

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DEL'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

TOM — XIX — VOLUME
Серія правнича, книга 3. — Serja prawnicza, zeszyt 3. —
Série de droit, livraison 3.

Проф. АНДРІЙ ЯКОВЛІВ

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКІ ДОГОВОРИ В XVII-XVIII ВІКАХ

ВАРШАВА

1934

WARSZAWA

Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego.

- Tom I. Serja statystyczna, zeszyt 1. Ludność ukraińska Z. S. R. R. Rozprawy T. Olesiewicza, O. Pytela, W. Sadowskiego i O. Czubenki. Cena zł. 6.
- Tom II. Serja statystyczna, zeszyt 2. Tymotensz Olesiewicz. Tablice statystyczne ludności ukraińskiej Z. S. R. R. według spisu 17 grudnia 1926 roku. Cena zł. 20.
- Tom III. Serja ekonomiczna, zeszyt 1. E. Glowński, K. Maciejewicz, W. Sadowski. Zagadnienia współczesne życia gospodarczego Ukrainy. Cena zł. 6.
- Tom IV. Serja filologiczna, zeszyt 1. Dr. Konstantyn Czechowicz. Aleksander Pętebnia. Ukraiński myśliciel-lingwista. Cena zł. 6.
- Tom V. Serja prawnicza, zeszyt 1. Prof. A. Łotocki. Ukraińskie źródła prawa kościelnego. Cena zł. 12.
- Tom VI. Serja pamiętników, zeszyt 1. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Cena zł. 8.
- Tom VII. Serja ekonomiczna, zeszyt 2. W. Sadowski. Praca w Ukrainie Radzieckiej. Cena zł. 6.
- Tom VIII. Serja pamiętników, zeszyt 2. Wspomnienia. L. Wasilewski, M. Galin, S. Stempowski, A. Topczybaszy, Tabouia. Cena zł. 6.
- Tom IX. Serja podręczników, zeszyt 1. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. I (do połowy wieku XVII). Cena zł. 8.
- Tom X. Serja filologiczna, zeszyt 2. Dr. Mikołaj Pnszkar. Najmłodsza palatalizacja spółgłosek w języku ukraińskim. Cena zł. 5.
- Tom XI. Serja ekonomiczna, zeszyt 3. I. Iwasjuk. Spółdzielczość kredytowa w Ukrainie. Cena 5 zł.
- Tom XII. Serja pamiętników, zeszyt 3. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część II. Cena 15 zł.
- Tom XIII. Serja historyczna, zeszyt 1. A. Docenko. Wyprawa zimowa r. 1920. Cena zł. 15.
- Tom XIV. Serja filologiczna, zeszyt 3. Iwan Zilyński. Mapa dialektów ukraińskich z objaśnieniami. Cena zł. 2-50.
- Tom XV. Serja historyczna, zeszyt 2. Wojna Ukraińsko-moskiewska 1920 r. Część I. Operacyjne dokumenty Sztabu Armji Ukraińskiej Republiki Ludowej. Pod redakcją generała W. Salskiego, zebrał generał P. Szandruk. Cena zł. 15.
- Tom XVI. Serja prawnicza, zeszyt 2. Prof. A. Łotocki. Autokefalja. Cena zł. 12.
- Tom XVII. Serja historyczna, zeszyt 3. Djarjusz hetmana Orlyka. Przygotował do druku Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz. Cena zł. 6.
- Tom XVIII. Serja podręczników, zeszyt 2. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. II. Cena 12 zł.
- Tom XIX. Serja prawnicza, zeszyt 3. Prof. A. Jakowliw. Traktaty ukraińsko-moskiewskie w XVII — XVIII st. Cena zł. 8.
- Tom XX. Serja ekonomiczna, zeszyt 4. Prof. inż. I. Szowheniw. Gospodarstwo wodne w dorzeczu Dniepru na Ukrainie. Cena 4 zł.
- Tom XXI. Serja pamiętników, zeszyt 4. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część III. Cena 15 zł.
- Tom XXII. Serja pedagogiczna, zeszyt 1. S. Siropolko. Oświata publiczna na Ukrainie Sowieckiej. Cena 10 zł.
- Tom XXIII. Serja ekonomiczna, zeszyt 5. Prof. W. Iwanys. Gospodarstwo energetyczne Ukrainy i Północnego Kankazu. Cena zł. 5.
- Tom XXIV. Serja filozoficzna, zeszyt 1. Prof. D. Czyżewski. Filozofja H. S. Skoworody. Cena zł. 8.
- Tom XXV. Serja historii literatury, zeszyt 1. Prof. S. Smal-Stocki. T. Szewczenko. Interpretacje. Cena zł. 10.
- Tom XXVI. Serja ekonomiczna, zeszyt 6. W. Sadowski. Robocizna w gospodarstwie rolnem Ukrainy (w druku).
- Tom XXVII. Serja ekonomiczna, zeszyt 7. B. Iwanicki. Lasy i gospodarka leśna na Ukrainie. Tom I (w druku).
- Tom XXVIII. Serja prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 1. Leon Wasilewski. Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe (w języku polskim). Cena zł. 5.

Редагує: Секретар,
Проф. Роман Смаль-Стоцький

В ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ ЧАРНЕЦЬКОГО 26.

*

ВСТУПНІ УВАГИ.

Українська держава, що відродилася на своїй стародавній території р. 1648 під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, року 1654 навязала договірні стосунки з московським царем Олексієм Михайловичем. Складений того ж року договір є першим і основним актом, що встановив умови правних взаємовідносин між Українською державою — „Військом Запорозьким“ — та московським царем. Договір цей лише в незначній мірі обмежив зовнішню незалежність України, поставивши чужоземні зносини України під контроль московського царя, й зовсім не торкнувся внутрішньої автономії Української держави та функцій її влади в царині законодавства, суду, війська, фінансів, господарства й адміністративного управління, які здійснювались гетьманом та органами його уряду самостійно й незалежно від Москви.

Дослідами над договором 1654 р., як над основним актом, що визначив правні відносини між Україною й московськими царями на сотню років, займався багато авторів, існує про нього численна література, але автори й досі не прийшли до згоди щодо характеру й правного значіння цього договору, навіть нема згоди щодо того, який саме текст договору вважати за автентичний. Більшість російських дослідників висловлює погляд, що жадного договору між Україною й московським царем не було, що Україна р. 1654 „вибрала монарха“ в особі московського царя, склала йому присягу на „вічне підданство“ без жадних умов, а цар із ласки своєї „пожалував“ гетьмана Б. Хмельницького й Військо Запорозьке деякими привілеями, які могли бути з волі й наказу царя будь-коли змінені, скасовані, відібрані, що й сталося пізніше. Протилежного погляду тримаються переважно українські автори, які дивляться на акт 1654 р., як на дійсний двобічний договір між двома рівноправними сторонами, на підставі якого було встановлено протекторат московського царя над Українською державою та військовий союз України й Московщини.

Договір 1654 р. кваліфіковано, як договір „вічний“, проте правна сила його була дійсною лише на час гетьманування Б. Хмельницького. За наступників Б. Хмельницького на гетьманському уряді кожного разу при обранні нового гетьмана складано новий договір між Військом Запорозьким на чолі з новообраним гетьманом — з одного боку та московським царем — з другого. Новий договір звичайно мав дві частини: а) основний договір чи „Статті Богдана Хмельницького“ з р. 1654 та б) „нові статті“, додаткові, які пропонував московський цар і стверджував гетьман із Вій-

ськом Запорозьким, або ж, навпаки, пропонував гетьман і стверджував цар. Що торкається першої частини, себто „Статтей Б. Хмельницького“, то лише за першого наступника Б. Хмельницького — Ів. Виговського ці статті були прийняті й ствержені підписом Виговського в їх автентичній редакції з 27 березня 1654 р. Але вже при обранні на гетьмана Юрія Хмельницького в жовтні 1659 р. Москва внесла на затвердження під іменем „статтей Б. Хмельницького“ підроблений текст договору 1654 р., в який було включено важні обмеження автономії України й прав гетьмана. І далі, починаючи від Ю. Хмельницького, ці підроблені статті в редакції 1659 р. подавалися Москвою новообраним гетьманам під іменем „Переяславського договору 1654 р.“ та стверджувались їх присягою й царськими грамотами.

Що торкається другої частини нового договору, себто „нових статтей“, то деякі з тих статтей склалися і прихмались сторонами з огляду на потребу регулювання нових взаємовідносин між Україною та Москвою, інші ж з'явилися внаслідок політики московських царів, які використовували всякі можливі нагоди, щоб цим способом обмежити права й вольності України або покласти на неї нові обов'язки. Хоч усі майже гетьмани не залишали такого порушення договору 1654 р. без протесту та боролися за повернення повної сили договору 1654 р., проте порушення продовжувались аж доти, поки не привели до повної ануляції цього договору.

Той факт, що Москва вважала за необхідне укладати новий договір із кожним новим гетьманом, має першорядне значіння для встановлення юридичної природи взаємовідносин України й Москви по договору 1654 р. З точки погляду авторів, які дивляться на договір 1654 р., як на акт виявлення ласки й „пожалування“ московського царя, неможливо задовільно пояснити, чому московські царі вимагали від новообраних гетьманів прийняття й ствердження присягою договору 1654 р., т. зв. „Статтей Б. Хмельницького“, як не можна пояснити й того, чому царі пропонували гетьманам стверджувати нові, додаткові договори та й самі стверджували нові „статті“, запропоновані гетьманами. Навпаки, з точки погляду українських авторів відповідь на ці питання логічно випливає з прийнятої ними основної тези, що договір 1654 р. є двобічним актом виявлення волі двох рівноправних сторін. Виходячи з цієї тези та маючи на увазі правнодержавні концепції тієї доби, термінологію та вживання персоніфікуючих форм замість абстрактних категорій, факт ствердження договору 1654 р. й складання додаткових договорів при зміні гетьманів треба пояснити так, що при кожній зміні особи гетьмана, що персоніфікував Українську державу, договір 1654 р. втрачав одну з договірних сторін — Україну, з тим самим і свою правну силу. Тому необхідно було, перше, щоб новообраний гетьман поновив силу договору 1654 р. шляхом його оголошення й прийняття на Генеральній Раді та ствердження присягою; друге, коли потрібно було додати нові договірні статті або поробити зміни супроти договору 1654 р. на вимоги Москви, то для цього складалося новий договір, „нові статті“.

Факт укладання нових договорів із наступниками Б. Хмельницького на гетьманському уряді має ще й інше, не менш важливе значіння в по-

гляду державного становища України: цей факт доводить, що не вважаючи на наступні порушення Москвою умов договору 1654 р. та обмеження прав України, московський уряд усе ж таки трактував Україну, як окрему державу. Права якої та окремішність від Москви особливо яскраво виступали в момент зміни особи гетьмана, як голови держави та носія її верховної влади.

Що року 1654 не сталося приєднання України до Московської держави та що Україна, як була, так і залишилась окремою державою, про це свідчать іще факти зносин Москви з Україною через взаємне вислання посольств і послів та через московський Посольський приказ, пізніше через Колегію закордонних справ, отже шляхом між державних зносин, при допомозі якого Москва зносилася з іншими чужоземними державами. Про це також свідчать і такі факти: перше, протягом ста років після договору 1654 р. Україна існувала й трактувалась, як незалежна від Москви автономна державно-господарська одиниця в окремих під Москви господарською системою й політикою, самостійними торговельними шляхами, закордонними ринками збуту й привозу; друге, між Україною та Московією існував державний кордон, прикордонні митниці (до р. 1754), збиралося мито з московських купців нарівні з чужоземними, а з другого боку заборонялося українцям вільно торгувати в московській державі.

Стверджуючи договір 1654 р. та вимагаючи його ствердження від новообраних гетьманів, Москва не вагалася перед зміною його умов та обмеженням прав і вольностей України шляхом навязання гетьманам „нових статей“. Не вдалося цього зробити лише за гетьмана І. Виговського. За наступних гетьманів, починаючи від Юрія Хмельницького, Москві вдалося не тільки провести „нові статті“, які порушували автономію України, але й підробити первісний текст договору 1654 р. Ще більші обмеження переведено за гетьмана І. Брюховецького, який віддав цареві всі міста й села українські з усіма доходами. При обранні гетьмана Д. Многогрішного Україні знову було повернуто права й вольності по договору 1654 р. Петро I розпочав політику рішучого втручання у внутрішні справи Української держави. Спочатку таке втручання виявилось в спробах переведення різних реформ на Україні та в експлуатації її всіма способами на користь Московщини. Після розриву з Московією за гетьманування Мазепи Петро I став на шлях отвертого ламання стверджених ним двічі (при обранні Мазепи й Скоропадського) договорів. Він призначив свого міністра-резидента при гетьмані, надавши йому права дорадника й співправителя, а указом із 27 квітня 1722 р., всупереч договорів 1654 р., настановив т. зв. „Малоросійську Колегію“ в складі російських офіцерів із бригадиром Веляміновим на чолі, якій надав компетенцію вищого апеляційного суду, передав їй управління фінансами України та право втручатись у всі галузі внутрішнього правління. Після смерті Скоропадського Петро I не дав дозволу на обрання гетьмана, а управління Україною передав Малоросійській Колегії. Вперше за весь час українсько-московських відносин Україні було відібрано право вільного обрання гетьмана, ствержене договором 1654 р. Петро II р. 1727 знову привернув силу договору 1654 р. в точці, що торкалася обрання гетьмана, внаслідок чого того ж року на геть-

мана було обрано Д. Апостола, але замість зладження й затвердження „нових статей“, цар видав „рѣшительные пункты“ 1728 р., які своїм характером і формою становили звичайний царський указ, а своїм змістом у багатьох точках касували умови договору 1654 р. Цим була порушена традиція складання й припмання нових статей із участю гетьмана, як легального представника Української автономної держави. Після смерті Д. Апостола цариця Ганна Іванівна продовжувала політику Петра I, вона не дала дозволу на обрання гетьмана та грамотою з 31 січня 1734 р. призначила „Правління Гетьманського Уряду“ з 6-ти осіб: 3-х росіян і 3-х українців, на чолі з російським міністром-правителем. У дійсності вся повнота влади на Україні була передана росіянам-правителям, які безконтрольно й самовладно правили Україною до р. 1745. Року 1747 цариця Єлисавета знову привернула Україні гетьманський уряд, скасувала всі російські органи управління, після обрання на гетьмана К. Розумовського (р. 1750) ствердила йому всі ті права, які були свого часу підтвержені при обранні гетьмана І. Скоропадського. Від часу захоплення царської влади Катериною II стався рішучий поворот у політиці російського уряду супроти України в напрямі повного скасування її автономії. Принципи нової російської політики щодо України висловила Катерина в таємному наказі генерал-прокуророві кн. Вяземському р. 1764 в таких недвозначних виразах: „Малая Россія, Лифляндія и Финляндія суть провинціи, которыя правятся конфирмованными ильъ привилегіями, нарушить оныя отрѣшеніемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно было бѣ; однакожь и называть ихъ чужестранными и обходиться съ ними на таковомъ же основаніи есть больше, нежели ошибка, а можно назвать съ достовѣрностью глупостью. Сии провинціи... надлежитъ легчайшими способами привести къ тому, чтобы онѣ обрусѣли и перестали бы глядѣть, какъ волки къ лѣсу... Когда же въ Малороссіи гетмана не будетъ, то должно стараться, чтобы вѣкъ и имя гетмановъ исчезло, не токмо бѣ персона какая была произведена въ оное достоинство“ (Сборникъ Императ. Русскаго Историч. О-ва, т. 7, ст. 348).

Кермуючися цими принципами, Катерина II не тільки не задовольняла прохання гетьмана Розумовського й усього народу українського про підтвердження договору 1654 р., а, навпаки, позбавила Розумовського гетьманського уряду, примусивши його загрозами карн за „зраду“ податися до димісії, а управління Україною передала генерал-губернаторові Румянцеву. Року 1767 український народ іще раз через своїх депутатів, обраних до „Комиссии Уложения“, протестував проти порушення українсько-московських договорів, як єдиної правової основи, на якій ґрунтувалося співжиття України з Москвою, та вимагав привернути понередній правний стан, що його встановив договір 1654 р. Але Катерина II відмовилася змінити свою політику супроти України, що й привело нарешті до повної інкорпорації України.

Безупинно, протягом сотні років Москва підкопувала підвалини договору 1654 р., аж поки остаточно його знищила, а разом із ним і автономію Української держави. Щоб виправдати цей узурпаційний акт, російське правительство Катерини II, замість правового титулу щодо України, що

його давав московським царям договір 1654 р., вигадало новий титул, який звязало з проблематичними правами московських царів на спадщину великих князів київських. Цей новий титул, дуже сумнівний для цілої династії Романових, не мав жадних правових підстав у приложенні до Катерини II, яка й російську царську владу неправдоно носідала.

Автор ставить собі завдання на основі історичних документів переглянути всі договори, що були складені між Україною й Москвою, починаючи з основного договору 1654 р., та подати юридичну аналізу й оцінку їх правового значіння.

ДОГОВІР ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РОКУ 1654.

Загальні уваги. — Переяславська Рада 1654 р. й пересправи в Переяславі. — Проект договору й посольство до Москви. — Пересправи в Москві. — Статті в редакції 1654 р. — Юридична аналіза, оцінка договору в літературі. — Висновки.

Договір гетьмана Б. Хмельницького з московським царем, так званий „Переяславський договір“, в історії України мав першорядне значіння, бо він розпочав нсву добу — співжиття України з Московською державою на певних умовах, що продовжувалась цілих 110 років (1654—1764) і закінчилась позбавленням України гарантованих договором прав і вольностей та повною її інкорпорацією. Договір 1654 р. був основним актом, який надовго означив правні взаємовідносини України й Москви. Непорушно додержувати цей договір присягали українські гетьмани й Військо Запорозьке, а московські царі й російські імператори з свого боку словом, підписом та іншими урочистими актами стверджували та обіцяли не відбирати прав і вольностей, цим договором зумовлених. На цей договір посилались обидві сторони, як на акт, що авторитетно й незаперечно встановив права й обов'язки сторін.

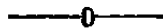
Через таке важливе значіння, договір 1654 р. займає видатне місце в історіографії та в юридичній літературі¹⁾. Автім, іще й нині не можна сказати, що всі проблеми, зв'язані з цим договором, остаточно в'ясовано, що всі питання, які повстають при оцінці цього акту, задовільно розв'язано. Найбільш цьому заважають — брак історичних джерел та однобічність, тенденційність і сумнівна достовірність тих джерел, якими дослідники

¹⁾ Література про договір 1654 р.: а) російська: Г. Карповъ. Переговори о соединеніи Малороссіи съ Великороссіей. ЖМНП. 1871, кн. XI—XII. Буциньскій. О Богданѣ Хмельницкомъ. Харьковъ, 1882. Н. Коркуновъ. Русское государство. право, т. I. М. Дьяконовъ. Очерки общественнаго и государств. строя древней Руси. Сергѣевичъ. Лекція и изслѣдованія. Шингоризъ. Очерка изъ исторіи Малороссіи. Б. Польде. Очерки государственнаго права, 1911. I. Розенфельдъ. Присоединеніе Малороссіи къ Россіи, 1915. Мякотинъ. Очерки социальной исторіи Малороссіи та — Переяславскій договір. б) українська: Попов. Юридична природа влучення України в Московію „Літерат.-Наук. Вістник“ 1914 р. М. Грушевський. Переяславська умова К. 1917 та в т. IX Історії України Русь, ч. II. В. Липинський. Україна на переломі. Його ж. Цокликаччии варигів. Хлібор. Україна, кн. V. Р. Лашенко. Переяславскій договір 1654 р. Юбіл. Збір. на честь проф. Дністрянського. Прага, 1928. А. Яковлів. Договір В. Хмельницького в Московію 1654 р. Юбіл. Збірник на пошану академ. Д. Багалія. ВУАН. К. 1928, I. в) чеська: D. Odinec. Příložení Ukrajiny k Moskevskému státu. Sborník věd právnických a státních. XXVI. 4. Praha, 1926 (автор — росіянин).

можуть розпоряджати. Адже самий договір не зберігся в оригіналі; численні його списки, які до нас дійшли, справедливо викликають підозріння щодо їх автентичності; написані не мовою оригіналу, вони дають привід до суперечок при тлумаченні їх тексту.

Історичні документи, що торкаються договору 1654 р., здебільшого опубліковано в X та XI тт. „Актівъ, относящихся къ Южной и Западной Россіи“ та в інших виданнях. У переважній більшості складаються вони з актів, що виходять від Москви та становлять так звані „Статейні списки“, себто донесення московських послів та інших агентів московської влади, або протоколи пересправ московських бояр із послами Війська Запорозького, або чернові проекти (концепти) різних актів, адресованих від Москви Б. Хмельницькому та В. З., або ж, нарешті, так звані „Списки съ белорусскаго письма“, себто вільні переклади, а то й перекази змісту різних актів, українською мовою писаних, пересланих від Б. Хмельницького та інших урядових осіб Війська Запорозького до Москви.

Що торкається Статейних списків, то правдивість їх та об'єктивність давно вже заіпдозрені. Ще відомий Котошпін, піддядий Посольського Приказу московського, висловився про ці документи та про авторів їх так: „Пишутъ они (агенти московського уряду) въ статейныхъ спискахъ не противъ того, какъ говорено, (но) прекрасно, разумно, выставляючи свой разумъ на обманство, черезъ чтобъ достать у царя себѣ честь и жалованье большое; и не срамяются того творити, понеже о томъ кто на нихъ можетъ о такомъ дѣлѣ объявить“. Цю ж влучну характеристику можна прикласти й до інших документів: до протоколів пересправ та до „списковъ съ белорусскаго письма“. Надзвичайно обережно треба використовувати ці документи ще й через те, що українські записи перебігу переговорів, як і оригінали, з яких зроблено „списки съ белорусскаго письма“, до нас не дійшли, а тому нема можливості порівняти оригінали з московськими перекладами та встановити їх точний текст. Нарешті, щодо актів, які містять у собі умови договору 1654 р., то оригінали цих актів так само до нас не дійшли. Маємо тільки чернетки цих актів із численними поправками, викресленнями, отже встановити напевне точний текст цих документів дуже важко, іноді зовсім неможливо. Все це треба мати на увазі при встановленні точного тексту договору 1654 р., рівнож і при тлумаченні й оцінці його правового значіння.

Акти, що містять у собі договір 1654 р., складено не відразу, але протягом певного часу, після досить довгих пертрактацій поміж представниками України й Москви, спочатку в Переяславі, потім у Москві. Для правильного зрозуміння договору 1654 р. необхідно звернути увагу на ці прелімінарні пересправи, бо вони є єдиним джерелом, що може дати освітлення й пояснення багатьох умов договору 1654 р. Крім того треба звернути увагу й на політичну та військову ситуацію, в якій знаходилась Україна напередодні складання договору, бо ця ситуація також мала певний вплив на умови договору.

Як відомо, після великої перемоги над поляками р. 1648 Україна порвала державноправний зв'язок із Польщею, який було встановлено

актом Люблінської Унії 1569 р. щодо Київщини, Волині й Поділля, та вилігла на шлях самостійного існування, як незалежна у зовнішніх зносинах і у внутрішньому житті держава. Такою уявляється нам Україна р. 1648, такою бачимо її й р. 1654 в момент укладання договору з московським царем. Але в межичасі між зазначеними моментами правпе становилце України мінязося внаслідок війни, яку довелося їй провадити за своє самостійне існування з перемінним успіхом, при чому військова поразка р. 1651 негативно відбилася на становищі України, яке, за Білоцерківським договором, мало чим ріжнилося від становища її перед р. 1648. Тільки героїчним напруженням останніх сил удалося р. 1653 перекреслити Білоцерківський договір та знову повернути державну незалежність.

Шукання допомоги та союзників у боротьбі з Польщею було складовою й найфактуальнішою частиною політики Б. Хмельницького. Після перемоги 1648 р. духовенство та інтелігентні кола Київа висловлювалися за московського царя, як бажаного спільника й протектора (М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 3, стор. 123—139). В кінці 1648 р. навіть було зроблено спробу порозуміння в цій справі з московським царем через патріярха Паїсія, але посередництво Паїсія не мало успіху: цар не зважився розірвати договір із Польщею й не дав Україні ані військової, ані дипломатичної допомоги. Року 1653 Б. Хмельницький знову висилає послів до царя з пропозицією союзу. На цей раз ситуація була сприятливіша, бо між Москвою й Польщею почалися непорозуміння. Цар поставився до пропозицій Хмельницького уважніше й прихильніше, але все ще обмежився самими обіцянками, пропонуючи вичікувати наслідків посольства, висланого до Польщі. По повероті посольства цар скликав Земський Собор у жовтні 1653 р., на якому було вислухано звіт посольства про те, що польський король відмовив задовольнити вимоги Москви в справі репарації за образу царя й зневагу його титулів, а також відмовив замиритися з Хмельницьким. Потім Собор обговорив пропозиції Хмельницького й висловився за те, щоб прийняти Україну під царську протекцію. На підставі цієї ухвали цар повідомив Хмельницького, що висилає до нього посольство на чолі з боярином В. Бутурліним для прийняття України під свою високу руку^{*)}

В той час, як відбувалися зазначені події в Москві, Б. Хмельницький із військом і союзними татарами з напруженням останніх сил провадив військову акцію проти поляків. Війна почалася сприятливо: польське військо було затримане під Жванцем, на Україну не пущене і майже оточене. Та, як і під Зборовом, нестійкий союзник — татари і на цей раз у важливу годину зрадили, взяли у короля викуп — 100 тис. злотих і право ясиру з 12 міст та поставили умову, щоб король замирився з Хмельницьким на основі Зборівського договору. В цих переговорах Хмельницький участі не брав і після замирення повернув із військом до своєї бази^{*)}.

Таким чином військова акція цього року проти поляків скінчилася без позитивного наслідку, лише зайвий раз показала, що будувати якийсь

^{*)} М. Грушевський. Історія України-Руси, т. IX, ст. 610—611, 644, 649.

^{*)} Там же, стор. 689—720.

пляни на майбутнє, спираючись на допомогу такого нестійкого союзника, як татари, річ непевна й небезпечна. З другого боку широко закреслений перед цим плян спілки з Володиминою Семигородом і Мунтянами, за згодою султана, який почато було здійснювати, закінчився, як відомо, катастрофою в Сучаві. Нарешті, остання мобілізація на Україні показала, що населення, виснажене постійною війною, позбавлене можливості хоч би короткої перерви для відпочинку, не в силі вже само провадити дальшу боротьбу з поляками. Тому перед Хмельницьким та його дорадниками встала тяжка дилема: або капітуляція перед Польщею з утратою всього, що було придбано тяжкою шестилітньою боротьбою, або ж порятунок через союз із Москвою, хоч би й не даром, а на певних умовах. Ситуація була дуже тяжка і з кожним днем небезпека збільшувалась. Це добре розумів Хмельницький і це без сумніву тяжило над ним та примушувало при пересправах із Москвою йти на такі уступки, яких би він при иншій ситуації, певне, не зробив. Дуже добре зрозуміла й з вигодою для себе використала цю ситуацію Москва, яка, будь-що-будь, своєю політикою очікування та проволікання справи союзу навмисне цю ситуацію утворила. Як писав проф. Ключевський, Москва навмисне вичікувала, щоб Україна виснажила всі свої активні сили в боротьбі з Польщею та стала більш слухняним — „підданим“ московського царя⁴⁾. „Весь хід історії Східної Європи, пише проф. М. Грушевський, міг би взяти инший і краший напрям, коли б Україна увійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людности, ... здатна бути опозицією Москві“⁵⁾. Думка обох авторів оправдується дальшими подіями, й тому її треба мати на увазі при оцінці пересправ Б. Хмельницького з Москвою.

В грудні 1653 р. Б. Хмельницький прибув до Чигрина, написавши з дороги до московських послів, що незабаром прибуде до Переяслава й просить їх поспішити з приїздом. 31 грудня 1653 р. московський цар оголосив війну Польщі й того самого дня царські послы прибули до Переяслава. Тут їх урочисто зустрів переяславський полковник Тетеря з духовенством і військовим почетом. Затриманий у Домонтові на перевозі через Дніпро, Б. Хмельницький прибув до Переяслава лише 6 січня 1654 р. ввечері. Генеральний писар Виговський прибув 7-го, на цей же день позіздилися до Переяслава майже всі полковники та инша старшина.

Перша зустріч Б. Хмельницького з московськими послами відбулася ввечері того ж таки 7 січня. На своє бажання гетьман прибув до місця перебування посольства без жадної етикетки, в супроводі Виговського й Тетері. Голова посольства, боярин Бутурлін, поінформував його про церемоніал, який укладено в Москві і який з наказу царя треба виконати: завтра, 8 січня, на „заїздному дворі“ (де спинилося посольство) Бутурлін має передати гетьманові царську грамоту, потім треба йти до церкви „и учинить ему, гетману, и полковникамъ, и инымъ начальнымъ людемъ вѣру (присягу), какъ имъ бытъ подъ государевою высокою рукою“. Гетьман відповів, що він з усім Військом Запорозьким годиться

⁴⁾ Ключевський. Курс русской истории. III, стор. 150.

⁵⁾ М. Грушевський. Історія України-Руси, т. IX, стор. 760.

на це: завтра рано в нього будуть усі полковники і він із ними матиме нараду, а потім прибуде до послів: вислухавши тут царську грамоту й царський указ, гетьман знову порадиться з полковниками й иншою старшиною, а потім у церкві зложить присягу (Акты ЮЗР. X. 216). Порядок цей потім було змінено, а саме: 8 січня Хмельницький, справді, відбув довірочну нараду з старшиною, на якій було вирішено прийняти протекцію московського царя, про що Виговський повідомив послів. Але очевидно на старшинській раді було вирішено скликати Генеральну Раду, бо, як оповідає статейний список московського посольства та козацькі літописи, „по тайной радѣ, которую гетманъ имѣлъ съ полковниками своими съ утра, во 2-й часъ дня бито въ барабанъ... на собраніе всего народа слышать совѣтъ о дѣлѣ хотящемъ совершитися“ (Акты, 217). Перебіг цієї важливої „Переяславської Ради“ відомий із літописів та з статейного списку Бутурліна, причому Величко вніс одну подробицю, якої в списку нема, а саме, що після промови гетьмана „читани там же въ радѣ прежде зпоражение и наготованіе того союзу пакта“ (Величко. I, 95). За Величком цю подробицю вніс в історію Костомаров⁶⁾. З приводу цього В. Мякотін зауважив, що жадних умов не могли бути прочитано на Переяславській Раді, бо умови були вироблені в Москві⁷⁾. Це ж саме зауважив і М. Грушевський⁸⁾. Здається нам, що Величко череніс на Переяславську Раду факт, який мав місце й постійно повторювався на наступних радах, на яких кожного разу при виборах нового гетьмана читували „статї“: так звані „давні статті Б. Хмельницького“ й нові, що склалися з новим гетьманом. На Переяславській Раді, дійсно, жадних „пактів“ не могло бути оголошено, бо їх іще не було складено. Можна лише припустити, що гетьман Б. Хмельницький у своїй промові оголосив загальні принципи майбутнього договору, наприклад, що цар прав і вольностей В. З. не порушить, жадних новин не введе й буде боронити Військо Запорозьке від Польщі.

Після Генеральної Ради гетьман із старшиною вернулися знову до московських послів. Бутурлін урочисто передав гетьманові царську грамоту й звернувся до нього в промовою, текст якої було виготовлено в Москві. Бутурлін переказав історію попередніх зносин В. З. з Москвою, згадав про заходи, яких уживав цар, щоб примирити козаків із поляками, та про рішення царя прийняти під свою протекцію гетьмана й В. З. з городами й землями, як вільних від підданства королеві. Цікаво відмітити те місце промови, в якому Бутурлін зазначив, що король польський, присягаючи на едєкції, обіцяв боронити також і грецьку віру, але він її переслідував, отже вламав свою присягу і тим козаків учинив вільними від підданства. Як пояснює М. Грушевський, цей аргумент було вислано з Москви Бутурлінові вже по виїзді посольства, бо тоді лише довідалися про це від „старця Теодосія“, клянина⁹⁾. Після промови Бутурліна всі поїхали до церкви. Там духовенство як українське, так і московське, що прибуло з посольством,

⁶⁾ Костомаровъ. Богданъ Хмельницкій, стор. 552, 556.

⁷⁾ В. Мякотинъ. Очерки социальной истории Украины, стор. 21.

⁸⁾ Історія України-Руси, т. IX, ст. 754.

⁹⁾ Там же, ст. 738, прим. 2.

у ризах чекало й було готове привести гетьмана й старшину до присяги. Але тут сталася неперечбачена церемоніялом і неспочівана для московських послів затримка. Не приступаючи до присяги, Б. Хмельницький поставив, вимогу, щоб Бутурлін із товаришами наперед зложили присягу за царя, що він „государ, гетьмана, Б. Х. і все В. З. польському королеві не віддасть і за них буде стояти, вільностей не порушить, хто був шляхтич, козак чи міщанин і взагалі в яким будь стані до цього часу був і маєтності мав, щоб так був і далі, і щоб цар видав на маєтності свої царські грамоти“. Вимога, поставлена гетьманом, була дуже важлива як із формального, так і принципового погляду, і московським послам довелося напружити всі зусилля та пустити в хід всю московську казуїстику, щоб довести, чому вони не можуть цю вимогу задовольнити. „В московській державі, відповів Бутурлін, і попереднім царям присягу складали піддані, і теперішньому цареві всією державою складають присягу на те, щоб йому служити. А щоб складати присягу за великого государя, такого ніколи не бувало, ані буде, і гетьманові навіть говорити про це не личить, бо кожний підданий повинен присягати своєму цареві. „И они б гетманъ и все В. З., какъ начали великому государю служить и о чемъ били челомъ, такъ бы и совершали и въру вел. г-рю дали по евангельской заповѣди безъ всякаго сумнѣнія; а вел. г-рь учнетъ ихъ держать въ своемъ государскомъ милостивомъ жалованьи и въ призрачьи и отъ недруговъ ихъ въ оборонѣ и въ защищенъѣ, и вольностей у нихъ не отнимаетъ и маєтностями ихъ, чѣмъ кто владѣетъ, вел. г-рь ихъ пожалуетъ, велитъ имъ владѣть по прежнему“ (Акты, X. 225 до 226). Як бачимо, аргументація Бутурліна, оскільки вона дійсно була висловлена в Переяславі, а не надумана потім спеціально для статейного списку, не торкалася прямо поставленого Б. Хмельницьким питання — присяги повномочних послів замість царя. Бутурлін мовчить про можливість такої присяги та натискає на те, що за московськими звичаями піддані присягають цареві, але за царя піддані присягати не можуть. Як побачимо далі, Бутурлінові пізніше довелося відповідати про присягу ще раз і тоді він висловився трохи инакше. Почуваючи слабкість своєї аргументації, Бутурліні мусів додати пряму й категоричну обіцянку іменем царя, що цар буде В. З. боронити, вільностей не відніме й маєтності затвердить за тими, хто ними володіє.

Відповідь Бутурліна не задовольнила гетьмана. Він вийшов із церкви з старшиною і пішов до будинку полк. Тетері радитись. Бутурлін же з товаришами й духівництвом лишився в церкві чекати на висліди наради. Момент був дуже критичний і важливий. Гетьман „говорилъ о томъ съ полковники и со всѣми людьми многое время, и они (посольство) стояли въ церкви“, записано в статейному списку (там же, 226). З наради гетьман вислав до Бутурліна полковників — Тетерю й Місницького з повторною вимогою, щоб Бутурлін склав присягу за царя. Бутурлін знову відповів заперечливо: „Ніколи того не водилось, щоб за царя присягати підданим, а присягають цареві піддані“ (ст. 226). На це полковники цілком слушно зауважили, що польські королі завжди присягають своїм підданим. Заувага полковників збила аргументи Бутурліна й йому довелося шукати

инших: „королів польських не можна брати за приклад, бо перше, вони „невірні“ (тобто неправославні), друге — „не самодержці“, третє — „на що присягають, того не дотримують“. „А в колишніх царів, усієї Росії самодержців, і в нашого царя, Олексія Михайловича, піколи того не бувало, щоб за великих государів складати присягу. Прислані вони до гетьмана і всього В. З. з царським милостивим словом, яке й сказали гетьманові й старшині, і вони, зрадівши на милості царській, пішли до церкви й таких „непрстойних р'чей“ не говорили. І тепер непрстойно це говорити, „потому, что государево слово премънно не бываетъ“ (ст. 226—227). У цій довгій відповіді було наведено два нові аргументи проти присяги: московський цар є самодержець, а не обраний цар, як король польський, а крім того — „царське слово раз дане, не міняється“. Перший аргумент мав певну рацію й цілком відповідав тогочасному уявленню про самодержавних і обмежених монархів¹⁰⁾.

Другий аргумент Бутурліна про незмінність царського слова також, ніби то, знаходиться в звязку з особою монарха: монарх має владу персональну та царствує „Божою милостію“, а не волею народу, і тому не потребує для скріплення сили свого слова ані присяги, ані інших додаткових формальностей.

У відповідь на аргументи Бутурліна полковники заявили, що гетьман і старшина вірять царському слову, але козаки не вірять і вимагають присяги. Бутурліна на це сказав, що гетьман і старшина повинні пояснити простим козакам справу. З такою відповіддю полковники вернулися до гетьмана, і за якийсь час гетьман із старшиною й козаками прибули до церкви. Тут гетьман оголосив рішення наради: „Вони у всьому покладаються на царську ласку і складуть присягу... а про свої справи будуть чолом бити цареві“ (ст. 228). Це означало, що гетьман і старшина вирішили скласти цареві присягу на певних умовах, прийняття яких було гарантовано царським словом. Присягу зложили цього дня Б. Хмельницький, писар Виговський, судді, військові осавули, обозний та присутні полковники.

Після обряду присяги на заїздному дворі було переведено за точно виробленою в Москві інструкцією обряд інвеститури гетьмана. Обряд складався з того, що посол Бутурлін урочисто передав гетьманові привезені в Москві прапор, булаву, фєрязь (верхній кафтан) і високу боярську шапку; виголосивши при передачі цих клейнотів відповідні промови. Тут

¹⁰⁾ Цікаве пояснення цьому знаходимо в інструкції Шебені, посла семигородського князя Ракоці до В. Хмельницького з р. 1656. Там було написано: Коли б вийшла мова про форму зобов'язання і вони б (Військо Запорозьке) стали домагатися, щоб так, як вони, не тільки своїм писанням, але й своєю присягою стверджують свої зобов'язання (договори), щоб так і ми не тільки своїм писанням, але й своєю присягою потвердили нашу приналь, — можете на це їм відповісти, що ми абсолютний володар (самодержець), при Божій помочі ніщо крім смерті не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У нас же справа стоїть инакше: захоплення гетьманства або виїна його залежить від свобідної волі підданих і гетьман не має персональної влади. Третє, у них такий звичай, що вони присягають, і то не сам тільки гетьман, у нашому ж краю і в інших християнських володарів видається тільки диялом (грамота) є відкликом до слова володаря“. М. Грушевський, Історія ІХ ст. 1297—1298.

же Бутурлін передав гетьманові й старшині царські подарунки, після чого гетьман із старшиною урочистим походом вернулись до себе. Так закінчився цей історичний день, принаймні стільки про події цього дня записано в статейному списку Бутурліна.

Чи так воно відбулося в дійсності, ми не знаємо, бо бракує будь яких офіційних документів з українського боку. На підставі вказівок деяких пізніших документів та записів, викликає сумнів один дуже важний момент, чи московські послы склали присягу за царя, чого домагалися гетьман, старшина й козаки, чи вони обмежилися лише обіцянкою, скріпленою царським словом, що цар не буде прав і вольностей відімати. Що справа з присягою за царя стояла не так, або не зовсім так, як то описано в статейному списку, видно вже з тексту самого списку, в цьому місці досить поплутаного й видимо перестилізованого. Поруч із категоричним твердженням, що послы відмовилися скласти присягу за царя, маємо не менш категоричне заповнення з боку московського посольства, перший раз у прімові Бутурліна при передачі царської грамоти: „И ты бы гетманъ, Б. Хмельницкій, и все В. З., видя къ себѣ вел. г-ря нашего, е. ц. в-ва милость и жалованье, ему, г-рю, служили и всякого добра хотѣли и на е. ц. в-ва милость были надежны“. Другий раз на заяву Б. Хмельницького, щоб послы склали за царя присягу, Бутурлін знову заповнив, що цар задовольнить усі вимоги (див. више). Нарешті, втретє, на вимогу вояків Тетері й Лисницького, Бутурлін заявив, що царське слово „премѣнно не бы в а е т ъ“. Все це занотовано в статейному списку, але що занотовано не все, про це свідчать нам аргументи, що їх подали Б. Хмельницький і Виговський у своїх листах до царя. В листі з 17 лютого 1654 Б. Хмельницький писав: „С л о в е с и бо царскому твоего е. ц. в-ва всячески вѣровахомъ. какъ насъ тотъ же ближній бояринъ съ товарищи увѣщаль и увѣрилъ и на той вѣрѣ насъ непоколебимыхъ утвердилъ“ (Акты, X. ст. 434—35). В цих словах, особливо в спеціальному московському терміні „вѣра“, можна бачити коли не саму присягу, то щось близьке до присяги. В черезні Б. Хмельницький у листі до московських послів нагадує: „Однако помните, в. м., и сами, какъ В. Бутурлинъ словомъ е. ц. в-ва насъ утвердилъ, что е. ц. в-во не токмо намъ права и привилегіи отъ вѣка данные подтвердить и при вольностяхъ нашихъ сохранить, но и таче еще особные свои... показовати имѣетъ милости“ (Акты, X. 533); а Виговський писав козацьким послам до Москви: „О всемъ припоминати, какъ насъ словомъ царскимъ В. Бутурлинъ обиадеживаль“ (там же, 538).

Отже коли припустити, що московські послы, дійсно, не присягали за царя, то це треба розуміти таким чином, що, можливо, послы не виконали обряду присяги по чиновній книзі, перед образом, і т. п. Замість присяги Бутурлін царським словом завірив і заповнив, що цар дотримуватиме ті умови, що їх поставив Б. Хмельницький. Але, заповнюючи гетьмана й старшину в незмінності царського слова, Бутурлін міг дати клятву, тільки вже не за царя, а за себе персонально, що все те, що він говорить, — правда. В такому випадку це не була присяга за царя, але все ж таки присяга, клятва. І от цей факт, замовчаний у статейному списку, став ві-

домній усім і утворив традицію, що присяга була докожана з обох сторін. Про цю традицію маємо документальні відомості. Післанець клівського митрополита, чернець Макарій Криницький, що виїхав із Кяїва до Луцька 15 січня 1654 р., оповідає: „Дня 8 Хмельницький удвох із Впговським віддав присягу й підданство московському цареві, на що йому присягли навзаєм послы“¹¹⁾ Найближчий до Переяславської Ради український офіційний документ, що говорить про присягу, це статті, прислані Юрієм Хмельницьким в-осени 1659 р. до московського посла кн. Трубецького (так звані Жердівські статті). В арт. 1 цих статей читаємо: „Яко за славной памяти небожика пана гетьмана Б. Хмельницького, гетьмана В. З., постановлены въ Переяславѣ и виконаню присяги изъ обонхъ сторонъ было“¹²⁾. Ця ж традиція відбилася і в літопису Величка, який занотував, що „по виконанню оной (присяги) дана Хмельницькому от помененого полномочного посла боярина Бутурліна царская коруговь и булава и иные значіе отъ лица монаршого такъ самому ему, Хмельницькому, яко и всей старшинѣ и чернѣ тамъ бывшой дани подарунки; з такимъ монаршимъ подъ клятвою словомъ и упевненемъ, же держить онъ Малую Росію зо всѣмъ В. З. въ своей протекциі при ненарушимомъ захованю старовѣчныхъ ея правъ и вольностей, мѣть еи отъ всѣхъ неприятелей и наступствъ ихъ своимъ войсками и скарбами вспомагати и боронити“¹³⁾. А автор „Історіи русовъ“ до слів Величкового літопису додав, що Бутурлін із товаришами, вислухавши козацькі статті, „подтвердили присягою своєю отъ лица царя и царства московского о вѣчномъ и ненарушимомъ храненіи условленныхъ договоровъ“, й тоді вже покликали до присяги гетьмана з старшиною (ст. 119).

На підставі наведених вище даних можемо зробити такий висновок. Кількаразове посилення московських послів на царське слово, яке за тієї доби вважалося за присягу монарха, в підтвердження того, що права й вольності В. З. не будуть порушені, що цар В. З. полякам не віддасть і що державний та громадський лад В. З. не буде змінений, було витлумачене й оцінене Б. Хмельницьким і старшиною, як акт, рівнозначний й присязі царя. Тому за цим актом наступив другий, рівнозначний — присяга гетьмана й старшини. Таким чином по суті справи обидві сторони взаємно взяли на себе певні зобов'язання, дотримання яких на майбутнє скріпили урочистими актами: московський цар — своїм царським словом, а В. З. — присягою своїх представників із гетьманом на чолі.

9 та 10 січня продовжувалися розмови гетьмана й старшини з московськими послами. 9 січня до Бутурліна прийшли гетьман Б. Хмельницький і писар Виговський. Спочатку Бутурлін запитував про відносини В. З. до польського короля й кримського хана та про те, чм не було складено з ними договору. Гетьман і Виговський розповіли про кінець кампанії проти

¹¹⁾ Історія України-Руси, IX, ст. 767.

¹²⁾ Акты ЮЗР, т. IV, ч. 115, ст. 256—7.

¹³⁾ Величко, I, ст. 95.

Польщі та про замирення хаца з королем, але рішуче заперечили існування якогобудь договору з Польщею. Потім говорилося про способи охорони України в про стратегічні пляни війни з Польщею (Акты, 233—35). Далі гетьман піби то висловив таке побажання: „Нехай па будуче цар звелить збирати до царського скарбу ті побори, які раніше збирало з городів і містечок на короля, на римські кляштори і на папів. Села й містечка, що належать монастирям, похай залишатися монастирям, як надання давніх вел. князів руських“. Бутурлін заневнив, що цар не буде цих надань відбирати (ст. 236). Потім Бутурлін пригадав гетьманові заяву посла, Л. Капусти, щоб цар післав до Київa та до інших міст тисячі зо три свого війська. Тепер це військо під проводом Куракіна й Волконського має прибути скоро й тому необхідно заготовити все потрібне. Гетьман відповів, що вони військові раді, вишлють на кордон полковника, щоб провадив до Київa. Коли король до весни не буде наступати, то досить буде й 3-х тисяч (ст. 237). На цьому й скінчилися розмови 9 січня. На другий день, 10 січня, на розмову прибули: гетьман, писар Виговський, обозний, судді, полковники, військові осавули та инша старшина. На цей раз три пересправи зачеплено ріжнотипні питання і з боку гетьмана та старшини було поставлено певні умови. Ці умови так записані в статейному списку Бутурліна: 1) Як досі у Війську Запорозькому хто був якого стану, так і надалі нехай буде: щоб шляхтич був шляхтичем, козак — козаком, міщанин — міщанином; 2) щоб козаки судилися у полковників і в сотників; 3) щоб не було так, як за польського панування, коли пани забирали у померлих козаків маєтності, а жінку й дітей виганяли; 4) щоб цар не велів відбирати у них вольності. Це все були умови про внутрішню автономію держави. Бутурлін із товаришами запевнили, що цар ці умови затвердить (242—243). Далі гетьман говорив: 5) щоб війська козацького було 60 тисяч. Цареві буде честь і повага, що в нього буде багато війська, а як цар звелить, то й більше буде війська, під Зборовом було у них 360 тисяч війська. Платні ж війську вони не просять. 6) Нехай цар не велить брати з військових людей мита, мостовщини й перевозу. На це бояри відповіли, що у них з військових людей таких поборів не береться. 7) Щоб на гетьманську булаву було дано чигринське староство, а Виговський і про себе додав, щоб цар затвердив за ним маєтності, якими він володіє, і дав ще нові. 8) В двох чи в трьох містах віддано доходи в аренду на певний реченець і роки ще не вийшли, нехай буде дозволено років додержати. Бутурлін обіцяв, що цар одкупів-аренд не відбере (ст. 243—245). На цьому скінчилися пересправи гетьмана й послів.

В такому порядку і в таких виразах занотовано в статейному списку Бутурліна пересправи гетьмана й старшини з московськими послами. Головні думки, висловлені на конференції 9—10 січня, мабуть були переказані більш-менш відповідно до дійсности, але нема певности, що й деталі були передані точно. Впадає в очі безсистемність, уривчастість запису, а головне, відчувається певна стилізація, перерібка, яка мала за ціль виокунути наперед усе, що йшло на користь Москви й на шкоду вольностей В. З. Правдоподібно, підчас розмов питання обговорювано детальніше, в більшими подробицями, ставляно їх в иншій аспектї, ніж то

занотовано в статейному списку, а вже напевно не всі питання порушено з ініціативи гетьмана й старшини. Багато чого було піднято за ініціативою московських послів, про що свідчить зміст і характер деяких пунктів (особливо про доходи, королівські міста тощо). Треба мати також на увазі, що це були лише прелімінарні пересправи, ліччас яких гетьман і старшина ставили запитання послам і висловлювали побажання не для остаточного їх вирішення, що залежало від царя, а з метою орієнтації, щоб довідатися, як послы будуть реагувати на те чи інше питання, і які з цих питань можуть бути позитивно вирішені в майбутньому. Це добре розуміли й московські послы, які не на всі питання відповідали, деякі умови визнали за можливі до здійснення, а щодо інших зауважили, що з цим треба звернутися до царя. Тому цим прелімінарним пересправам не треба надавати більшого значіння, ніж вони в дійсності мали¹⁴⁾. Мотиви орієнтації та бажанням зафіксувати на письмі відповіді московських послів на поставлені питання можна пояснити той факт, що 12 січня до послів прийшла делегація від старшини в складі писаря Виговського, судді Самійла Зарудного, полковників Тетері, Лісницького й інших, та зажадала, щоб бояри дали „письмо за своими руками (яке далі названо „договором“)“, „чтобъ вольностямъ ихъ и правамъ и маестностямъ быть по прежнему“. Формальним мотивом для такої вимоги статейний список ставляє відмову бояр присягати за царя (Акты, X, ст. 247). На це Бутурлін, ніби то, відповів так: „Ми вам і раніш уже говорили, що ц. в-во вольностей у вас не відбирає і в городах у вас цар наказав бути вашим урядникам і судитися по своїм правам, маестностей ваших цар не відбере... Ви ж заявили, що хочете післати бити чолом цареві, і тому треба робити тепер так, щоб усе було виконано по царському наказу“ (ст. 247).

На цьому й закінчилися пересправи в Переяславі. Вражіння від цих прелімінарів залишається неясне. Видима річ, що представники В. З. не були як слід підготовлені до переговорів із Москвою, бо попередній політичний та дипломатичний досвід, придбаний у стосунках із Польщею, Кримом, Семигородом, не давав точних указівок, як справа договору поведеться з Москвою. Попередня практика, якої Б. Хмельницький мав намір триматися й супроти Москви, зразу ж показала недостатньою в справі присяги царя; інших же плянів та метод покищо не було виготовлено. Брак підготовки незвичайно негативно відбився на переговорах із московськими послами. Серед умов, що їх висувають Б. Хмельницький і Виговський, переважають умови, взяті з попередніх договорів із польським королем, які торкаються козацького війська, як окремого стану в державі, його прав і вольностей. До цих умов додаються, і то дуже обережно, умови, які вже торкаються В. З., як окремої держави з окремим устроєм і порядками. Вимагають присяги на договорі і при цьому посилаються на шриклад польського короля, а у відповідь дістають заяву, що „на Москві цього не ведеться“, що для самоцержавного царя досить царського слова, що треба не вимагати, а „бити чолом“ і т. п. Але все ж таки ця перша зустріч представників В. З. з представниками московської дипломатії дала гетьманові

¹⁴⁾ М. Грушевський навпаки надає великого значіння цим пересправам, стр. 765.

й старшині досить матеріалу для характеристики московських порядків і концепцій та для висновків на майбутнє.

13 січня Б. Хмельницький віддав прощальну візиту московським послам і з Виговським виїхав до Чирчина, а Бутурлін приступив до виконання тальних московських інструкцій. Одержавши від гетьмана спис городів і містечок (разом 166), він 14 січня розіслав скрізь московських стольників і дворян із наказом оголосити про прийняття України під царську високу руку, шривести людність до присяги та скласти опис городів, містечок, укріплень, гармат, запасів, видатних будов і монастирів. Сам же з іншими членами посольства поїхав до Київa. Відомо, на які труднощі наразився Бутурлін у Києві, особливо з боку київського митрополита, який і сам не хотів присягати й заборонив присягу своїм дворянам і шляхті. З Києва Бутурлін виїхав до Москви. В інших містах і містечках приводили до присяги стольники й дворяни, але й їм трапилися подібні ж труднощі: з тих відомостей, які маємо, видно, що людність здебільшого неохоче йшла до присяги, дехто відмовлявся, декого гнали силою. Народ не був поінформований про те, що сталося в Переяславі, кружляли різні поголоски і всієї непокоїли. Поки справа обмежувалася чутками, народ іще чекав, мркуючи, що мовляв, „знає то пан із паном, не моє діло“ (вислів київського митрополита). Але зовсім інші настрої запанували, коли десятки московських дворян у супроводі стрільців і козацької старшини розкинулись по цілій Україні, заглядаючи до всіх міст і містечок, виганяючи, „як стадо“, місцеву людність до присяги, в одних місцях застрашували, в других, обіцяючи козакам на рік по 20 червінців, по 20 соболів і сукна (лист, житомирського старости, у Грушевського, ст. 773), списуючи всіх на реєстри, описуючи церкви, замки, припаси... Та ще з московською настирливістю, „спесивством и безстыдством“, встрявали в різні подробиці місцевого життя, гордовито проголошуючи всім і всюди, доречі й недоречі, що тепер усе залежатиме від ласки царської, вірної служби і т. д., а хто, мовляв, не хоче служити, нехай вибирається собі за Зборівську лінію¹⁵⁾“. Протягом січня й лютого московські дворяни побували майже в 200 містах і містечках; привели до присяги й списали на реєстри: 2 тисячі старшин, 63 тисячі козаків і 64 тисячі міської людности, й наробили „переполоху вище всякої міри“¹⁶⁾. Про настрої людности на Україні й про чутки, які там кружляли та виносилися за кордон, свідчать нам різні листи й оповідання: печерського ченця Макарія, чернігівського протопопа, ротмістра Павши з Мозиря, молдавського воеводи, житомирського старости Тишкевича та інші. (наведені у Грушевського, ст. 767—777).

Гетьман Б. Хмельницький перебував у цей час у Корсуні та в Чирчині й готував посольство до Москви. До нього доходили вісті про те, що робилося по містах і містечках на Україні, мав він відомості й за кордон про політичну ситуацію та про пляни Польщі. Але поки-що всю свою увагу звернув він на підготування посольства. Треба було все добре зважити, виробити накази послам, обміркувати в деталях умови майбутнього

¹⁵⁾ М. Грушевський. Історія... т. IX, ст. 776.

¹⁶⁾ Там же.

снівжиття з Москвою, сформулювати „статті“ майбутнього договору. Праці було досить, праці надзвичайно важливої й відповідальної. На жаль ми не маємо жадних протоколів чи бодай яких записів важливих нарад у Корсуні й Чигрині, отже й не знаємо, які саме питання на цих нарадах ставилося, як їх освітлювалося, дебатовалося, мінялося й ухвалювалося. Знаємо лише те, що на цих нарадах остаточно було ухвалено й зафіксовано в двох основних актах, які, на щастя, збереглися в московських архівах, правда, не в оригіналах (можливо й оригінали десь переховуються, але до цього часу їх не знайдено), а в перекладах на московську мову з певною стилізацією, а саме: в акредитивній для козацьких послів грамоті Б. Хмельницького і в „Статтях“, числом 23. Обидва документи датовано 17 лютого 1654 р. Дотримуючися хронологічного порядку, на цьому місці подаємо зміст цих документів з відповідними поясненнями.

В акредитивній грамоті Б. Хмельницький від імені свого, Війська Запорозького і всього народу „православного Російського“¹⁷⁾ звертається до царя, Олексія Михайловича, розповідає коротко про те, як В. З., ведучи боротьбу з поляками, шукало помочі у московського православного царя, як цар згодився прийняти В. З. під свою високу руку, як московське посольство в Переяславі переказало про згоду царя, передало клейноти гетьманові й „розговоръ пространный о всякихъ дѣлѣхъ съ нами учиненъ“, як тоді гетьман, усе В. З. і весь „мир християнський, Російський“¹⁸⁾ склали присягу цареві („вѣру совершенную учинилъ есмь“). На підставі цього гетьман і В. З. звертаються до царя з проханням і висловлюють певність, що від нього одержать усе, про що проситимуть, бо вірять слову царському, „какъ насъ тотъ боиринъ съ товарищи увѣщаль и увѣрилъ и на той вѣрѣ непоколебимыхъ утвердилъ“. Для цього висилають вони своїх послів: Самійла Богдановича, суддю військового, і Павла Тотерю, полковника переяславського, з товаришами, з цією грамотою та просять, щоб цар їх вислухав милостиво й гетьмана, В. З. й „несь міръ християнскій, Російскій“¹⁹⁾, духовних і мирських людей, всякого чину суцїх пожалував, ущедрив і затвердив своїми грамотами навѣки права, уставм, привилей, всякі свободи й держання дїбр духовних і мирських людей всякого стану й ранг суцїх і все, що хто має здавна від князїв і панїв, і від королїв польських „въ государствѣ Російскомъ“ наданих, за що вони кров свою проливають, держучи те все і не бажаючи втратити, бо, мовляв, бояри обїцяв царським словом, що й „большими ихъ свободами, державами и добрами“ пожалує цар, лише бийте цареві чолом і вірно служіть. Одержавши те все, всі будуть служити вірно й коритися по вік. — В грамоті не все ще наїмсано, а більше скажуть послї. Такий був зміст грамоти. Треба підкреслити, що грамота робить вражіння судїальности й складена у виразах, які охоплюють цілу державу Українську в усіма станами населення. Підкреслено зокрема, що гетьман і В. З. просять затвердження всіх прав і вольностей в їх державі („государствѣ Російскомъ“). З другого боку двічі зроблено посилку на царське слово, дане іменем царя боярином Бутурліним і стверджене „вѣрою“²⁰⁾.

¹⁷⁾, ¹⁸⁾, ¹⁹⁾, ²⁰⁾ Вживання терміну „Російський“ для означення України та її на-

Другий документ — „Статті“²¹⁾ містить вступ і 23 артикули. У вступі виписано короткий царський титул з додатком нового титулу: „и Малыя Росіи“ (невідомо, лише, чи цей додаток був в оригіналі, чи його додано в Москві при перекладі), потім стоїть коротке звернення до царя з проханням, щоб цар виказав свою „милость“ і „пожалував“, про що послы будуть бити чолом.

Далі йдуть артикули-статті. Не маючи оригіналу, не можемо сказати з певністю, скільки статей було в оригіналі і чи були вони поділені так, як це зроблено в московському списку з „българуського письма“. З цього погляду, наприклад, викликає сумнів поділ ст. 15 на дві статті: 15 і 16; також цілком непотрібно поділені на окремі статті вимоги про утримування війська й урядів (ст. 8, 9, 10, 11). Що до порядку статей та їх логічного звязку, то треба сказати, що, як на сучасний погляд, статті розміщено без жадного логічного порядку й звязку: статті загального характеру вміщено між статтями, що торкаються окремих спеціальних предметів, статті, що торкаються цілої держави, вміщено між статтями, які трактують про окремі стани населення, про їх окремі права й вольності. Внаслідок такого розміщення статей основна ідея, якою керувалися гетьман і старшина і яку вони клали в основу проєкту договору з Москвою, розбілася й замаскувалася питаннями, менше важливими, які до того ще й непотрібно підкреслено й висунуто на перший план. У такому вигляді, як маємо його тепер, еляборат гетьмана Б. Хмельницького й старшини дав історикам (М. Грушевський) багато матеріалу для критики та прикрих завваг на адресу його авторів, а також, і це далеко важливіше, прислужився до хибних висновків тих дослідників, які бажали довести, що актом 1654 р. Україна просто приєдналася до Московської держави, як її провінція, на тих самих умовах, на яких вона була під владою польського короля (Д. Одпонець). Нам здається, що ні критика проєкту договору та його авторів, а ні тим більше тенденційне його тлумачення не допоможуть правильно його зрозуміти та оцінити цей документ. Для цього треба виходити з того матеріалу, який є у проєкті договору, тільки необхідно попередю знайти основну ідею договору, переіменити порядок статей відповідно до їх змісту й логічного звязку та прийняти під увагу постуляти, висловлені в Переяславі, а також ті пояснення, що їх дали козацькі старшини пізніше в Москві.

Проробивши цю підготовчу працю, ми приходимо до такого висновку. Основна ідея цілого проєкту договору — це встановлення таких міждержавних відносин між Україною та Москвою, при яких Україні застерігається державна самостійність, як зовнішня, так особливо внутрішня, на умовах певної контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати цареві дані, як протекторові, за військову оборону проти зовнішніх ворогів. Ідея зовнішньої незалежності висловлена в отсих статтях проєкту: в ст. 6 про право вільного вибору гетьмана, як голови держави й уряду, в ст. 14 про право закордонних зносин України з чужими державами, з обовязком пові-

селення особливо характеристичне за цієї доби. В цей же час відносно Москви вживається в обох сторін один лише термін. Московський, Москва.

²¹⁾ Акты ЮЗР., т. X, стор. 445 й далі; 1-е Полн. Собр. Зак., додаток III до ч. 119.

домліти протектора про справи, які будуть йому ворежі; в ст. 15 та 16 про виплату цареві дані (трибуту), як приписано в пишних землях („як збирав турецький султан із Угорської, Мунтянської та Волоської землі“), певною одноразовою сумою („ціною вдовою“), або ж шляхом збирання „доходів“ через місцевих урядників. Сюди треба додати ст. 13 і 17 про непорушність прав і привилеїя цілого населення України без різниці станів та про підтвердження цього грамотами (ці статті вточні сформульовано, але загальний зміст їх такий, як зазначено). Сюди ж можна додати з певним застереженням і ст. 21 про грошову платню командному складові (полковникам, осавулам, сотникам) і козакам. Питання про грошову платню військовій, як військовій силі Української держави, на нашу думку, треба розглядати в зв'язку з платнею протекторові московському цареві. Йому проскується платити дань із державних доходів України за його військову поміч і оборону України. Але в тих випадках, коли сам протектор потрібуватиме допомоги війська запорозького, тоді належить платити українському військові за цю допомогу. Так, принаймні, пояснили справу з платнею козацькі послі в Москві: вони заявили вимогу, щоб цар давав платню військовій, коли воно знаходиться на царській службі в чужих краях, поза межами своєї держави²²). Коли б цар відмовився давати платню з свого скарбу, то нехай платня військовій йде за рахунок „доходів“, що їх мають збирати на царя. В проєкті договору стаття 21 про платню військовій сформульована без вище наведеного пояснення і тому лишилося неясним, на якій підстані вимагається платня військовій, коли сам гетьман у Переяславі заявив, що військо платні просити не буде. Цю ж саму заввагу зробили бояри й цар у своєму указі. Отже коли взяти під увагу пояснення козацьких послів, яке, очевидно, висловлює мотив, що ним кермувалася нарада в Чигрині, то ми повинні й ст. 21 віднести до статей загального характеру. М. Грушевський слушно зауважив, що ця стаття мала також і агітаційне значіння. Так, але це питання другорядне і воно не перешкоджає тому, щоб цю статтю вважати за статтю загально-державного характеру і вмістити її вкупі з іншими статтями такого ж характеру.

Основна ідея в частині, що торкається внутрішньої незалежності Української держави, розвивається в інших статтях, при чім ідея державної автономії персоніфікується в привилеїях різних станів населення держави. Так, ст. 1 формулує непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді та в приватно-правних відносинах („добрак“), ст. 7 в козацьких, вдовичих і сирітських маєтках; ст. 3 гарантує права й вольності міського населення та міське самоврядування; ст. 18 в зв'язку з ст. 13 гарантує права духовного стану й голови духовенства, київського митрополита. Нарешті про правне положення селянства й „підданого“ населення говорить в ст. 17. Таким чином усі ці статті, взяті до купи і в зв'язку, за проєктом договору, мали забезпечувати непорушність

²²) Коротка редакція протоколу в 13. III. у М. Грушевського, ст. 802—807. Таке ж пояснення не раз потім давали й представники Москви. Так, послом Кікіну в р. 1667 наказувалося розвідати у козаків, чи дасться їм платня „з доходів“, як на службу йдуть (Акты, XI. Док. 8).

громадського й суспільного устрою, і привилей цілого населення держави. Цим гарантувалося повнота внутрішньої автономії держави й усувано будь яке втручання чужої влади, влади московського царя, у внутрішні справи держави.

Після забезпечення зовнішньої й внутрішньої самостійності Української держави та після встановлення певних умов для взаємовідносин Української держави до її протектора, проєкт договору містить ще статті які торкаються зовнішньої оборони держави: ст. 20 про утримання із'яманого військового відділу в 3000 на кордоні з Польщею, ст. 23 про утримання такої ж залоги в 400 чол. в Кодацькій фортеці і в Коші, а також статті, що торкаються військових плянів для війни з Польщею (ст. 14) і для стримання татар від нападу (ст. 22).

Як бачимо, після належного переставлення та розподілу статтей за їх логічним змістом, основна ідея проєкту договору зайняла віднощиве їй місце; вона вже не закривається подробицями, а розвивається логічно й послідовно в усіх своїх деталях. Але треба сказати, що, переводячи цю реконструкцію, ми тимчасово поминули деякі статті проєкту. Ці статті попали в проєкт випадково, на підставі давньої традиції козацьких Больностей і порядків, що існували за польської влади, так званих козацьких „ордигнацій“: щоб кількість козацького війська реєстрового була 60.000 (ст. 2), щоб на утримання гетьманського уряду було приділено Чигринське староство (ст. 5), а на утримання урядів військового писаря (ст. 8), полковників (ст. 9), суддів (ст. 10), осавулів (ст. 11), обозного й армати (ст. 12) були призначені млини, маетки й гроші на видатки. Ці статті, власне кажучи, є деталізацією ст. 1-ої, в якій вимагається збереження всіх прав і вольностей військових, деталізацією зайвою, зробленою лише під впливом давньої традиції. На загальну реконструкцію проєкту договору ці статті не мають жадного впливу і не вносять нічого нового.

В такому вигляді уявляється нам виготовлений у Чигрині проєкт договору з Москвою. Пізніше, при пересправах у Москві, особливо при обміркуванні проєкту в боярській раді були внесені важливі зміни й поправки, про що буде сказано далі.

17 лютого 1654 р. було закінчено виготовлення наведених вище грамоти й проєкту договору й остаточно складено посольство до царя. Спочатку проєктувалося поставити на чолі посольства писаря Виговського і в огляду на це з Москви було наказано путивльському воєводі прийняти й провадити посольство з особливою пошаною („честью“). Але потім замість Виговського було призначено генерального суддю Самійла Богдановича Зарудного, разом із переяславським полковником, Павлом Тетерею, як повномочних послів В. З. Богдановичеві й Тетері товаришували (були „в послак“): осавул brasлавський Григорій Кирилович, пасерб гетьмана Кіндрат Якимович, отаман чигринський Гарасим Галюнович, Ілля Харитонович, Іван Іванович (ці двоє без означення ранги). Крім того з посольством їхали: товмач військовий — Яків Іванович, Сильвестер, ігумен манастиря з Новгороду Сіверського, 12 значних військових товаришів, писар, 24 козаки, 2 сурмачі й 16 хлопців. Разом із посольством їхала депутація

міста Переяслава в складі — вїйта Івана, бурмістра й райці та двох делегатів від переяславських цехів²⁴). Посольство везло з собою грамоти гетьмана до царя: одну акредитивку, другу рекомендаційну для делегації переяславських міщан, листи гетьмана й писаря до бояр, проєкт договору (статті числом 23) за власноручним підписом гетьмана з військовою печаткою²⁴), різні інші документи та подарунки.

Козацьке посольство вїхало з Чигрина 17 лютого й прибуло до Москви 11 березня 1654 р. 12 березня посольству було влаштовано урочисту зустріч і вїзд у Москву, а 13 березня відбулась урочиста аудїєнція у царя. Того ж дня мала місце перша дипломатична розмова козацьких послів із призначеними для пересправ боярами: кн. О. Трубецьким, В. Бутурліним, кн. Цетром Головкіним і царським канцлером, думким дяком Алмазом Івановим, найвидатнішим московським дипломатом того часу. На пропозицію бояр козацькі послі на словах виложили умови, на яких В. З. бажає прийняти протекцію царя. Словесна заява послів збереглася в двох редакціях, короткій із 16 й довгій із 27 пунктами²⁵). Порівнявши ці дві редакції, М. Грушевський прийшов до висновку, що хоч обидві редакції є твором московських дяків, та все таки коротка редакція є первісним записом словесної заяви послів, менш вистилізованим і в деяких місцях цікавішим, ніж редакція ширша, яка уявляє з себе офіційний протокол, виготовлений для царської думи²⁶).

Виголоплюючи постулати В. З., козацькі послі не дотримувалися буквального тексту й порядку оригінального проєкту договору, ані його стилізації й висловів; вони переказали зміст статей, вносячи дещо з тих нарад та дискусій, які велися в Чигрині, а також додаючи дещо від себе (наприклад, про апеляцію). За офіційним протоколом, підчас переказу статей послами, бояри запитували послів та вступали з ними в розмову з приводу окремих питань, иноді завязували дискусію, внаслідок якої вивикали додатки або нові пункти. Так, коли послі висловили побажання про дотацію для козаків, що стережуть Кодак, та пояснили, що Кодак збудував кор. Владислав, щоб загородити козакам дорогу до Чорного моря, то бояри згадали про цю, що козаки, які живуть на самому Запоріжжі, не присягали цареві, отже нехай би гетьман велів і тих козаків привести до присяги. На це послі зауважили, що в Запоріжжі живуть козаки „малые люди, и то изъ войска перемѣнные, и тѣхъ де въ дѣло почитать нечего“, а кошового й старшину туди посилає гетьман. Далі на п. 20 про висилку царського війська до Смоленська, бояри відповіли, що в царя зібрано багато пішого й кінного війська, і що цар наказав для оберігання України від поляків В. Шереметеву з численним військом іти на поміч гетьманові, а до Полоцька наказано виступити другому Шереметеву з військом, у Брянськ посилається з військом кн. Ол. Трубецькой, а на Смоленськ

²⁴) Акты, ЮЗР X, ст. 425—426.

²⁵) Акты, XI. Дод. 2, ст. 743. Г. Карповъ. Переговори о соединеніи Малороссіи съ Великой Россіей. ЖМНП 1871, кн. XI, ст. 28.

²⁶) Довгу редакцію опублікував Г. Карпов в X т. Актів ЮЗР., ст. 437—446, коротку — акад. М. Грушевський в Історії України-Русь, т. IX, ст. 802—807.

²⁷) М. Грушевський, Історія... т. IX, ст. 801.

і Оршу піде сам цар з царями, царевичами служебними, пайвидатнішими воеводами і з головною військовою силою. На це козацькі послы заявили, що цар це робить, бажаючи православних виволити з неволі невільних, але коли війна минеться, то все ж треба, щоб на кордонах „для всякого береження“ стояло з 5000 чол. Потім бояри запитували, чи мав гетьман після присяги якісь зносини з Кримом і чи не сподівається гетьман наяду татар у спілці з поляками. Послы відповіли, що від хана посольства не було, але гетьман післав до хана своїх послів, щоб повідомити його про присягу цареві та довідатись, чи хан буде й далі тримати союз із гетьманом. І коли хан буде в „дружбі“, тоді нехай би цар наказав донським козакам, щоб вони татар не воювали; коли ж хан не схоче бути в дружбі, тоді нехай дощі, астраханці, казанські татари й колмики воюють Крим. На запит бояр, чи до польського короля прибула поміч від царя, папи, угорського князя чи від когось иншого, послы відповіли, що про це їм не відомо. Чи були у гетьмана послы від волоського або мунтянського володарів? Послы відповіли, що коли Ракоцій і Волоський володар почули, що В. З. піддався під царську руку, то писали до гетьмана, щоб був із ними в дружбі. На запит про вогайських мурз, послы відповіли, що вогайці обіцяли бути в дружбі з гетьманом і далі. Нарешті, бояри запитували, чи не наступають поляки й литовці. На це послы заявили, що щось-що про наступ не чути, полковник Окунь із Шаргороду вислав малі відділи за харчами й коронний хорунжий Конєцпольський прислав за дозволом брати харчі, але гетьман відмовив, заявивши, що вже піддався під царську руку з городами й землями і без царського указу нічого чинити не може. На цьому й скінчилася конференція 13 березня. Відпускаючи послів, бояри зажадали, щоб послы подали оголошенні ними „статті“ на письмі (Акты, X. 446).

На другий день, 14 березня, послы подали боярам виготовлений у Чигрині проєкт договору з 23 статтями, за підписом гетьмана і з військовою печаткою, зміст якого було вже переказано вище (стор. 21—23): Чи була при цьому якась розмова бояр із послами, невідомо. 15 березня послы були запрошені на військову парад у присутності бояр і почесних гостей. 17 березня послы передали боярам копії привилей, що їх привезли з собою (привилей кор. Казимира В. З., даний у Зборові, Зборівський договір, кор. привилей на Трахтемирів, теж на чигринське староство, жаловану грамоту короля Б. Хмельницькому на Медведівку, Жаботин, Кам'янку, Новоселицю та Суботів, на пустош за Чигрином та привилей на Суботів). М. Грушевський припускає, що в цей день могла відбутися нова конференція з боярами (Історія, ст. 808), але про це також нема певних відомостей. 18 березня послів було запрошено на нарадний царський обід у Золотій палаті, з участю патріярха й вищих двірських бояр. Десь у цих днях, між 15 та 19 березня відбулося засідання боярської думи, на якій було обговорено подані послами статті й ухвалено по статтям резолюції царя й бояр. 19 березня цар приймав послів у прощальній аудієнції, підчас якої послам було оголошено від імені царя, що цар велів підтвердити стародавні права й привилей В. З. своєю жалованою грамотою, нагородити послів подарунками й відпустити. Після аудієнції у царя відбулася кон-

ференція з боярами. Бояри поставили послам додаткові питання про число судів, про кількість людей при гарматах, яку потрібно округу для їх утримання, що потрібно для утримання залоги в Кодаку й на Січі. Потім прочитали резолюції царя й бояр на подані статті. В переважній більшості резолюції були політиві й цілком стверджували статті без жадної зміни. Але деякі резолюції містили й новину. Так на ст. 4 про виборних урядників по містах дано таку резолюцію: мають бути урядники: війтп, бурмистри, райці, лавники, які мають збирати всякі доходи — гроші й збіжжіві — й віддавати до царської казни через тих людей, яких пришло цар. Ці ж прислани люди будуть доглядати за зборщиками, щоб збирали правильно. На ст. 14 в справі дипломатичних зносин внесено резолюцію, якою дозволялося зносити з чужоземними державами, при умові повідомлення царя. Інше зношення з польським королем і турецьким султаном заборонялося без царського наказу. На ст. 21 про платню козацькому військові було ухвалено резолюцію, в якій наказувалося намовляти послів, щоб вони відмовилися від своїх вимог, бо цар зібрав велике військо задля охорони України та оборони від латинян і витратив уже великі кошти, а крім того в розмові з Бутурліним гетьман говорив, що хоч козацьке військо буде численне, то від цього цареві шкоди не буде, бо жалування просити не будуть. Ця остання резолюція, певне, була ще раніше оголошена послам на одній із попередніх конференцій чи при иншій нагоді, бо на неї послаи реагували поданням окремої петції дуже цікавого змісту. Послаи писали, що хоч вони й просили для козаків по 30 злотих на козака, але коли це забагато, то хоч би дещо й зменшили (з иншого документу видно, що послаи сами зменшували до 15 злотих), аби лише не вертатися до війська з порожніми руками: „бо як стольники до присяги привели, то говорили, що гроші військові будуть, і тепер по всіх городах така слава пішла і всі сподіваються на царську милість. А коли б довелось повернутись без грошей, то вони не знають, як мають військові очі показати“ (Акты, X, ст. 485). Цей поклик на обіцянки царських послів, певне, мав успіх, бо від козацьких послів зажадали відомостей про число полків і старшин. Зазначені відомості послаи подали в другому проханні, в якому разом просили швидче їх відпустити, бо кінчається зима, дороги псуються і вони можуть затриматися в дорозі та тим розгнівати гетьмана. Як на першому, так і на другому поданні нема дати (власне на перекладах, що збереглися в архіві). Г. Карпов кладе ці документи на час після 21 березня, але за змістом їх треба віднести на час перед 19 березня²⁷), бо ж 19-го було вже оголошено царський указ про те, що цар висилає військові жалування злотими.

Крім резолюцій бояри оголосили рішення, які не були підписані під статтями: 1) щоб гетьман не мав зносин із польським королем і турецьким султаном (в резолюції під статтею написано, що гетьман не матиме зносин без указу царя); 2) що воеводи будуть у Києві та в Чернігові; 3) що від митрополита діється багато неподобного; 4) що царське військо для оборони України вже готове; 5) щоб московських утікачів видавати Москві; 6) щоб гетьман післав для участі в царському поході під Смоленськ двох

²⁷) М. Грушевський, Історія, т. IX, ст. 810.

польовників: піженського — Золотаренка та переяславського — Тетерю з означеним числом козацького війська (Акты, X. 475—6).

Не вважаючи на прощальну авдієнцію та на формальне відпущення послів 19 березня, послі не виїхали в цей день, ані в наступні; їм довелося чекати ще цілий тиждень на виготовлення грамот та статей і виїхати лише на 2-й день Великодніх свят, 27 березня. Що робили послі увесь цей тиждень, невідомо. Г. Карпов, який працював над матеріалами московського архіву, що торкаються перебування посольства в Москві, та видав їх під своєю редакцією в X томі Актів ЮЗР., зв'язує з цим останнім тижнем багато дуже важних актів як посольства, так і московського уряду. В примітці до актів на ст. 477 Карпов зазначає: „Далѣ въ дѣлѣ (архівному) документи относительно хронологіи перемѣшаны; при томъ же на нѣкоторыхъ изъ нихъ не обозначено никакихъ чиселъ. Мы располагаемъ здѣсь (в X т.) эти документи по порядку, который какъ намъ кажется, видѣнъ въ естественномъ ходѣ переговоровъ. Руководствуемся нашимъ изслѣдованіемъ: „Переговоры объ условіяхъ соединенія Малороссіи съ Великороссіей“ (ст. 477—78). До цього треба ще додати, що Карпов, як сам признається („Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ, до исторіи Малороссіи относящихся“. Москва 1870, ст. 23—25), шукав в архіві „окончательно редактированныхъ и утвержденныхъ статей Б. Хмельницкаго“, під якими він розумів статті в редакції 1659 року в числі 14, а з другого боку, як він сам констатує, „подлинное дѣло о пребываніи пословъ въ Москвѣ было уже раньше... разобрано и описано“ (Критич. обзоръ..., ст. 22), то значить, що той, хто раніше працював, розібрав „стовбець“ (коло, на якому було накручено полотнище зліплених один до одного документів), склав окремі документи до купи, не зазначивши, де були пропуски і чи були взагалі. Тому, дійшовши до цього місця документів, Карпов не мав іншого критерію для розміщення документів, а разом і для встановлення дальшого порядку й хронології пересправ, крім свого власного міркування, своєї апріорної тези про автентичні статті Б. Хмельницького. І от він містить далі під датою 21 березня 1654 р. (документ XVII, т. X) „Статьи, представленныя войсковыми посланниками боярамъ 21 марта и государевы указы на нихъ“. Хоч на цьому документі поставлено на вискребленому місці дату „12 марта“, Карпов зауважив, що зміст документу показує, що він був складений після 19 березня, і посилаючись на Маркевича (Історія Малороссіи, т. 3, ст. 146—154), Карпов і собі приймає дату — 21 березня. Далі Карпов лише, що довідавшись (коли, невідомо), що в указі царя на статті з 21 березня про платню є категорична відмова тепер давати платню військові, послі, незадоволені цим, подали ще одну петицію (т. X. док. XVIII), про яку була мова вище, і яку Карпов містить нізніше від статей 21 березня. Лише на цю останню петицію послі дістали „позитивне рішення“ в „Статьяхъ въ окончательной редакціи“, тобто в так званих „прежнихъ статьяхъ Б. Хмельницкаго“, числом 14, що стали відомі з р. 1659.

Як бачимо, з наведеними вище документами й датами Карпов зв'язує важливе питання про автентичні статті Б. Хмельницького, що були оста-

точно складені й ухвалені в Москві. Тому треба на цьому питанні спинитися довше та розглянути його в рамках архівних даних, не торкаючись поки-що внутрішнього змісту. Наведені Карповим аргументи щодо подання козацькими послами 21 березня 1654 р. нових статей, числом 11, не мають, на нашу думку, під собою жадного ґрунту. Перше, цих статей послі не складали, отже й взагалі не могли їх подавати в якій будь день. Справді, редакція 11-ти статей уявляє переказ деяких (не всіх) артикулів із проєкту договору складеного в Чигрині 17 лютого й дорученого в Москві боярам 14 березня. З московського оригіналу 11-ти статей із власноручними приписками дяка Алмаза Іванова видно, що цей документ виготовлено в царській канцелярії та що його було складено разом із виготовленням тексту царських жалованих грамот В. Запорозькому. Так, наприклад, як свідчить і сам Карпов (т. X, ст. 480, Примітка), після ст. 4-ої була написана і потім закреслена стаття про видачу жалованих грамот на вольності козацькі й шлихетські й додано примітку: „сін статья надобна ль, потому что грамоты посылають“. І дійсно в оригіналі ця стаття не була вміщена, проте в кінці чернетки, після указу під ст. 11, вона була додана рукою дяка Алмаза Іванова. До ст. 6-ї про київського митрополита було зроблено примітку і потім закреслено: „писать ли о митрополитѣ, потому что грамоты нынѣ не оудеть, з въ писмѣ (проект договору) написано жъ: только говорить словам“. Дійсно грамоти митрополитові не було видано. Нарешті, на самому кінці приписка: „таково писмо дано посланникамъ“. З другого боку, коли звернемося до чернетки жалованої грамоти В. Запорозькому в 27 березня 1654 р. (т. X, 8. XXI, 1), то й тут знайдемо докази того, що грамота ця писалася водночас з 11-ма статтями, бо при складанні грамоти бралася під увагу те, що мало бути включено в статті. Так у чернетці грамоти взято в дужки („обведено чернилами“, пише Карпов) місця: про надання чигринського староства на булаву (про це дано окрему грамоту), а також у двох місцях — на початку і в резолютивній частині — про право приймати чужоземних послів, бо про це говориться в указі під ст. 5. Та й сам Карпов признає, що „по нѣкоторымъ данымъ, встрѣчающимся въ бумагахъ посольства, видно, что одновременно съ составленіемъ указовъ на статьи 21 марта начинали писать жадованныя грамоты“ (Переговоры, ст. 237). З наведеного виходить, що статті, числом 11-ть, текст яких надрукував Карпов із датою 21 березня 1654 р. (т. X, док. XVII), не були складені послами Б. Хмельницького, а є відповіддю царського уряду, разом із жалованими грамотами на проєкт договору з 17 лютого, наданий послами в Москві 14 березня. Тому цей документ треба віднести не до 21 березня, як то зробив Карпов, а на час пізніший, на 27 березня, коли були складені жаловані грамоти.²⁸⁾ Вирішуючи так питання про автора й дату статей,

²⁸⁾ В своїй праці: „Договір В. Хмельницького в Московю 1654 р.“ (див. в примітці про літературу, ст. 8) я тримався погляду Г. Карпова щодо походження й дати статей, числом 11. Тепер же, перевірювши аргументи Карпова в архівних даних, приходжу до іншого висновку, який подаю вище.

числом 11, ми тим самим висловлюємося проти твердження Карпова, що, одержавши царські укази на статті з 21 березня, послы козацькі подали по в у петицію про платню військові грошима. Цей останній документ ми відносимо на час перед відпущонням послів, себто перед 19 березня.

Таким чином не маємо документів, які б свідчили про якусь діяльність послів у межичасі 20—26 березня, звязану з їх завданням: вони чекали на виготовлення грамот і указів та на фактичне відпущення. Відпущення сталося аж 27 березня. За Карповим, у цей день послы одержали: текст проєкту договору з 23 статтями, поданий 14 березня, з царськими указами, підписаними під статтями, 11-ть статей у редакції „21 березня“ і парешті, 14 статей остаточної редакції, невідомої дати (Переговори..., ст. 267), а також, розуміється, різні царські грамоти. В іншому місці (Критический обзор..., ст. 23) Карпов стверджує, що „вотъ этихъ то статей окончательной редакціи (числом 14) и недостаетъ въ дѣлѣ посольства С. Богдановича-Заруднаго и Тетери“. А в редакційних примітках до актів ЮЗР. т. X, до слів жалованої грамоти: „да тѣ статьи съ нашимъ ц. в-ва указомъ велѣли дать тѣмъ же посланникамъ Самойлу и Павлу“, Карпов зробив таку примітку: „Списка этихъ статей, известныхъ подъ названіемъ „Статей Б. Хмельницкаго“, въ настоящемъ дѣлѣ не имѣется. Впрочемъ изъ ниженапечатаннаго подъ № XXV документа (розпис документів, переданих послам) не видно, чтобы именно эти статьи окончательной редакціи были посланы въ настоящее время съ войсковыми посланниками“ (ст. 494). Отже, висловившись категорично, що послам було дано „статьи въ окончательной редакціи“, Г. Карпов не знайшов потім документальних доказів свого твердження і мусів це отверто признати. Не зважаючи на очевидність факту, що послы не одержали „статей въ окончательной редакціи“, Карпов усе ж таки ухилився від констатування протилежного факту, що козацьким послам були дані тільки 11-ть статей, які Карпов позначив 21 березня. А тимчасом про цей факт свідчать дані, наведені Карповим, як редактором т. X. Актів ЮЗР. На чернетці 11-ти статей, у кінці, є приписка рукою думного дяка Алмаза Іванова: „А что въ письмѣ вашемъ написано“... кінчаючи словами: „да тотъ списокъ (реєстр козаків) за своєю рукою прислалъ къ ц. в-ву вскорѣ“. А після цієї приписки є ще одна приписка рукою піддячого такого змісту: „Таково письмо дано посланникамъ, писано на столбцахъ Бѣлорусскимъ письмом, безъ дьячей приписки (вищенаведеної нотатки Алмаза Іванова). Друкуючи цей документ у X т., Карпов умістив таку примітку: „настоящія статьи (11-ть) въ дѣлѣ лежатъ между жаловаными грамотами, помѣченными 27 марта №№ 328-347 (ст. 483—4). Під документом XX (т. X. ст. 490) про відпущення послів із датами 26—27 березня, Карпов зазначив, що після наказу Алмаза Іванова: „тутъ вклеить грамоти боярскія къ гетману“, дійсно, тут лежать зазначені боярські грамоти Морозова, Милославського й инш. Під документом XXV (розпис грамотам, що дані послам) є приписка того ж Алмаза Іванова: „тутъ вклеить статьи, что даны имъ (послам)“, і примітка

Карпова: „Должно быть статьи 21 марта (числом 11), которые в дѣлѣ дѣйствительно лежатъ²⁰⁾ вслѣдъ за этой росписью“ (X. ст. 512, прим.). Нарешті, у жалованій грамоті В. Запорозькому з 27 березня сказано: „Датѣ статьи съ нашимъ ц. в-ва указомъ велѣли дать тѣмъ же посланникамъ Самойлу й Павлу“ (X т. док. XXI). Наведені дані стверджують, перше, що послам. Богдановичеві й Тетері, були дані в Москві лише одні „Статті“ з царським указом; друге, що це були статті, числом 11-ть, які Карпов датує 21 березня 1654 р. і які ми відносимо на день 27 березня (надруковані в X т. Актів ЮЗР. ч. 8, під ч. XVII). Само собою розуміється, що послам було дано оригінал цих статей, „на столбцахъ, бѣлорусскимъ письмомъ. безъ дѣчей приписи“, а в архіві залишилася чернетка статей із „дѣчей приписью“, яка й була „вклеена“ на відповідному місці в стовбці так, як були „вклеены“ на своєму місці чернетки боярських грамот до Хмельницького. При тих канцелярських порядках, які існували в московських приказах, не може бути найменшого сумніву, що все сталося так, як то вказують приписки й помітки канцлера Алмаза Іванова, себто, що разом із грамотами послі одержали 11 статей із царськими указами в тогочасній українській („бѣлорусской“) мові, а чернетку цих статей на доказ і для відомости на майбутнє було дано до стовбця справи козацького посольства. Що ж торкається так званих „подлинныхъ статей Б. Хмельницького въ окончательной редакціи, числомъ 14“, які Карпов старався знайти в справі посольства Самойловича й Тетері, то про цей документ у цій справі нема жадної згадки й жадного сліду, хоч би у вигляді якихсь чернеток чи концентів, що признає й сам Карпов. Ці статті знайдено, як признає Карпов, у справі московського посольства на Україну 5 років пізніше, в статейному списку кн. Трубецького з р. 1659²⁰⁾.

Що козацькі послі одержали й привезли до гетьмана Б. Хмельницького статті числом 11-ть у редакції 27 березня 1654 р. і що ці лише статті сторони, Москва й В. З., вважали за договір 1654 р., про це, крім наведених архівних даних, свідчить ціла низка пізніших документів. Починаючи з 27 березня 1654 р. аж до р. 1659 як Москва, так і В. З. знали й посилялися тільки на ці статті і жадних інших, чи то явних, в інших редакціях, чи таємних²¹⁾, не знали. Так у царській грамоті з 12 квітня 1654 р., висланій до Б. Хмельницького через післанця Гаркушу, зазначено: „отъ насъ, вел. г-ря, имъ посланникомъ сказано и на письмѣ дамо: что Малой Россіи въ городѣхъ и въ мѣстѣхъ какихъ доходовъ собирается.“ і т. д. наводиться дослівно резолюція царська, підписана під статтею 9 редакції 27 березня 1654 р. Влітку 1657 р. окольничий Бутурлін, післаний царем до Б. Хмельницького з ріжяними дорученнями, в розмові з гетьманом увесь час цитував або статті в редакції 27 березня, або розмови послів із боярами р. 1654, і, коли від себе щось додав, чого в статтях не було,

²⁰⁾ Рокі 1654 статті дійсно були „вклеены“ в стовбець, і після розбрання його дослідникам статті вже „лежать“.

²¹⁾ Брит. обзор., ст. 24—25.

²²⁾ В. Герасимчук. До питання про статті Б. Хмельницького. Записки НТШ, т. С.

то Б. Хмельницький зараз же внісв належні поправки (Акты ЮЗР., т. III, ст. 567—569). Також того ж року Павлу Тетеря знову був у Москві та вів пересправи з боярами. В такому важному питанню, як платня військові, бояри дослівно цитували указ царя, вміщений під ст. 9-ю редакції 27 березня, а не ст. 6-у ред. 1659 р. Торкнувшись питання про чужоземні зносини, знову таки послалися на ст. 5 ред. 27 березня: „въ статьяхъ же и аписано. говорили бояри, изъ которыхъ государствъ къ войску Зап. учнутъ приходить послы и о томъ писать къ е. ц. в-ву, а которые послы присланы будутъ съ противнымъ дѣломъ, и писать о нихъ къ ц. в-ву о указъ, а безъ указа ихъ не отпускать“. Коли б існував у той час (1657 р.) указ царя, вміщений у редакції 1659 р. під ст. 9-ю, який категорично забороняв гетьманові приймати чужоземних послів, то впо, що бояри швидче послалися б на повну заборону закордонних зносин. Нарешті, що найцікавіше, бояри цитували Тетері ст. 8 в редакції 27 березня: „въ статьяхъ же написано, по гетманскому прошенію, чтобъ для всякого отъ яепрїятелей безстрашія было по рубежу ратныхъ людей 3000 чел.“ Тимчасом цієї статті нема зовсім у редакції 1659 р. (Акты, т. XI, Дод. 2, ст. 723—727). А що в цей приїзд Тетері не було складено інших, нових статей, це категорично засвідчено в таємному наказі кн. Трубецькому 1659 р.: „онричь тѣхъ статей, которые даны по ихъ челобитію С. Богдановичу да П. Тетерѣ въ прошломъ 162 (1654) году, никакихъ не присылано... и въ выгѣшней присылкѣ Павлу Тетерѣ не говорено и къ нимъ въ войско ни о чемъ не приказывано и съ ними не посылывано“ (Акты ЮЗР. т. XV, ч. 7, ст. 323). Після смерті Богдана Хмельницького в кінці р. 1657 цар вислав до гетьмана І. Виговського околицького Хітрово для прийняття присяги, ствердження статей Б. Хмельницького та для пересправ про нові статті. В наказі і в статейному списку Хітрово наведено повний текст 11 статей у редакції 27 березня 1654 р., як „прежніе статьи Б. Хмельницкаго“. Цікаво, що при цьому в наказі вміщено й власноручну приписку дяка Алмаза Іванова, яка була лише в чернетці, що залишалася в архіві, і яка не була вміщена в оригінал статей „бѣлорусскимъ письмомъ“, переданий козацьким послам 27 березня 1654 р. (Акты, т. IV, ч. 58, ст. 96 і сл.). Нарешті, наведемо ще два пізніші документи, в яких цитуються статті в ред. 27 березня: 1, наказ бояринові Шереметеву з 6 червня 1658 р., в якому дослівно процитовано всі статті про платню військові й старшині, ст. 4 про армату і ст. 5 про чужоземні зносини, все в редакції 27 березня; 2, наказ стольникові І. Апухтіну з 23 червня 1658 р., в якому зазначено, що у відповідь на прислані з послами Богдановичем та Тетерею до царя статті про урядників по містах, про число війська зятюрозького, про платню військові і про мнше, „по тѣмъ статьямъ вел. г-рь пожаловалъ и милостивое изволенье учинилъ, и тѣ статьи имъ, Самуилу и Павлу, даны на письмѣ“ (там же, ч. 79, ст. 232—233).

На підставі вищенаведених документів маємо право зробити такий висновок: статті, числом 11-ть, у редакції 27 березня 1654 р. є не поданням козацьких послів цареві 21 березня 1654 р., а, навпаки, відповіддю царя на подання Б. Хмельницького з 23 статтями, яке по-

сли його подали 14 березня; ця відповідь була вигоговлена з наказу і за близької участі думного дяка Алмаза Іванова; тільки ці 11-ть статей після виготовлення їх на „столбцахъ, бѣлорусскимъ письмомъ, безъ дячей приписи“, були передані послам, Богдановичеві й Тетері, 27 березня 1654 р., разом із жалованими царськими грамотами й іншими документами за окремим розписом; тільки ці статті, привезені послами до Чигрина, були відомі, як царські статті, як офіційний акт договору, на якій стороні завжди посилялися як за життя, так і після смерті Б. Хмельницького аж до 1658 р. включно; до 1659 р. ніхто на Україні, ані в Москві не знав „статей Б. Хмельницького въ окончательной редакціи, числомъ 14“, під якими Г. Карпов, а за ним і інші дослідники розуміють „прежніе статьи Б. Хмельницького“, що вперше з'явилися на Переяславській Раді в жовтні р. 1669 за гетьмана Юрія Хмельницького (про ці статті, їх редакцію й зміст буде сказано пізніше).

Останнім актом посольської справи було фактичне відпущення козацьких послів, яке відбулося 27 березня 1654 р. В цей день послам були передані отсі документи: 1) Статті, числом 11-ть, про які сказано вище, 2) царські жаловані грамоти: а) загального характеру, цілому В. З., б) православної шляхті, г) переяславським міщанам, 3) жалована грамота гетьманові на Чигринське староство, 4) царські привилеї на ~~жальності~~ а) Б. Хмельницькому на Гадяцьке староство, б) і в) на Суботів і Норг селицю, і на Медведівку, Борки й Каменку, 5) царські грамоти-листів Б. Хмельницькому про діяльність козацького посольства в Москві, про царські рішення, грамоти й нову печатку, а також про те, щоб гетьман прислав кийівського митрополита до Москви для пояснень у справі спору з кийівськими вояводами про землю, нарешті про оголошення війни Польщі та про участь козацького війська з полковниками Золотаренком і Тетерею. Всі ці документи датовано 27 березня 1654 р. Крім офіційних документів послам були передані приватні листи до Б. Х. деяких бояр, а також царські подарунки на 2500 рублів (Акты, т. X, ст. 477—506).

Подавши по змозі повно зовнішню історію переговорів В. Запорозьког з Москвою, перейдемо тепер до встановлення тексту договору 1654 р. З історії пересправ ми бачили, що основні умови договору були сформуловані ще в Переяславі підчас розмов гетьмана й старшини з московським посольством Бутурліна. Ці основні умови були деталізовані підчас нарад гетьмана Б. Хмельницького з старшиною в Корсуні і в Чигрині і нарешті остаточно сформуловані в 23-ох статтях за підписом гетьмана. Потім у Москві на конференціях козацьких послів із боярами статті-пропозиції були пояснені й вгламачені С. Богдановичем і Тетерею. Таким чином остаточно документом, в якому були зафіксовані пропозиції В. З., як сторони в договорі, є проект договору з 23-ма статтями, підписаний Б. Хмельницьким і датований 17 лютого 1654 р. Оригіналу цього документу досі не знайдено й не опубліковано. В справах московського Посольського приказу його нема. Року 1709 Петро I наказував розшукати в архіві оригінал статей Б. Хмельницького, але цареві донесли, що в архіві оригіналу нема (Акты,

г. X. ст. 415). Дішов до нас тільки „списокъ съ бѣлорусскаго письма“ — переклад із української мови на мову московську, що залишився в справах Посольського приказу (Акты, т. X, ст. 446—450). Що ж торкається догвірних умов, які виходили від Москви, то вони сформувані й зафіксовані в таких актах: 1) в жалованій грамоті Б. Хмельницькому й В. Запорозькому загального характеру з дня 27 березня 1654 р. і 2) в 11-тих статтях та в царських указах під статтями з датою 27 березня 1654 р. Обидва акти були написані в Москві — „бѣлорусскимъ письмомъ“ і 27 березня 1654 р. передані козацьким послам. Оригінали цих актів так само до нас не дійшли (або їх іще не знайдено), в архіві Посольського приказу злишилися чернетки обох актів у московській мові, які були потім надруковані в офіційних виданнях: „Собрания государственныхъ грамотъ и договоровъ“ та в „I-мъ Полномъ Собрании Законовъ Россійской Имперіи“, а також в „Актахъ, относящихся къ Южной и Западной Россіи“, т. X, і в інших виданнях²²⁾.

Порівнюючи ці документи щодо їх змісту, можна зауважити, що пропозиції Б. Хмельницького з 17 лютого 1654 р. в кількості 23-х статей цілком вичерпуються 11-ма статтями в редакції 27 березня та жалованою грамотою того ж дня. Пропозиції Б. Хмельницького — це проєкт договору, царські ж укази, вміщені під 11-ма статтями та жалована грамота — це відповідь царя, ратифікаційний акт царської влади. Взяті разом, статті проєкту, укази й грамота, становлять повний текст договору 1654 р.

Стаття 1-а проєкту договору — про підтвердження прав і вольностей В. З. була ратифікована жалованою грамотою 27 березня. Стаття 2-а про те, щоб війська запорозького було 60000, була ратифікована тією ж грамотою. Стаття 3-я про підтвердження прав і вольностей української шляхти була підтверджена окремою жалованою грамотою з 27 березня. Стаття 4-а про те, щоб доходи на царя збирали урядовці з місцевих людей, була ратифікована з деякими змінами указом царя під ст. 1-ю в ред. 27 березня. Стаття 5-а про надання старєства чигринського на булаву була ратифікована жалованою грамотою 27 березня. Стаття 6-а про вільне обрання гетьмана була ратифікована таким же способом. Стаття 7-а про непорушність маєтків козацьких удів і сиріт була стверджена таким же порядком. Статті 8, 9, 10, 11 та 12 про встановлення платні В. З. ратифіковані з деякими поправками царськими указами, даними на статті 2, 3 та 4 в ред. 27 березня. Стаття 13-а про непорушність прав, наданих від князів та королів, духовним та мирянам, була ратифікована жалованою грамотою 27 березня. Стаття 14-а про право чужоземних зносин ратифікована з деякими змінами жалованою грамотою та царським указом на статтю 5-у в ред. 27 березня. Стаття 15-а про виплату цареві данини у формі трибуту не була ратифікована в запропонованій редакції, а була заступлена ст. 1-ою в ред. 27 березня. Стаття 16-а становила тільки додаток до ст. 15-ої, а тому була ратифікована разом із 16-ою ст. Стаття 17-а про те, щоб цар видав київському митрополитові на його маєтки жаловану грамоту, доповнена в редакції 27 березня, була ратифі-

²²⁾ Акты ЮЗР. т. X, ст. 489—494; П. С. З. ч. 119.

кована указом на ст. 6-у в ред. 27 березня. Статті 19 і 20 про вислани царського війська під Смоленськ та про утримання військової залоги на кордонах були стверджені указами під статтями 7 і 8 в ред. 27 березня. Стаття 21 про встановлення платні В. З. ратифікована царським указом під ст. 9 в ред. 27 березня в такому розумінню, що встановлення постійної платні відкладається до вняснення доходів, які надходитимуть до царського скарбу, одночасно обіцяно вислати платню на військо з коштів царя. Статтю 22-у про способи оборони України від татар ратифікував указ на ст. 10 в ред. 27 березня. Нарешті, статтю 23 і останню про утримання фортеці Кодака й залоги в ній указом царя відкладено та узалежнено від додаткових інформацій.

Таким чином усі запропоновані Б. Хмельницьким й В. Запорозьким умови договору цар і бояри розглянули й прийняли в цілому чи з деякими змінами. Тому ж, що інших, окрім зазначених вище умов чи постанов під час перестрав у Москві не було прийнято, то треба вважати, що повний і остаточний текст договору 1654 р. встановлюють вищезазначені документи з тим, може, застереженням, що автентичність цих документів, через брак оригіналів, не можна остаточно ствердити.

З погляду форми договір 1654 р. не становить єдиного акту за підписом сторін, що пертрактують: гетьмана та В. З. — з одного боку, й московського царя — з другого боку. Умови договору, як було вже зазначено, містяться в кількох актах різних формою, а саме: гетьман Б. Хмельницький та В. З. заявили свої умови в формі подання „челобитної“; акти ж, що вийшли від царя, мали форму й редакцію „жалування“, „милости“. Отже акти, якими обмінялися сторони, будучи своєю суттю договором, себто згодою двох сторін, двох держав, прибрали форму „прохання“ та „милости“, „пожалування“. Така прииожуюча одну з пертрактуючих сторін форма договору 1654 р., на думку деяких авторів (Карпов²³), Куліш²⁴), Одинець²⁵) має не аби-яку юридичну вагу: вона ніби-то свідчать, що жадного „договору“ в точному розумінню цього слова між Україною та Московкою не було й не могло бути, що Україна віддалася цілком на ласку царя, що цар, як абсолютний монарх, тільки „пожалував“ В. Запорозьке, затвердивши деякі з давніх „прав та привилеїв“ козацьких. Цього погляду не поділяє Б. Нольде²⁶), визнаючи подвійний характер акту р. 1654, з одного боку — вияв волі царя у формі „пожалування“, а з другого — безперечно договірний характер акту. Думка Б. Нольде, з формального боку, цілком відповідає документам: справді з погляду форми, що її надали актові року 1654 обидві сторони, акт цей становив „прохання“, „челобитьє“ від В. З. і „пожалуваніє“, „укази“ від московського царя. Але Б. Нольде робить із цього хибний висновок, ніби акт 1654 р. виявив своєю формою та змістом „дві ідеї“, які нам тепер здаються проти-

²³) Критический обзоръ разработкы главныхъ русскихъ источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся, ст. 68—72.

²⁴) Отпаденіе Малороссіи отъ Польши ст. 404.

²⁵) Прирожені Украјину к Московскому статусу, почасті й Микотія у цитованій вище впаді.

²⁶) Nolde, L'Ukraine sous le protectorat russe, ст. 11—14.

лежними, що виключають одна одну — це ідею „милости суверена“ та ідею „договору“ — умови. Висновок цей хибний тому, що форма договору р. 1654 аж ніяк не звязана з його змістом: що до змісту акт 1654 р. є дійсним договором між В. З. і Москвою.

Питання, чому актом р. 1654 надано невідповідну до його змісту форму, на нашу думку, можна пояснити тим, що в цьому випадку московський уряд узяв за зразок акти зборівського договору В. З. з польським королем: з одного боку королівський маніфест — жаловану грамоту, а з другого — привилей, що містив у собі статті-пункти. При тих поглядах на форму та букву, які існували в Москві, цілком природно було, що московські дяки та бояря не зважилися запропонувати цареві іншу форму, ніж та, якої вжив польський король щодо В. З. Вжити договірної форми там, де польський король ужив форми „пожалованія“, за тодішніми московськими звичаями, вважалося б за приниження царського маєстату. Тому Москва, складаючи договір із В. З., вжила тієї форми, якої вжито для зборівського договору, скопіювавши цю форму навіть у деталях: отож, як і під Зборовом, було видано укази, що затверджували пункти, а крім того жаловану грамоту, подібну формою до зборівського привилею²⁷⁾. Тому нема підстави надавати важливого юридичного значіння цій формі договору 1654 р. та робити висновки про те, що акт 1654 р. — це був не договір двох рівноправних сторін, а тільки „пожалованіє“, „ласка“ царева. З історії України-Гетьманщини відомо, що в договорах, які складала Москва з наступними гетьманами, форма „пожалованія“ часто мішалася з чисто договірною формою, отже одні статті подавали гетьмани на затвердження царя, інші знову подавав цар, а стверджували гетьман, старшина й козацтво (напр. переяславські статті р. 1659, глухівські статті 1669 та інші.). З погляду Москви було вигідно надавати значіння формі, бо „пожалованіє“ царя, яко акт односторонній, можна було легко скасувати чи взяти назад одностороннім же актом царя. Але, як відомо, цар вимагав, щоб усі дальші гетьмани підтверджували присягою акт 1654 р., а відступлення від цього акту вважалося за „зраду“. Така вимога є доказом того, що акт 1654 р. був дійсно двостороннім договором, бо коли б він був лише виявом „милости“ московського царя, тоді не було б місця для „зламання“ акту, ані для „зради“ з боку гетьмана, тільки, може, для „невдячності“.

Автори, що заперечують двосторонній, договірний характер акту 1654 р., посилаються ще й на те, що, мовляв, Б. Хмельницький і В. З. попередку склали присягу цареві без жадних умов, а потім уже звернулися до царя а „челобитьем“ і дістали царське „пожалованіє“. Але це твердження не відповідає історичним фактам. Радше вже було зазначено, що перед присягою гетьман зажадав присяги бояр за царя і що гетьман із старшиною згодилися присягати лише після того, як бояри дали замість присяги царське слово („царскимъ словомъ увѣрили“), що цар поставлені вимоги прийме, та після того, як гетьман і старшина заявили, що вони про всі умови договору пішлють до царя послів. Із цього виходить, що В. З.,

²⁷⁾ А. Яковлів. Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою р. 1654. Юбіл. Збірник ВУАН на пошану акад. Д. Багалія, т. I, ст. 593—594.

яко сторона в договорі, поставила певні умови, друга сторона — цар через уповноважених послів умови прийняв і ствердив царським словом, та ще й дав задалегідь згоду затвердити інші, евентуальні вимоги („я большая получите, рече, только просите“). Отже гетьман Б. Хмельницький і В. З. склали присягу на певних умовах, виговоривши собі право сформулювати ці умови пізніше.

Нарешті, акт 1654 р. обидві сторони — Україна й Москва — в офіційних актах іменують „трактатом“, „договором“, „договірними статтями“, на яких В. З. піддалося під високу руку московського царя. З огляду на пілковітє замовчання протівниками договірною характеру акту 1654 р. документальних про це даних, наводимо тут важливіші з них, дотримуючися хронологічного порядку.

В резолюціях царя на статті Ю. Хмельницького, що були вислаї до Москви в грудні 1659 р., акт 1654 р. іменується „Переяславскимъ договоромъ“: напр. під ст. 8: „царское величество указалъ впрעדъ о крымскомъ ханѣ быть по Переяславскому договору“, та в инш. місцях (Б. Каменскій. Источники, I, 121). В статейному списку дяка Башмакова, що був посланий царем для відібрання присяги від гетьмана Брюховецького, 24 серпня 1663 р., сказано: „великій государь... держитъ васъ, гетмана... въ своемъ государскомъ милостивомъ жалованьи... по прежнимъ вашимъ правамъ и вольностямъ и по договорнымъ статьямъ прежня гетмана Б. Хмельницкаго“ (там же 128—129). В царському маніфесті до старшини й В. З. 7. VII. 1667 читаємо: „съ начала подданства гетмана Б. Х. и до сего времени... въ разныхъ годѣхъ въ договорныхъ статьяхъ написано“ (там же, 181). В царському указі під ст. 13 глухівських статей 16. III. 1669 р. читаємо таке місце: „а на прежнихъ радахъ въ договорныхъ статьяхъ укрьплено и душами вашими утверждено“ (там же, 223). В актах обрацня гетьманів Самоїловича 18. VI. 1672 і Мазепи 22. VII. 1687 сказано: „велья на радѣ вычестъ статьи, каковы даны по указу вел. г-ря прежнему гетману Б. Хмельницкому и всему В. З., на какихъ статьяхъ были подъ високою рукою в. ц. в-ва прежній гетманъ Б. Хмельницкій и все В. З.“ (там же, 235 і 306). Тут нема виразу „договор“, але слова „на какихъ статьяхъ были подъ високою рукою“ ясно вказують на договірний характер, бо тут термін: „статті“ вжито замість терміну „умови“. В грамоті Петра I гетьманові Скоропадському з 5. I. 1710 написано: „соизволяемъ ему, гетману... всякіе воинскіе и гражданскіе въ Малой Россіи дѣла управлять по войсковымъ правамъ, по прежнимъ обыкновеніямъ и по постановленнымъ пунктамъ, на которыхъ приступилъ подъ високою державиѣйшую рукою... гетманъ Б. Хмельницкій со всіми В. Запорожскимъ и народомъ Малороссійскимъ“ (там же, II, 258). В указі Петра I з 29. IV. 1722 на статті гетьмана Скоропадського під ст. 3 і 4 читаємо: „опредѣленъ къ вамъ Бригадиръ съ 6-ю помощниками, которому вельно чинитъ по трактату, учиненному съ Хмельницкимъ“ (II, 315). В указі Петра I того ж дня про Малороссійську Колегію сказано, між иншим: „которому (бриг. Вельминову) съ общаго съ вами совѣта и согласія чинитъ то все, какъ определено въ поянну-

тхъ Хмельницького договорѣхъ“ (II. ст. 317). В указі сказано, між иншим: „которому (бриг. Вильямінову, п. 10) написано: „А каковы прошенія — предложенныя и рѣшительныя договорныя учиненыя пункты гетмана Б. Хмельницкаго и прочихъ гетмановъ, съ оныхъ Б. Х. для дѣйствія, а съ прочихъ для вѣдома, прилагаютя при семъ копїи“ (II. 325). В указі Петра II з 25. VII. 1727 про обрація гетьмана читасмо: „Мы, вел. г-рь, по високой нашей милости указали васъ, подданныхъ нашихъ обиадежить, что въ Малую Россію и В. Запорожское гетманъ и старшина будутъ опредѣлены вскорѣ, какъ прежде было по договору гетмана Б. Хмельницкаго“ (II. С. Зак. 5127). В жалованій грамоті гетьманові Апостолові з 7. IX. 1728 сказано: „и всякіе воіскіе и гражданскіе въ Малой Россіи дѣла управляютъ по воіскимъ правамъ и по постановленнымъ пунктамъ, по которымъ приступилъ подъ державу прадѣда нашего... гетманъ Б. Хмельницкій“... (Ригельманъ, II, 134). Такий же вираз знаходимо в грамоті царци Гапни з р. 1734 (там же, ст. 145) і в грамоті царци Єлисавети з р. 1751 (там же, IV. ст. 16).

Таким чином, не вважаючи на подвійність своєї форми, акт 1654 р. є в дійсності двобічним договором між В. Запорозьким та московським царем, за договір уважали його й сторони в офіційних актах.

Установивши дійсний текст договору 1654 р., спробуємо проаналізувати умови договору з погляду їх змісту та правового значіння. Треба сказати, що юридична аналіза договору 1654 р. страшенно важка і то не тільки тому, що текст договору міститься в різних як формою, так і змістом документах, а й тому, що договір складали в XVII в., коли політичні ідеї та концепції були зовсім інші, ніж тепер, коли політичні діячі мислили иншими, ніж ми, категоріями. З цього погляду необхідно передусім зазначити, що політичні ідеї тієї доби не були ще так розвинуті, щоб уживати таких, наприклад, абстракцій, як „держава“ сама по собі, незалежно від її монарха чи людности. В політичних актах XVII в. юридичні стосунки між державами уявляли, як стосунки між особами монархів, а не як стосунки між окремими державами. З погляду договору 1654 р. юридичні стосунки, що повстали внаслідок цього договору, звязують не Україну та Москву, як окремі держави, а гетьмана Б. Хмельницького, що персоніфікує Україну, й царя Олексія Михайловича, що персоніфікує Московську державу. У договорі згадано зокрема всі верстви тодішньої людности на Україні: козацтво, шляхту, духовенство, міщан, селян чи „підданих“, але всі вони разом становлять єдину державу — Військо Запорозьке, що на чолі його стоїть гетьман. Персоніфікації, як способу уявити абстрактні ідеї про права держави в тій чи иншій сфері державного управління, вживається всюди в договорі 1654 р. Коли, наприклад, говориться про права козаків чи шляхти самих себе судити, або про права урядників міських збирати податки, то це очевидно тільки персоніфікація і її не можна тлумачити за буквою договору. Про це не треба забувати при аналізі договору. Тимчасом деякі автори (от як Мякотін, Нольде, та почасти й М. Грушевський), аналізуючи умови договору 1654 р., виходять иноді

тільки з буквального його змісту та кадають деяким статтям не те значіння, яке вони в дійсності мають.

Коли складався договір 1654 р., Україна була й юридично, й фактично цілком самостійна держава: юридично, бо державноправні стосунки між Україною та Польщею, сформувані в договорах Зборівському та Білоцерківському, були внаслідок війни зірвані, Україна не визнавала над собою иншої влади, крім влади свого гетьмана, і як вільну, незалежну державу, Україну трактував і московський цар; фактично Україна стала вільною ще перед зазначеними договорами. Отже, складаючи договір із Москвою, як незалежна держава, Україна ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона в договорі — Москва. Які це були умови й які юридичні стосунки вони встановлювали між обома державами?

У жалованій царській грамоті Б. Хмельницькому з 27 березня 1654 року гетьман і В. З. іменуються „підданими“ московського царя. Це підданство означено в таких висловах: „Быть подъ нашею, ц. в-ва высокою рукою по своимъ прежнимъ правамъ и привилеямъ и по всѣмъ статьямъ, которые писаны выше сего... и во всемъ быти въ нашей государской волѣ и послушаніи во вѣки“. Нехай яке категоричне таке означення „підданства“, його не можна тлумачити так, що, мовляв, Україна зєдналася з Москвою „навіки“ та втратила своє самостійне державне існування уриваючись до Московської держави. В тексті сказано, що Україна має бути під високою рукою царя „по своимъ прежнимъ правамъ и привилеямъ и по всѣмъ статьямъ, которые писаны“ в договорі. А ці права, привилеї та статті, як побачимо далі, зводять „підданство“ тільки до номінальної протекції царя над Україною. „Документи, зазначає Б. Нольде, не надають особливого значіння цій формулі, бо поруч неї уважливо зазначають права, які, за договором, належать цареві щодо України“ (цитована праця, стор. 39).

За проектом договору, що його подали 14 березня послы Б. Хмельницького, ці права складаються тільки з права одержувати від України грошову данину у формі трибуту.

При пересправах із боярином Бутурліним, у січні 1654 р., Б. Хмельницький запропонував, щоб ті побори з городів та містечок, які давніше збиралося на короля, римські кляштори та на панів, цар зволив збирати на себе. Таку пропозицію гетьман зробив під впливом обставин, не зваживши, очевидно, величезного значіння її для України, яка залипилася би цілком без державних прибутків. Але гетьман швидко зорієнтувався й своїм послам дав зовсім инакші інструкції. При пересправах із боярами в Москві послы босяцькі так формулювали умову про виплату данини цареві: „А будетъ де государь изволить, и гетманъ де и В. З. учнутъ государю доходъ давать съ В. З. противъ того жде, какъ собираетъ турецкой салтанъ съ Венгерской, и съ Мутьянской, и съ Волоской земли, смѣтя мѣстнымъ дѣломъ“ (Акты, X. ст. 441). Що таке формулювання умови про данину належало самому Хмельницькому, це видно з цього вислову в листі до послів із 21 березня 1654 р.: „присемъ и то не мѣшаеть припомнить, съ какою пріязнію пословъ своихъ цесарь турецкій до Браслава, хотя бусурманинъ, до насъ присылааъ и при милости своей не только наши вольности подтвердити, но и сугубыми удовлѣти обѣщася, и никакой дани отъ насъ

не требовалъ“ (Акты. X. 555). Відповідно до цього, у поданих по-
слами 14 березня статтях на письмі було запропоновано таку редакцію
умови про данину: „Ст. 15: Какъ по инымъ землямъ дань вдругъ отдаецца,
воинли бь есмы, чтобъ цѣною вѣдомою отъ тѣхъ людей, которые твоему
ц. в-ву належатъ“ (X. 446). Отже, ми бачимо, що, подаючи цю статтю
на затвердження цареві, Б. Хмельницький висловив бажання, щоб май-
бутні стосунки між Україною та Москвою були такого самого ж порядку,
як стосунки між Угорщиною, Молдавією, Волощиною й турецьким султа-
ном, себто внаслідок договору 1654 р. між Україною й Москвою мали вста-
новитися стосунки номінального васалітету з виплатою
від України Москві грошової даниї — у формі трибуну.
Той факт, що московські бояри не прийняли цієї форми в запропонованій
редакції та вибрали іншу, не змінює суті справи, бо в прийнятій редакції
одноразову грошову данину було тільки замінено збиранням місцевими
органами українськими доходів та передачею їх до царського скарбу через
виряджених від царя людей. Зміна способу виплати данини нічого не змі-
нила з погляду фіскальних прав України, бо фінансова адміністрація за-
лишилася в руках українських, роля ж московських агентів обмежувалася
тільки перебиранням зібраної данини²⁸⁾.

Одержання грошової данини за проектом договору становило всі
права московського царя щодо України. Але в Москві розуміли добре,
що право на данину, згідно з тодішнім міжнароднім звичаєм, то — проста
„фікція“, а тому бояри намагалися знайти спосіб, щоб реальніше контро-
лювати державне життя України.

Такий спосіб було знайдено і зафіксовано в договорі при ратифікації
умови про закордонні зносини. Підчас пересправ Б. Хмельниць-
кого з московськими послами в Переяславі обмірковувано різні військово-
дипломатичні плани, що торкалися Польщі, Туреччини, Криму тощо. Геть-
ман висловився так: „а будетъ де вел. г-рю учинится вѣдомо, что польскіе
люди учнутъ собиратися на государевы украины, гдѣ они живутъ, чтобъ
велѣлъ ему о томъ вѣдомо учинить. А что де у него гетмана про по-
ляковъ и отъ крымскаго хана какихъ вѣстей будетъ, и онъ гетманъ
про то государю извѣстно учинить тотчасъ“²⁹⁾. Як бачимо, мова йшла
тільки про взаємну інформацію про сусідні держави та про сильні заходи
до оборони, себто про такі стосунки, які звичайно бувають між держа-
вами, що склали між собою взаємно-оборонний союз. Цю ідею мало не до-
слівно сформулювали козацькі послы у Москві: підчас перших пересправ
Богдаионича та Тетері 13 березня бояри розпитувалися в послів про зно-
сини України з Кримом, Молдавією, Волоською землею, Польщею та Ли-
твою. 14 березня послы подали на письмі проект договору, де ст. 14-ту
було сформульовано так: „Послы, которые изъ вѣка изъ чужихъ земель
приходятъ къ В. Запорожскому, которые къ добру бь были, вольно приняти,
чтобъ то его ц. в-ву въ кручину не было, а чтобъ имѣло противъ его ц. в-ва
быти, должны мы его ц. в-во извѣщати“. На цю статтю бояри обявили

²⁸⁾ А. Яковлів. Договір Б. Хмельницького з Москвою р. 1654, ст. 595—597.

²⁹⁾ Акты ЮЗР. X. 567—569.

послам такий указ: „чтобъ гетьманъ съ польскимъ королемъ и турецкимъ султаномъ не ссылался“. Указ посла зрозуміли з погляду взаємних союзних обов'язків України і Москви, себто, що не слід мати зносини з цими двома ворогами-сусідами, бо й собі зауважили боярам: „о томъ де ц. в-ву и гетьманъ писалъ, чтобъ польскимъ и литовскимъ лестнымъ ссылкамъ не вѣрять“⁴⁰). Так розумів і тлумачив цю умову Б. Хмельницький р. 1657, коли вже тяжко хорив, на дорікання московського посла Ф. Бутурліка, що гетьман склав договір із Ракочім та допомагав шведам проти Москви, відповів: „ліколи не відстану я від шведського короля, з яким маю дружбу вже шість років. Шведе — люди правдиві, уміють заховати приязнь та обіцянки. А великий государ учинив було надо мною та над військом запорозьким немилосердіє своє, замирився з поляками, бажаючи звернути їм нашу отчизну“⁴¹). Наведені факти показують, що з боку України питання про право чужоземних зносин було поставлено так, що обмеження його торкалися тільки зносин із ворожими обом державам країнами та були обопільні, як це звичайно буває при союзних договорах. Одностороннє обмеження чужоземних зносин було противне волі та дійсному намірові Б. Хмельницького. Тимчасом, як видно з тексту указу царя на ст. 14 прокту та на ст. 5 в редакції 27 березня, цар обмежив контролею Москви пасивне право України приймати та відпускати послів, а також обмежив і активне право щодо Польщі й Туреччини („а съ турецкимъ султаномъ и съ королемъ польскимъ безъ указа ц. в-ва не ссылаются“). Але й цей обмежувачий царський указ усе таки визнавав у принципі право України, як окремої держави, на чужоземні зносини, хоч і під певною контролею Москви. Встановлені таким способом взаємовідносини поміж Україною й Московією набули характеристичних ознак стосунків протекторованої держави до її протектора⁴²).

Те, що цар змінив запроповану Б. Хмельницьким умову про чужоземні зносини, привело тільки до того, що умову цю зовсім не виконувано ані в редакції, що її встановила Москва, ані навіть у редакції, запропованій Б. Хмельницьким. Гетьман Б. Хмельницький до самої своєї смерті вільно здійснював як пасивне, так і активне право чужоземних зносин, яко голова незалежної держави, цілком ігноруючи царський указ. З дипломатичних документів, що їх Виговський передав Бутурлінові перед смертю Б. Хмельницького, та висланих із Тетерею до Москви в липні 1657 р., довідуємося, що Б. Хмельницький був у дипломатичних зносинах із Фрідріхом Вільгельмом, курфюрстом Бранденбурзьким, із Швецією, Угорщиною, Туреччиною, Молдавією, Волощиною, Кримом, Польщею, при чому зносини провадив цілком самостійно, складав договори, не повідомляючи Москву⁴³).

Окрім контролі над міжнароднім життям України, Москва бажала забезпечити собі також і військову контролю над внутрішнім життям Укра-

⁴⁰) Там же, ст. 475.

⁴¹) В. Камєнський. Історія Малої Росції, ст. 217.

⁴²) А. Яковлів. Договір Б. Хмельницького в Московію 1654., ст. 598—599.

⁴³) Акты ЮЗР., т. XI. Дод. 2.

їли, застерігаючи право тримати своїх воєвод із військовими залогами в найголовніших містах України. З історії Гетьманщини відомо, яку велику роль у стосунках України з Московією відігравали царські воєводи з військовими залогами виряджені до різних міст. Вони тримали в своїх руках головні комунікації, втручалися у внутрішні справи держави, в боротьбу різних груп населення, де-далі зміцнювали московський вплив на Україні. Право своє мати воєвод московський уряд виводив або з договору 1654 р., або ж з успіх пересправ, що відбулися у Переяславі та в Москві. Отож, наприклад, вирядженому р. 1657 до гетьмана окольничому Бутурлінові наказано було запитати, чому на Україні єсть воєвода тільки у Києві, тимчасом як посла гетьманові р. 1654 „склали договір“ у Москві, щоб воєводи були в Києві, в Чернігові, Переяславі та в Ніжені? На це Б. Хмельницький відказав, що він послам своїм не наказував, щоб воєводи були в цих містах; навпаки, підчас пересправ у Переяславі було умовлено, що воєвода буде тільки у Києві. В дійсності ж було так: ще року 1653 Б. Хмельницький прохав царя через посла Калусту, нехай би цар вирядив до Києва свого воєводу з 3000 війська. Підчас пересправ у січні 1654 р. Бутурлін нагадав про це Хмельницькому та прохав його дати перепустку воєводи на приїзд до Києва. Хмельницький згодився, але зауважив, що коли поляки не наступатимуть, то 3000 війська встане. Цар призначив воєводою в Київ кн. Куракіна, в наказі йому з 30. I. 1654 р., між иншим, було зазначено: „по челобитью гетмана Б. Хмельницкаго... пославъ ихъ и воєводу въ Киевъ м съ ними велѣлъ государь бытъ въ Киевѣ ратнымъ людемъ для береженья отъ приходу поляковъ и всякихъ вописныхъ люде й“ (Акты, X. ст. 355). Отже присутність воєводи в Києві виправдувалася зовсім иншими мотивами, ніж ті, що їх навів р. 1657 посол Бутурлін. У проєкті договору з 17 лютого 1654 (23 статті) нічого не було сказано про воєвод у Києві чи в інших містах. Підчас пересправ у Москві бояри запропонували, щоб царські воєводи були в Києві та в Чернігові, але умову цю не було внесено ані до жалованої грамоти, ані до 11-ти статей у редакції 27 березня 1654 р.

Отже всі права щодо України, що за договором р. 1654 належали московському цареві, обмежуються тільки фіктивним правом одержувати грошову данину та контролею над зносинами України з чужоземними державами, та й то в певних лише випадках. У цьому та ще, може, в самій назві „піддані“ й полягав цілий зміст терміну „підданство“, висловленого так категорично у жалованій царській грамоті. Все, що було поза межами цього „підданства“, становило сферу прав та привилеїв В. Запорозького⁴⁴⁾. Сфера ця така була велика, що охоплювала всі функції державної влади України. Голова держави української та її влади — це гетьман. У договорі 1654 р. влади його зовсім не обмежено; гетьман одержує свою владу за вибором В. З. і має її доживотньо. Ст. 6 проєкту зазначає: „сохрани Боже смерти на пана гетмана..., чтобъ войско запорожское само межъ себя гетмана избрало и его ц. в-ву извѣщали, чтобъ то его ц. в-ву не въ кручину было, понеже тотъ давной обычай войсковой“. При ратифікації цієї статті в жалованій грамоті було сказано: „А буде судомъ Божиимъ

⁴⁴⁾ В. Нохде, ст. 44.

смерть случится гетману, и мы, великій государь, поволим войс Запорожскому обирати гетмана по прежнимъ нхъ обычаямъ, самимъ межъ себя, а кого гетмана оберуть и о томъ писать къ намъ, вел. г-рю да тому жъ новобраному гетману на подданство и на вѣрность вѣру намъ учинити, при комъ мы, вел. г-рь, укажемъ". Як бачимо, жадного обмеження права вибирати гетмана не було встановлено; повідомлення про особу обраного гетмана, як і складання присяги гетьманом — це рiч цiлком нормальна в межах договору 1654 р.

Як „государ“, „зверхній владца і государ отчизни нашої“, „зверхній властитель“, „рейментар“ (титули, надавані гетьманові в українських офіційних документах), гетьман мав повноту влади щодо внутрішніх справ України. Договір 1654 р. не тільки не обмежує владу гетьмана, а, навпаки, підтверджує та скріплює. В XVII в. ще не було потреби розподіляти функції державної влади на законодавчу, адміністративну, судову; органи державної влади, від голови держави починаючи, виконували свої функції нероздільно. Суд за цієї доби вважали за одну з найважливіших функцій влади. Тому в договорі 1654 р. ми читаємо у першій же статті такі вимоги гетьмана та В. З.: „Въ началѣ изволь твое ц. в-во подтвердитъ права и вольности наши войсковыя, какъ изъ вѣковъ бывало въ войскѣ Запорожскомъ, что своими правами суживался и вольности свои имѣли въ добрахъ м въ судахъ, чтобы ни воевода, ни бояринъ ни стольникъ в судѣ ~~воинскихъ~~ не вступались, но отъ старшихъ своихъ чтобы товариства сужены б. ли: гдѣ трое человекъ козаковъ, тогда два третьяго должны судить“. Цю останню формулу автономії суду взято мало не дослівно з проєкту умов, що їх подав Б. Хмельницький польському королеві року 1649, складаючи Зборівський договір. У статті 1-й проєкту було сказано: „з боку прав і вольностей наших давніх від бувших... королів польських нам наданих, яко перед тим бувало, аби де тільки козацтво наше знаходиться, щоб при трьох козаках два одного судити повинні“⁴⁶). Зрозуміло, що цю формулу не можна вважати за означення форми суду, що існував під той час на Україні; ця формула тільки символічно означала, що В. З. цiлком не залежало від Москви у сфері суду. Запроєктовану гетьманом умову цар ратифікував без жадних змін. Інші, крім суду, права державної влади в царині внутрішнього управління так само означено в договорі 1654 р. і то в подібному ж символічному формулюванні. Загальну умову щодо внутрішньої автономії держави висловлено в статті 17-й так: „Прилежно просити послы наши имѣють, чтобы привилыя е. ц. в-вв намъ на хартіяхъ писанныя съ печатъями вислыми, единъ на вольности козацкіе, а другіе на шляхецкіе, дасть, чтобы на вѣчныя времена непоколебимо было; а когда то одержимъ, мы сами смотрѣ межъ себя имѣть будемъ: кто козакъ, тотъ будетъ вольность козацкую имѣть, а кто пашенный крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыкшую е. ц. в-ву отдавать“. Цю статтю так само не можна розуміти в буквальному значінні, як це робить декто в дослідників (напр., Мякотін). Вимагаючи затвердження прав, належних тогочасним станам української людності, гетьман зовсім не обставав за незмінне заховання цих станів надалі, як він не об-

⁴⁶) М. Грушевський. *Хмельниччина в розповіді*, ст. 210.

стоював і за тим, щоб збережено було ту примітивну форму суду, коли двоє козаків судять третього. Вимога ця, звернена до царя, мала лиш такою символічною формулою зазначати повну внутрішню автономію України й невтручання Москви у внутрішні справи держави („мы сами смотрѣ межъ себя пмѣти будемъ“). Статтю 17-у ратифікував царів указ і таким чином внутрішню автономію забезпечено було договором. Крім вимоги непорушності автономії, в договорі є ще статті, що зокрема забезпечували непорушність прав козацтва, шляхти, міської людності (ст. 2, 3, 4, 7). Всі ці статті цар прийняв і ствердив указами або жалованими грамотами⁴⁶⁾.

Отже, проаналізувавши текст актів, що з них складається договір 1654 р., та вияспивши окремі точки його на підставі відповідних документів, ми встановили формальний зміст цілого договору. Але, щоб дати юридичну оцінку договору державно-політичного характеру — а договір 1654 р. саме такий і є — необхідно вияснити ще, оскільки формальний зміст договору виявився назовні, чи дав він ті наслідки, що їх сторони бажали досягти, одним словом, чи було здійснено договір фактично й якою мірою.

Вступаючи в договірні відносини з Москвою, Б. Хмельницький мав на оці: з одного боку добути військову допомогу царя в боротьбі з Польщею, а з другого боку — закріпити за Україною права та вольності, не допустити, щоб їх порушила чи обмежила в майбутньому Москва.

Умови військового характеру, загалом, були здійснені: розпочата війна з Польщею, за договором, провадилася спільними силами України й Москви. Але всупереч наміру сторін, виявленому в договорі 1654 р., війну закінчено Виленською мировою умовою 1656 р. не тільки проти бажання України, але й без участі її представників. Б. Хмельницький уважав таке поводження царя за пряме порушення договору 1654 р. Післаний року 1657 до Москви полковник Тетеря заявив там від імени Б. Хмельницького: „онѣ, гетманѣ, Виленской комиссїи не принялъ и былъ о томъ сумнителемъ, не для того, чтооѣ покою не хотѣтъ, а вести войну... а для того, что поляки на съѣздѣ хотѣли дѣлать оманою, а та де комиссїя была несправедлива и многіе слышали отъ ляховъ смутныя рѣчи, будто царское величество изволить ихъ (козаків) уступить по прежнему корунъ польской“⁴⁷⁾. Формально Б. Хмельницький мав повну рацію вважати, що виленська умова порушила договір 1654 р.; тому він надалі поводився так, ніби то цього договору вже не існує, і, залишаючись номінально в договірних стосунках із Москвою, в дійсності правив Україною цілком незалежно від Москви.

Щодо інших умов договору 1654 р., що були спрямовані на обмеження державної незалежності України, то вони з самого моменту, коли було договір складено, не були здійснені й залишилися мертвою буквою. Так, право чужоземних зносин, як було вже зазначено, в дійсності не було обмежене. Б. Хмельницький поводився, як верховний господар незалежної

⁴⁶⁾ А. Яковлів. Договір Б. Хмельницького з Москвою 1654 р., ст. 597—603.

⁴⁷⁾ Акты ЮЗР., т. I. Додаток, ст. 721—722.

держави, і не тільки здійснював активне та пасивне право зносин з чужими державами, а й склав договори міжнародного характеру, не питаючи згоди Москви. В. Липівський на підставі донесення австрійського посла стверджує, що на початку 1657 року в Чигрині одночасно перебували акредитовані при гетьмані та спеціально вислані до цього посла: окрім графа Перчевича, посла австрійського, два послы шведські, два — князя Ракочія, посол турецький, татарський, три послы з Молдавії, три з Волющини, посол польського короля й королеви, представник Литви та ще прибули московські послы⁴⁸). Року 1655 під Камянцем Б. Хмельницький підписав українсько-шведську військову конвенцію; того ж року увійшов до протипольської козацько-балканської Ліги під протекторатом шведського короля й великого лорда Олівера Кромвеля⁴⁹), вступив у договір із турецьким султаном, і т. п.

Далі, всі умови договору про виплату цареві данини, як і умови про реєстрацію козацького війська та про виплату йому платні за службу не були виконані, про що вже була мова раніше. Нарешті, не залишилися без зміни й ті умови договору, що торкалися прав та вольностей різних груп української людности: шляхти, козацтва, міщанства. Всі ці групи одержали підтвердження своїх стародавніх прав; дехто з козацької старшини одержав від царя грамоти на різні маєтки, але внутрішня еволюція держави та зміцнення гетьманської влади привели до того, що всі групи людности мусіли були поступитися своїми правами на користь держави, що на чолі її стояв гетьман. Для ілюстрації поданого досить пригадати, як близькі до гетьмана старшини ховали одержані царські грамоти на маєтки або впрохували собі маєтки поза межами України, „опасаясь отъ войска Запорожскаго“⁵⁰).

З приводу фактичного здійснення договору 1654 р. М. Грушевський висловився ще негативніше: „На погляд гетьмана й старшини, що єдино обов'язковим для себе вважали Переяславське порозуміння, цар у своїх московських указах відійшов від букви цього порозуміння, поробивши від себе різні додатки, різні „повини“, і се було причиною, що Московські статті й грамота українською старшиною не були прийняті. З пізнішого бачимо, що гетьман цих статей не обивив війську, так як не обивив свого часу Зборівського договору“⁵¹).

Політичні обставини, що примусили Б. Хмельницького вступити в переговори з Москвою, змінилися, а з другого боку умови договору, встановлені сторонами під безпосереднім впливом цих політичних обставин, уже не відповідали дійсності та не могли регулювати реальних відносин між Україною й Москвою, що склалися потім під впливом нових фактів та обставин. Тому, щоб вияснити дійсну юридичну природу договору р. 1654 та реальні взаємовідносини, що утворилися внаслідок договору, необхідно взяти на увагу не тільки буквальный зміст договору, але й ці реальні відносини, оскільки вони замінили собою нездійснені умови договору. Певне

⁴⁸) В. Липівський, цит. праця, ст. 54—55.

⁴⁹) М. Грушевський, Історія, т. IX, ст. 1108.

⁵⁰) В. Мясотинь. Очерки соціальної історії Малоросії. Прага. 1924, ст. 37—38.

⁵¹) М. Грушевський, Історія, т. IX, ст. 866.

значіння час також і та оцінка договору, що давали йому сторони — Україна й Москва — та їхні сусіди.

Складаючи договір із Москвою, Б. Хмельницький та його оточення не звернули особливої уваги на формулювання договірних умов: вони мали всю увагу на реальні відносини, які можуть утворитися внаслідок договору, та й час бракувало на те, щоб виробити точніші формою та яснійші змістом умови. А крім того, Б. Хмельницький підчас довгої боротьби з Польщею не вперше складав договори з сусідніми державами; досвід боротьби давав повну підставу гадати, що й у цьому випадку буде приблизно так, як було раніше в подібних випадках: себто, що на підставі договору Україна одержить військову допомогу від Москви, заманіфестує своє цілковите політичне відокремлення від Польщі, чому Б. Хмельницький надавав особливого значіння, а за це все московський цар діставатиме певну щорічну грошову данину. Певний вплив на зміст та на форму договору 1654 р. мав зборівський договір з тією ж бо відміною, що в договорі 1654 р. деякі вимоги модифіковано відповідно до зміни сторін у договорі (замість короля — московський цар) та відповідно до обставин. Виходячи з основної ідеї зборівського договору про козацьку удільну державу, Хмельницький ставив ширші вимоги щодо самостійності цієї держави та сподівався дістати від царя більші права й вольності. Так уявляв собі Б. Хмельницький майбутні відносини до Москви, такого самого погляду тримався він і тоді, як складав договір: він допустив московського воеводу з залогою до Києва, згоден був, і сам це запропонував, повідомляти царя про свої зносини з чужими державами, іменував себе й Військо Запорозьке „вірними слугами“ та „підданими“ царя. Для Хмельницького договір 1654 р. був звичайним оборонно-союзним договором, у якому „турецького султана заступає цар“. Як характер тієї історичної доби, так і всі фактичні та політичні обставини призвели до того, що для договору 1654 р. використано ту звичайну, всім знайому, вже кілька разів практиковану форму договору між двома державами, якої Б. Хмельницький, як і всі монархи та володарі, вживали в таких випадках, форму „п р о т е к ц і ї“, як тоді висловлювалися, дужчого сусіди проти свого ворога.

Що Б. Хмельницький дивився на договір 1654 р., як на звичайний союзний договір протекції, який не мав вязати В. З. в його стосунках до інших держав і в міжнародній політиці, видно з того, що склавши договір, Б. Хмельницький не тільки не порвав договірних відносин із Кримом і Туреччиною, але й продовжував свою міжнародню політику та вступав у договірні відносини з іншими державами. Так, р. 1655 Б. Хмельницький вів пересправу з послом шведської королеви, Данилом Калугером про союз із Швецією проти Польщі. З цим він не крився від Москви й писав цареві в листі з 2. V. 1655 р.: „Дуже шокірно просимо його (посла Данила) до нас відпустити, бо ми вже чотири роки ведемо переговори з королевою про союз, щоб допомогала проти ляхів“²²). Коли на поворотній дорозі з В. З. через Москву царський уряд затримав Данила Калугера і з ним гетьманського посла Бурляя, то, щоб оправдати цю затримку, цар у грамоті до Б. Хмельницького з 23. VI. 1655 р. писав, що чекає послів від шведського

²² М. Грушевський. *Історія*, т. IX, ст. 1074.

короля і хоче післати своїх великих послів, а до того часу, мовля, не пристойно“ посилати наперед гетьманового посла. А в інструкції Бутурлінові цар наказував „отговаривать“ гетьмана й Виговського „всякими мѣрами“ і переконувати. „чтобы они того себя въ оскорбление не ставили, что мы посланцовъ въ Свѣю отпустить не указали“⁵³). Отже цар признає, що гетьман має право вислати послів, але цареві незручна така „посылка“, тому вжито сили й наказано оправдатися перед гетьманом. У вересні 1655 року гетьман одержав грамоту від турецького султана, в якій султан повідомляв, що склав присягу на договорі союзу й протекції з Б. Хмельницьким, пропонує й Б. Хмельницькому з усім В. З. скласти присягу на вірність та на знак ласки своєї посилає гетьманові 6 кафтанів⁵⁴). Переговори з королем шведським привели до заключення в тому ж році військової конвенції. Перед шведським послом Б. Хмельницький склав присягу на вірність і союз; але при цьому було умовлено, що з Москвою В. З. остаеться в згоді, бо воно цінить свій союз із Москвою як корисний⁵⁵). Року 1656 Б. Хмельницький склав союзний договір із князем Ракочієм⁵⁶). З другого боку Б. Хмельницький не визнавав для себе й для В. З. жадних зобов'язань по договору 1654 р., які б могли перешкодити Українській державі поширювати державну територію чи то шляхом війни, чи шляхом добровільного приєднання. Відомо, що Б. Хмельницький щодо цього мав широко закрені пляни, особливо щодо Білої Руси, Волині, Полісся, й здійснював, їх, не вважаючи на гострі конфлікти, які ці пляни викликали. Він приймав шляхту й міста під свою „протекцію“, вислав до Могилева, Чауса й Гомеля своїх „білоруських полковників“ (Золотаренка, Нечая), взяв під свою протекцію Слуцьке князівство й родину померлого свояка свого, Радивиля, вислав на Волинь, Припять, Полісся своїх намісників, прийняв присягу Пинської шляхти й м. Старого Бихова⁵⁷), мріяв про об'єднання українських та білоруських земель для утворення великої українсько-білоруської держави⁵⁸). В кінці свого життя Б. Хмельницький титулує себе „гетьманом з Божої милости“: в листі до Мунтянського воєводи з 18 VI. 1657 р. він писав: „Bogdanus Chmielnicki, clementia divina generalis dux exercitum Zaporoviensium,“ а його підвладні іменують гетьмана „государем нашим“ („як указ буде од государя нашего, е. и., пана гетьмана В. Запорозького“⁵⁹). Митрополит київський у листі до царя про гетьмана пише в таких виразах: „нынѣ нашей земли начальника и повелителя... нашего гетьмана“ (Акты, X. 709). Щодо погляду Москви на договір 1654 р., то він був ріжний. Доку-

⁵³) Так же, ст. 1080.

⁵⁴) Так же, ст. 1098.

⁵⁵) Так же, ст. 1109.

⁵⁶) Так же, ст. 1296.

⁵⁷) Так же, ст. 1167, 1269—70. „Іжъ з волѣ Божоѣ упаметавшисѣ шляхта, месчане и вси обыватели Старого Бихова вцѣле и вѣрно поддалися подъ владзу и протекцію нашу и присягу виконали накъ“ (Універсал із 15. III. 1657 р. І. Крипякевич. Студії над державою Б. Х. Записки НТШ, т. 147, 74).

⁵⁸) М. Грушевський, IX, 1246.

⁵⁹) Так же, ст. 1549.

⁶⁰) Так же, ст. 1544.

менги свідчать нам, що й Москва поділяла переважний за цієї доби погляд на подібні „протекційні“ договори. Яскравий доказ на це можна бачити в церемоніальній інвестиції гетьмана. Ввесь церемоніал було заздальгідь виготовлено в Москві, отже без жадного впливу Хмельницького чи старшини, тимчасом він нагадує традиційний церемоніал, що його виконували, коли турецький султан передавав кафтан своїм васалям. І в московському церемоніалі фігурувала передача прапору, булави, „фєреза“ — кафтана, шапки. Передаючи ці речі Хмельницькому, посол Бутурлін виголосив ріжні промови, між иншим, передаючи булаву, він сказав: „то єсть держави царскія знаменіе... тебѣ жалуя, тебѣ посылаєть да тою благополучно благочестивому воинству и всѣмъ людемъ начальствуєши“⁶¹). Такий погляд Москви був цілком природний: не так давно московські великі князі й самі були васалям під „протекцією“ татарських ханів⁶²). Тому й у даному випадку московський цар із не абі-якою втіхою взяв на себе ролю „протектора“, а царські бояри виконали відомий із практики московсько-татарських відносин церемоніал. Москва далі вважала Україну за окрему від себе державу: зносини з Україною й перед тим, як складено договір, і потім проваджено через спеціальних послів, і відав їх той таки Посольський приказ — московське міністерство закордонних справ, що взагалі завідував дипломатичними зносинами Москви з чужоземними державами. Україну відокремлював від Москви державний кордон та митні установи. Ще року 1666 московський стольник Кирило Хлопов у своїх „памятках“ писав: „а въ Малороссійскомъ государствѣ, городѣ Стародубѣ“⁶³). Кози Москва мала Б. Хмельницького за „підданого“ царя, то в її очах це підданство було особливе й неповне. Адже тільки за Брюховецького, коли він „ударив чолом цареві всіма малоросійськими городами“ і сказав, що кермувати підданими личить не гетьманам, а монархам, було зазначено, що „Малая Россія переходитъ въ совершенное подданство его царскаго величества“⁶⁴).

В инших знову випадках Москва, як свідчать документи, инакше дивилася на договір 1654 р. Вже в статейному списку боярина Бутурліна є вказівки на те, що в цей момент у представників Москви почала намічатись ідея повороту до московського царя „прародительской отторгнутой отчины, Києва“. Надається особливой ваги титулам: московський цар починає йменувати себе „Великія и Малыя Россія самодержцемъ“ та наказує виготувати нову державну печатку „з новоприбылыми титулы“. Великої ваги надають не тільки тому, що гетьман присягнув цареві, але й окремим словам тої присяги. Згодом багато разів поклякуются на договір 1654 р., ніби то він доводить підданство та злуку України з Москвою. Всякі акти чи хоч би вимоги гетьманів, спрямовані проти такої формальної оцінки договору 1654 р., Москва завжди трактувала, як „зраду“, порушення присяги. Виговському, наприклад, було зауважено, що він, підписавшись „вільним підданям“, порушив звичай, установлений Б. Хмельницьким, який писався просто — „его ц. в-ва підданий“. Загально сформулював цей погляд

⁶¹) Б. Каменскій. Історія М. Р. прим. 318.

⁶²) А. Яковлѣв. З історії реєстрації укр. козаків, ст. 13.

⁶³) В. Модзалевський. Цескарбій Радушка. Записки ВУАН., 1923, II—III. ст. 53—54

⁶⁴) Ригельманъ, II, ст. 85.

Петро I з властивою йому категоричністю: „Какъ всѣмъ извѣстно, ре мені перваго гетьмана Б. Хмельницькаго, даже до Скоропадскаго, всѣ гетьманы явились измѣнниками“⁶⁵). На договорі 1654 р. Москва ґрунтувалася й тоді, коли змінювала умови його, обмежувала права України, аж поки перевела повну інкорпорацію.

Певне значіння для оцінки договору 1654 р. мають погляди сусідніх держав на цей договір та на міжнародне становище України після р. 1654. Польща, провадячи дипломатичні поресправи з чужими державами, трактувала Україну, як самостійну державу, й могутністю її лякала сусідів. Року 1656 посол короля в Криму дістав інструкцію переконати хапа, що „осіона держава“, яку собі робить із України Хмельницький, буде могутньою та небезпечною сусідкою Криму⁶⁶), а семигородського князя польські дипломати лякали тим, що Хмельницький, маючи владу над усіма руськими країнами, стане монархом, що матиме стотисячну армію⁶⁷); в інструкції послові Беншовському було зазначено, що він має сказати Хмельницькому, що „той його спосіб переходу від одної до другої к р о т е к ц і ї“ не забезпечить йому незалежності⁶⁸). Як дивилися на договір інші сусідні держави: Швеція, Прусія, Австрія, Угорщина, Молдавія та інші, видно з факту дипломатичних зносин, що вони провадили з Хмельницьким, та з листів, договорів, посольств, якими вони з Хмельницьким обміювалися. В листах вони іменували В. Хмельницького прикителем, другом, часом братом і трактували його, як голову незалежної держави. Шведський король Карл Август у листі до В. Хмельницького писав 15. VII. 1656 р.: „Мя ж знаю, що між нел. князем Московським і народом Запорозьким зайшов певний договір, але такий, що полишив свободу народові цілою й неперушною... Покладаючися на такий вільний стан ваш, ми хотіли цілком явно, за відомом навіть вел. князя московського, ввійти в листування з вашою світлістю⁶⁹)... Архiepіскоп Парчевич, посол Фердинанда III, „з Божої ласки імператора Римського і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця законного, найвищого августішого голови“, прибувши до Чигрина 1 березня 1657 р., в своїй промові так іменує гетьмана і В. Запорозьке: „Відкриваю це слово батьківської любови святого цісарського маєстату... перед світлою й велеліпною твоєю вельможністю і перед вельможними совітниками, що становлять цю славну й войовничу Республіку“⁷⁰). Отже чужоземні держави та монархи трактували Україну, як самостійну, вільну, окрему від Москви державу, гетьмана — як самостійного господаря держави, а договір 1654 р. вважали тільки за договір союзу, миру (расепініт), або „протекції“ в тодішньому розумінні, протекції чисто номінальної, що не перешкаджала вести з Україною дипломатичні зносини, як із повноправним суб'єктом міжнародного права⁷¹).

⁶⁵) В. Камєнський. Історія, ст. 222, прик. 10.

⁶⁶) В. Липицький... ст. 51.

⁶⁷) там же, ст. 51.

⁶⁸) В. Камєнський, ст. 236.

⁶⁹) М. Грушевський. Історія, т. IX, ст. 1280.

⁷⁰) Там же, ст. 1344.

⁷¹) А. Яковлів. Договір Б. Хмельницького в Московю 1654 р., ст. 606—609.

Офіційну московсько-російську оцінку акту 1654 р., яко пакту злуки „Малой Россіи съ Великой Россіей“ під скипетром московського царя, потім розвинули та обґрунтували в своїх працях московські вчені, історики й юристи Заціпнотизовані офіційною версією та тим, що Україна, дарма, що довгий час проти Москви боролася, неспроможна була від неї відбитися, російські вчені виходять із цього, наступного за договором 1654 р. факту, хоч і по різному його тлумачать. Отож, Розспфельд у договорі 1654 року вбачає акт неповної інкорпорації України Московією; бар. Польде висловився за приєднання України до Москви на основі „автономії“; акад. М. Дяконов, а за ним акад. Попов гадають, що Україна зєдналася з Московією на основі „реальної унії“; проф. Сергієвич має це зєднання за „персональну унію“, проф. Коркунов і Мякотін висловлюються за те, що договір 1654 р. встановив тільки васальну залежність України від Москви. З українських учених ідею васальної залежності підтримують акад. М. Грушевський, проф. Слабченко, Л. Окляшевич⁷²⁾. Проф. Лашенко висловився за те, що відносини між Україною та Московією за договором 1654 р. близько підходять до відносин зєднання на основі персональної унії, але гетьман був дійсний голова незалежної держави і тільки формально визнавав „моральний авторитет“ московського царя. Нарешті, В. Липинський у своїй праці „Україна на переломі“ висловив оригінальний погляд на договір 1654 р. Липинський порівнює цей договір із аналогічними договорами, що їх складав Б. Хмельницький з Туреччиною та Кримом підчас боротьби з Польщею; на його думку договір 1654 р. утворив тільки „мілітарний союз між Україною та Московією, забезпечений протекторатом Москви“⁷³⁾.

Кожен із вищенаведених авторів, коротко чи повно, аргументує свою думку про юридичну природу договору 1654 р. та тих взаємовідносин між Україною і Московією, що внаслідок договору утворилися⁷⁴⁾. Найбільш обґрунтовані, на наш погляд, три думки: перша — що на підставі договору 1654 р. Україна сполучилася з Московією в формі „персональної унії“; друга — протилежна — що такої сполуки династичного характеру не було, а Україна за договором стала у васальну залежність від московського царя; нарешті — третя — що Україна склала лише військовий оборонний союз із Московією проти Польщі та прийняла протекцію московського царя.

Теорія п е р с о н а л ь н о ї у н і ї ґрунтується на „факті вибору“ царя та на факті присяги московському цареві з його нащадками. „Україна пише проф. Сергієвич, не зєдналася з московською державою, а тільки визнала своїм царем царя, що царював на Москві, з його нащадками. Це випадок персональної унії на основі обрання. Але з огляду на те, що обраний був московський цар із його родом, то унія повинна продовжуватися до того часу, доки продовжуватиметься рід царя Олексія Михайловича“⁷⁵⁾. З погляду міжнародного права під „персональною унією“ розу-

⁷²⁾ Лекції ж дослідження, ст. 115—116.

⁷³⁾ Праці Комісії для вивчення Зак. рус. з укр. права. ВУАН, т. VI. Рецензія Л. Окляшевича на праці Д. Одннца, А. Яковлева й Р. Лашенка.

⁷⁴⁾ „Україна на переломі“, ст. 28—35.

⁷⁵⁾ Критику цих поглядів подано в моїй праці: „Договір Б. Хмельницького з Московією р. 1654“, ст. 610—611.

міється таке об'єднання двох цілком самостійних, незалежних одна від одної держав, при якому ці держави об'єднуються в особі одного спільного для обох держав монарха. Крім особи монарха, ніщо не зв'язує ці держави, і як на міжнародньому терені, так і у відносинах між собою об'єднані держави є самостійними суб'єктами права, а до того ще піддані одній держави не вважаються за підданих другої держави, хоч і мають спільного монарха. На підставі цього проф. Коркунов робить таке заперечення проф. Сергієвичеві: „Унія передбачає передусім і безумовно єдність особи одного монарха. Особливістю ж України було те, що вона мала свого окремого правителя в особі гетьмана, який навіть користувався правом вести міжнародні зносини⁷⁶⁾“. Проф. Лашенко, поділяючи, почасти, погляд проф. Сергієвича, відкидає заперечення Коркунова прикладом унії Литви та Польщі за виленським договором 1401 р. „На підставі цього договору, пише проф. Р. Лашенко, Витовт до своєї смерті залишився самостійним та самовладним господарем литовсько-руським, уживаючи титулу „великий князь“, але zarazом за Ягайлом, королем польським, залишилася „моральна“ зверхність над Литвою; тому король іменувався „*supremus dux*“, а Витовт „*magnus dux*“. „Чому б Б. Хмельницький не міг *de jure* залишитися на Україні повновласним її правителем, визнаючи офіційно „моральний авторитет“ царя московського?“⁷⁷⁾. Нам здається, що приклад Витовта нічого не пояснює, бо ж спірна основна теза, чи дійсно після 1401 р. між Литвою та Польщею було встановлено зєднання на основі персональної унії, чи, навпаки, тут була васальна залежність, а то й повна незалежність⁷⁸⁾. Заразом проф. Лашенко особливо підкреслює те, що гетьман був повновладний і незалежний голова держави, виконував міжнародні функції і т. и. Тим самим проф. Лашенко дає аргументи проти свого твердження та доводить, що між Москвою й Україною не було персональної унії, кожна держава мала свого окремого голову: царі — Москва, гетьмана — Україна. Щодо „моральної зверхності“, „морального авторитету“, то навряд чи правильно буде вживати цих термінів для вияснення відносин двох держав. Та й буквальный зміст цих термінів скорше говорить за повну незалежність та відокремленість однієї держави від другої, бо при будь-якому сполученні держав „моральний авторитет“ одного монарха над другим тільки тоді має свій резон, коли юридично обидві держави рівні: при залежності однієї держави від другої морального авторитету не може бути, лише юридична зверхність одного монарха над другим.

Зєднані персональною унією держави на міжнародньому терені виступають цілком самостійно, але, маючи одного спільного монарха, ці держави провадять міжнародні зносини імям свого спільного монарха, хоч і через окремі органи управління. Цього ми не бачимо в міжнародніх зносинах

⁷⁶⁾ Р. Лашенко. Переяславський договір, ст. 17.

⁷⁷⁾ Р. Лашенко. Переяславський договір, ст. 17.

⁷⁸⁾ Проф. М. Грушевський, наприклад, гадає, що в цьому випадку Литва була у васальній залежності від польського короля (Історія України-Руси, т. IV, ст. 147—152). М. Чубатий, навпаки, доводить, що договір 1401 р. свавував попередню васальну залежність Витовта від Ягайла по акту Крєвської унії та встановив лише союзні відносини двох незалежних держав („Державно-правне становище укр. земель Литовської держави“, Записки ИИШ, т. 144—5, ст. 84—90).

України та Москви; навпаки, в договорі 1654 р. підкреслено, що на Україні приймає та висилає чужоземних і своїх послів гетьман імям своїм та В. Запорозького, а не імям московського царя. З погляду персональної унії обмеження права чужоземних зносити, як це встановлено договором 1654 р., є пелогічне й неможливе, бо виходило б, що спільний монарх сам себе обмежував у своїх верховних функціях. Нарешті, Україна за договором 1654 р. мала платити московському цареві щорічну данину у формі трибуту. Тимчасом із погляду персональної унії постанову про виплату данини лиш однією державою спільному монархові жадним способом не можна пояснити та обґрунтувати, бо вона суперечить основній ідеї персональної унії — рівноправності сполучених держав. Отже, на підставі всіх наведених тут аргументів не можна визнати правдивою оцінку договору 1654 р., як акту, що встановив персональну унію між Україною та Московією⁷⁹⁾.

Лишилося ще розглянути дві інші думки щодо юридичної природи договору 1654 р.: це — в а с а л ь я залежність та п р о т е к т о р а т. З погляду міжнародного права ці дві форми залежності однієї держави від другої не мають великої різниці: як васальна залежність, так і протекторат і с т о р и ч н о виявлялися в найрізноманітніших формах, від повної зовнішньої й внутрішньої незалежності до повної зовнішньої й часткової внутрішньої залежності протегованої чи васальної держави від її протектора, сюзерена. У середні віки й пізніше васальна залежність і протекторат дуже часто практикувалися в міжнародному житті, надто в формі чисто номінальної залежності, за якої залежність васальної держави обмежувалася лише вживанням певних титулів монархом-сюзереном та виплатою або й простою обіцянкою виплати грошової данини-трибуту. Така данина з погляду тогочасних міжнародних звичаїв зовсім не обмежувала суверенності держави, яка ту данину платила⁸⁰⁾. Відомо, наприклад, що ціла низка держав платила данину турецькому султанові, в тому числі й Польща; царі, королі, князі приймали васальні турецькі кафтани, але це зовсім не впливало негативно на їх суверенність. Це й була та „п р о т е к ц і я“, що дуже розповсюджена була в добу договору 1654 р., та що її, як казали поляки, Б. Хмельницький так часто міняв. Дехто з авторів (акад. М. Дяконов) висловлюється проти васальної залежності по договору 1654 р. на тій підставі, що звичайно сюзеренові присягає лиш сам васаль, а не населення васальної держави, на Україні ж присягало цареві й населення України. З цього приводу М. Грушевський зауважує, що інші дослідники не вважали, що вказана Дяконовим аномалія могла суперечити концепції васальної залежності по договору 1654 р.⁸¹⁾ Проф. Р. Єлінек також тієї думки, що присяга одного голови васальної держави сюзеренові не є неодмінною умовою васалітету, і наводить приклад, коли й ціла людність присягала сюзеренові⁸²⁾. Що й при васальній залежності можлива присяга населення васальної держави, ці-

⁷⁹⁾ А. Яковлів. Договір Б. Хмельницького з Московією р. 1654, ст. 611—612.

⁸⁰⁾ Н. Bonfils. Droit international public, стор. 110—112, 123—129.

⁸¹⁾ М. Грушевський. Історія... т. IX, ст. 868.

⁸²⁾ Право сучасного государства. 1903. Стор. 502, прил. 2.

лого чи певної частини, про це свідчить королівська інструкція шведському послові Велінгтонові з р. 1656, в якій, між иншим, стоїть: „Коли Хмельницький захоче, щоб його васальне володіння було дідичним, треба, щоб він зложив послушення королеві й прийняв свій лен, як курфюрст Бранденбурзький і герцог Куряндський складали королеві польському. Потім усякий раз за наказом королівським, щоб готов був ствердити своє послушення присягою королеві й наслідникам шведської корони, і то не тільки своєю, але й присягою виборних уповноважених людей від повітів... і платив дань“⁸³).

Прикладаючи всі вищенаведені пояснення до договору 1654 р., можемо зробити такий висновок. Відносини між Україною та Московією за буквального змісту договору 1654 р. дуже близько підходять до відносин номінальної васальної залежності, чи протекторату. Ставши сюзереном-протектором України, цар мав діставати від України певну грошову данину та мав дати їй мілітарну поміч проти Польщі. Справді, всі історичні дані цілком ясно свідчать, що Б. Хмельницький дивився на договір із царем московським, як на звичайний, добре знайомий йому, договір „протекції“, які він раніше не раз уже складав, як на тимчасовий військовий союз двох держав, з котрих Україна, слабша й загрожена в своїм існуванні, згодилася „піддатися під протекцію“ московського царя, під „царську високу руку“, платити цареві данину та одержати допомогу військом проти Польщі. Через те, що фактично Україна, коли складала договір, була далеко слабша сторона, аніж Москва, цей військовий союз набрав ознак васалітету-протекції. Хоч і формально, але текст деяких статей договору, навіть в інтерпретації Хмельницького та його послів, містить ознаки васальної залежності України від Москви, як, наприклад, обмеження права зноситися з чужими державами, виплата данини, яка є характеристичною ознакою васальних відносин. Але фактично така залежність, як було вже зазначено, виявлялася дуже мало й дуже рідко, і то скорше у вимогах Москви, ніж у добровільних актах Б. Хмельницького. В дальші, по складенню договору роки, надто в останній рік життя Хмельницького, в міру посилення державної могутності України, ця залежність стала чисто номінальною: цар московський іменувався царем „Малая Россія“, як і султан турецький іменувався сувереном багатьох держав-васалів, але це була лише буква без реального змісту, бо в дійсності Україна була цілком незалежна від Москви держава. Той „моральний авторитет“, чи „моральна зверхність“, що, як гадає проф. Лашенко, визнавав Хмельницький, уявляли не що инше, як номінальну васальну залежність від Москви, яку *de jure* встановив договір 1654 р., але яка *de facto* зовсім не існувала⁸⁴).

⁸³) А. Яковлів. Договір Б. Хмельницького з Московією р. 1654. Стор. 611—615.

⁸⁴) Архів ЮЗР, III, ст. 454—5. М. Грушевський, ст. 1298.

II.

ПРОЄКТИ ДОГОВОРУ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО (1657—1659).

Московська політика супроти України після смерті Б. Хмельницького. Перший, другий і третій проєкти договору з Виговським. Висновки.

Міждержавні відносини, що встановилися між Україною та Московією після договору 1654 р., лише почасти, і то в загальних рисах, були означені в цьому договорі. Не умови договору впливали на зміст цих відносин, а реальне життя та реальні сили обох держав. Склавши договір, неясної формою й змістом, обидві сторони у своїх взаємовідносинах не дуже то дотримувались його букви. Отвертого конфлікту між сторонами за життя Б. Хмельницького не сталося, бо завдання, які поставили собі гетьман Б. Хмельницький і московський уряд, торкалися різних сфер і не прийшли до колізії. Хмельницький найбільшу увагу звертав на міжнародну політику, на зносини з іншими державами, за допомогою яких думав зміцнити державне становище України. На внутрішню консолідацію в державі, на зміцнення її адміністративного устрою, він розмірно менше звертав увагу. Натомість Москва, не перестаючи слідкувати за політикою Хмельницького, хоч і дорікала йому, іноді, за неподання інформацій про його міжнародні зносини, але не робила з цього казусу для конфлікту. Зате всю свою увагу московський уряд звернув на вивчення внутрішніх відносин на Україні, її фінансів, економіки, відносин між різними станами та групами населення. Численні посольства, які московський уряд вислав на Україну, використовуючи всі можливі для цього приводи, одержували таємні накази, в яких на першому місці стояли інструкції розвідувати, скільки доходів і з яких джерел збиралося на Україні колись на короля, а тепер на гетьмана, які відносини існують між козацтвом і старшиною, як ставляться до гетьмана, як поводитьься гетьман, і т. ин. Особливу увагу звернула Москва на державні фінанси України та на встановлений договором зв'язок між зібраними доходами й виплатою платні військовій за „службу“. З питанням про доходи було тісно зв'язане питання про царських воевод, які мали контролювати збирання доходів та приймати їх до царського скарбу. Це теж давало Москві можливість постійного втручання у внутрішнє автономне управління України. Тому Москва не тільки цікавилася всякими відомостями про доходи, але й старалася використати кожний слушний момент, щоб своє зацікавлення практично здійснити.

Довідавшись про смерть Б. Хмельницького, московський уряд вирішив використати цю важливу подію в житті Української держави, щоб

закріпити свої позиції на Україні та заразом повести рішучий ступ на її права й вольності. Рішено було насамперед вислати на Україну значні відділи московського війська — кн. Ромодановського з Білгороду й Шереметєва з Борисова, а потім впрядити численне посольство на чолі з кн. Трубецьким „для государевыхъ великихъ дѣлъ“⁴⁰⁾. На розвідки й для вияснення ситуації було вислано 10 серпня 1657 р. стольника Кікіна з наказом, щоб він зручною агітацією серед старшини, козацтва й міщанства підготував ґрунт для посольства Трубецького й для запровадження царських воєвод. Кікіну довелося бути свідком першої Генеральної Ради 26 серпня 1657 р. в Чигрині, на якій було прочитано договір 1654 р., прийнято зречення молодого Юрія Хмельницького й доручено тимчасово гетьманський уряд Ів. Виговському. Звістка про цю Раду викликала велике незадоволення в Москві, де, видно, чекали на особливе „челобиття“ про дозвіл на обрання нового гетьмана, на чому опісля так настоював московський уряд, хоч така вимога не відповідала умовам договору 1654 р. Внаслідок цього цар вислав до Виговського нового посла, Артамона Матвєєва.

Матвєєв привіз царську грамоту Виговському, в якій його іменується ще писарем, рівнож і Матвєєв підчас пересправ унерто іменує Виговського — писарем. Передавши царську грамоту, Матвєєв зробив таку заяву: „В царській грамоті стоїть, що Б. Хмельницький, коли був живий, писав із послом Тетерею до царя про те, щоб цар повідомив, з ким він бажає замкритися: з королем польським чи з королем шведським, і з ким бажає вести війну. Отже цар тепер наказав, щоб В. З. вислало до шведського короля посольство і склонило короля до миру з царем, коли король не вамириться, то В. З. піде на нього війною. Коли стало відомо, що Б. Хмельницького не стало, то цар наказав їхати до В. З. з своїм милостивим словом і „для своихъ государскихъ великихъ дѣлъ“ ближньому бояринові кн. Ол. Трубецькому. Та окольничому Б. Хітрово, та думному дикові Л. Лопухінові. Виговський повинен до їх приїзду зібрати до Київа всіх полковників і по 5 козаків із кожного полку, а також наготовити для бояр, воєвод і війська харчі й підводи. Козацькі досли, П. Тетери з товаришами, просили, щоб цар вислав поміч проти ворогів, і от цар наказав кн. Ромодановському й Шереметєву з кінним і пішим військом іти на Україну. Якщо по містах нема харчів, то цар наказує, щоб були зібрані „хлібні запаси“ й заготовлені підводи. Далі, Матвєєв розпитував про зносини з сусідніми державами, про готовість поляків і татар до війни та ин. Потім знову перейшов до справи відносин В. З. й Москви: він заявив, що м. Бихів „вдался через гетмана Б. Хмельницького, а вел. т-рю они на вѣчное подданство не присягали и въ Быховъ государскихъ людей не пускають“... На цьому, на жаль, переривається цей документ. Редакція т. IV Актів Ю. і З. Россія, де цей документ надруковано, пояснює, що документ уявляє лише уривок статейного списка посла Матвєєва, а саме два зшитки, зід ч. 3 і 6, і що цих зшитків було більше (Док. ч. 15, стор. 21 і сл.). Ця приписка дуже важлива, бо вона дає право припустити, що саме з послом Матвєєвим було прислано з Москви так звані „царські пункти“,

⁴⁰⁾ Акти ЮЗР., т. XI, Додаток 2.

які пізніше стали відомі всьому В. З. Що це дійсно так, видно з того, що в пацрукованій частині наведеного документу говорить про вислання вінська, восвод і кп. Трубецького й згадується про Старий Бихів. У своєму універсалі до чужих держав Виговський ще згадує про обмеження числа війська на 40.000, про восвод, яких цар вислає до Ніжепа, Переяслава, Білої Церкви, та про присягу цареві⁸⁶). В наказі стольнякові Апухтіну, висланому до Виговського 1 травня 1658 р. також згадується про деякі пункти, яких як раз бракує в опублікованій частині статейного списку Матвеева. „Да гетману ж говорить: какъ былъ у него ц. в-ва полковникъ и голова стрѣлецкій Артамонъ Матвѣвъ и говорилъ ему гетману, что указалъ вел. г-рь быти въ Черкасскихъ городѣхъ: въ Черниговѣ, Переяславѣ, Нѣжинѣ, Корсуни, Бѣлой Церквѣ, Прилукахъ своимъ, ц. в-ва воеводамъ съ ратными людьми для того, чтобы тѣ люди на оборону Черкасскихъ городовъ были всегда готовы... и тѣмъ бы ратнымъ людямъ давать хлѣбъ, что собирается въ Черкасскихъ городѣхъ... и тѣхъ поборовъ въ ц. в-ва казну ничего не имываю...“⁸⁷).

Наведені документи, в зв'язку з статейним списком Матвеева та універсалом Виговського до чужих держав, дають можливість установити зміст „царських пунктів“, присланих із послом Матвеевим. Вони як раз торкалися тих питань внутрішньої автономії, про які було вже згадано, а саме: доходів, виплати платні військові, розміщення московських воевод із військовими залогами, втручання воевод у судові справи, відіорання Старого Бихова, що „піддався“ Хмельницькому, та ін. Оголошені зараз же після смерті Б. Хмельницького „пункти“ викликали велике обурення серед старшини й козацтва, яке вбачало в цьому замах на Українську державу, на її права й вольності, ствержені договором 1654 р. Виговський не гайно ж використав „пункти“ для агітації на Лівобережжі, де в той час почала відзначатися тенденція покори Москві. Внаслідок його заходів „царські пункти“ стали відомі всюди на Україні й всюди викликали незадоволення, підготувавши ґрунт для наступних подій. У жовтні 1657 р. Виговський скликав Генеральну Раду в Корсуні, на якій поставив питання про вимоги московського царя, зафіксовані в „пунктах“, та, заявивши, що він „у неволі не хоче бути“, зрікся гетьманства⁸⁸). Старшина й Рада повернули булаву Виговському та просили прийняти гетьманський уряд, обіцяючи йому підтрим цілого війська в боротьбі за давні права й вольності України⁸⁹). Однодушний підтрим, що його дістав Виговський від Корсунської Ради, дав йому змогу провести великої ваги міжнародні акти: скласти договір миру з Туреччиною й Кримом та ратифікувати договір із королем шведським⁹⁰).

Внаслідок категоричної постанови Корсунської Ради щодо „пунктів“, московський уряд визнав доцільним відмовитися від цього, першого, проєкту нового договору, навіть заперечив самий факт його вислання до

⁸⁶) Архів ЮЗР., т. IV.

⁸⁷) Акты ЮЗР., т. VII, ч. 79. Відомості про пункти є також і в інших документах: Акты, т. VII, чч. 25, 26, 29; т. IV, ч. 13; т. XV, ч. 2, ст. 87—88.

⁸⁸) Акты, т. IV, ч. 26.

⁸⁹) Там же.

⁹⁰) Герасимчук, цит. праця, ст. 32—33.

Виговського⁸¹). Але справа з затвердженням Виговського на гетьманському уряді не була ще остаточно покладена і тому Виговський в листопаді 1657 р. вислав до царя посольство на чолі з осавулом Миневським, якому доручив сповістити царя про обрання та просити підтвердження, а для прийняття присяги вислати свого відпоручника. Грамотою з 30. IX. 1657 р. цар сповістив Виговського, що для цього висилається на Україну боярин Хітрово⁸²). Прибувши на Україну, Хітрово сам від себе різислав запрошення на Раду, яку сам же й призначив у Переяславі на 25 січня 1658 р. На цій Раді Виговського втретє було обрано на гетьмана. Не вважаючи на те, що вибір ніби то зміцнив становище Виговського, загроза домашньої війни з партією Пушкаря й Барабаша, яку підтримував московський канцлер Алмаз Іванов, була настільки ще реальною, що Виговський змушений був, як і передбачала Москва, піти на дуже значні поступки та прийняти, хоч і з застереженнями, нові „пункти“, що їх привіз Хітрово.

Ці „пункти“ чи статті є дружим проектом договору, що його запропонував Виговському цар. Про зміст другого проекту довідуємося з наказу посла Хітрово⁸³). Цар наказував: 1) оголосити його волю, щоб у Чернігові, Ніжені, Переяславі й по інших містах, „гдѣ пристойно“, були воєводи й московські залоги. Наказувалося Хітрову намовляти гетьмана й полковників прийняти цю умову й наводилися такі аргументи: воєводи будуть городи (фортеці) будувати, відати „осадних“ людей і суд над ними чинити „вашим правом“, гетьман і полковники будуть відати козаків і суд по військовому праву чинити, а в містах по їх праву будуть відати міщан війти та бурмістри. 2) Які побори були наперед цього: подимне та з аренд, і ті побори збирати в містах до царського скарбу й давати на військо, коли піде на службу, а також і московським залогам, що будуть при воєводах, та на військові видатки (цей пункт відповідає п. 3-му першого проекту). 3) В городи й повіти білоруські, як Вільно, Троки, Орша, Мінськ, Борисів, Слоним, Волковиськ, Гродно, козакам „не ходити і жадних сварок не чинити, а мешкати по тих містах, які будуть призначені з царського наказу“. 4) Щоб військо було готове по весні виступити проти поляків. 5) Коли до шведського короля послів ще не післано, то післати, щоб нахилити короля до миру з Москвою. 6) Щоб Бихів, який „сдался на имя ц. в-на“, а також Чаус, який близько до Могилева, були передані до Московського царства й козаки з них виведені (про Бихів згадувалося в п. 6 першого проекту). 7) Щоб були видані всі московські збігці-селяни, що втекли до Стародуба й сіверських міст. 8) Щоб „француза“, монаха Данила, який тепер скипує червечу рясу, було віддано Москві, коли він появиться на Україні. 9) Щоб гетьман надалі не писався „вільним підданим“, а просто „підданим“, як писався Б. Хмельницький, та щоб у листах до хана гетьман іменував себе „підданим ц. в-ва“. Нарешті Хітрово мав яказ вимагати ствердження договору 1654 р. В наказі було наведено повний текст цього договору в редакції 27 березня 1654 р., себто в тій редакції, яка була передана через послів Богдановича й Тетерю.

⁸¹) Акты, т. XV, ч. 7, стор. 323.

⁸²) Акты ЮЗР., т. IV, ч. 48.

⁸³) Акты ЮЗР., т. IV, ч. 58.

На запропоновані статті Виговський дав на письмі відповідь, яку й скрипав своїм підписом: „Е. Ц. К-ва Запорозьського Войска гетьман Іван Виговський рукою власною писав“. Відповідь у коротких словах була така: Гетьман буде карати горлом козаків, які в городах, де будуть воєводи, заводитимуть сварки. До шведського короля послів ще не писано, а тепер по указу царя вишлють. Якщо король не піде на мир, то будуть його воювати. На польського короля будуть готувати військо, гетьман розішле універсали. Щодо воєвод, то Виговський зробив таке застереження: „и постановилисьмо бути воєводам в городах Малої Росії, в яких саме — при побуті в Москві доложу“. Підпис „вільні піддані“ зроблено помилково, більш того не буде. Отця Данила до царя вишле, якщо Данило учинить щось неподібно. І нарешті Виговський зробив ще одне загальне застереження щодо всіх статей разом: „якось ми постановили вскорі пресветлые ц. в-ва оглядати очи, так о тих статтях поговоримо“⁹⁴). Наведені вище застереження, особливо останнє, власне кажучи, анулювали зроблену Виговським апробату кожної статті зокрема, ставлячи цю апробату під непевну умову приїзду до Москви й повторне обговорення. Як відомо, Виговський до Москви не поїхав, б'д претекстом безпеки внутрішнього заколоту, а на початку квітня 1658 р. вислав до царя посольство, в складі полковників: Лісницького, Богуна та Бережецького. Посольству було наказано вимагати, щоб з Москви вишлюди на Пушкаря, Довгаля й інших, щоб припинили „буит“. За це посольство мало висловити іменем гетьмана згоду на впорядження реєстру війська в числі 60.000 та на вислання царем воєвод до 6-я міст: Ніжена, Чернігова, Полтави, Миргорода, Білої Церкви й Корсуня⁹⁵).

Наведені вище статті другого проєкту договору торкалися питань переважно внутрішнього устрою України. Москва в цей час поставила собі за завдання пробити дорогу до внутрішньої автономії Укр. держави, її обмежити й підірвати. Деякі статті містили в собі заходи до знищення міжнародних зв'язків, здобутих Виговським, а саме — до розриву гарантійного пакту з шведським королем, хоч цей пакт був спрямований проти Польщі, а не проти Москви. Нарешті дуже важливий пункт 6 — про передачу Москві Бихова й Чауса, які піддалися були під владу гетьмана. Цією вимогою, яку ще не раз повторюватиме за наступних гетьманів, Москва бажала поставити перешкоду збільшенню державної території України. Додамо, що історичні факти зовсім не оправдували цих московських претензій.

Домашня, братовбивча війна, яку спровокувала Москва своєю демагогією, сінням недовіря й ворожнечі до Виговського поміж старшиною й козаками, городовим козацтвом і запорожцями, та підтримом Пушкаря, Барабаша й ин., скінчилася повною перемогою Виговського, але вона коштувала десятки тисяч людських жертв та великої деморалізації народу. Занадто дорогою ціною було куплено перемиг над прихильниками Москви, щоб можна було повторити без кінця подібну боротьбу в майбутньому. А це з повною очевидністю сталося б, коли б Виговський повернувся до співжиття з Москвою на запропонованих нею умовах. Тому гетьман вирі-

⁹⁴) Акты ЮЗР., т. IV, ч. 58.

⁹⁵) Акты ЮЗР., т. VII, ч. 75.

шив йти далі й остаточно порвати з царем. У своїй декларації до держав Європи, розмовивши про порушення Москвою прип'ятих зобов'язань по договору з Б. Хмельницьким, Виговський ставить такі обвинувачення Москві: цар спочатку не признав вибору Виговського на гетьмана, кинув не згоду серед війська, підтримував сваволю Барабаша, Пушкаря й інших, царський канцлер Алмаз Іванов переховував запорозьких послів і подавав цареві фальшиві звіти; воєвода Ромоданівський вів таємні зносини з Запоріжжям та обдарував двічі Барабаша титулом гетьмана й гетьманською булавою, що була прислана з Москви, скидав самотійно полковників, настановляв нових, розпалював ворожі до гетьмана універсали й нищив міста, які були гетьманові прихильні. Закінчується декларація так: „Москва готовить нам ярмо насамперед домашньою війною, себто нашою ж власною зброєю, а потім отверто підносить проти нас свою власну зброю без жадної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер ми змушені підняти законну оборону та й удатися до сусідів з просьбою за поміч для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася⁶⁶⁾“. Таким сусідом була Польща, з якою Виговський склав договір у Гадячі, 6/16 вересня 1658 р. На арену виступив новий союзник і розпочалася отверта війна з Москвою.

Перші успіхи Виговського примусили Москву змінити тактику та взяти на обрахунок можливість нової перемоги Виговського, не залишаючи разом із тим попередніх плянів щодо обмеження прав і вольностей В. З. З цією подвійною метою цар висилає на Україну давно вже заповіджене посольство на чолі з кн. Трубецьким. Посольство виїхало з Москви 15. січня 1659 року. Його завданням було, щоби то заспокоїти „междуусобіе и невинное кровопролитіе“, в дійсності ж, як видно з таємних наказів, кн. Трубецькому були дані ще й інші завдання. Кн. Трубецькому наказувалося, прибувши на Україну, в'яснити ситуацію та шанси Виговського, зібрати Генеральну Раду в Переяславі й на Раді в'яснити всі непорозуміння, які сталися між гетьманом та Москвою, зробити закиди Виговському з приводу його поступовання в справі козацького реєстру, платні військові, в справі боротьби з Пушкарем і Барабашем, і т. ин. На той випадок, коли позиція Виговського, як гетьмана, міцна, наказувалося Трубецькому розпочати з ним пересправи про зладження нових „статтей“ та запропонувати йому новий проєкт договору⁶⁷⁾.

Цей, третій уже, проєкт — зовсім неподібний до попередніх ані формою, ані змістом. Нема в ньому наказів чи вимог, лише пропозиції й уступки максимально можливі без порушення царської гідности. „Велено ему, боярину, съ гетманомъ съѣхаться я договоръ учинить о прекращеніи междуусобія и пролитія крови“. Якщо гетьман згодиться під високою царською рукою „въ подданствѣ бытъ“, то довідатись, на яких статтях бажав договір скласти: коли подасть статті польського короля (Гадяцький договір), а в статтях буде написано, що — йому гетьманство й воєвідство клівське, полковникам та иншій старшині — шляхетство й вольності шляхетські й маєтки, тоді „примѣрятся къ тѣмъ статьямъ и смотря по тамошнему дѣлу, и буде въ тѣхъ статьяхъ не будетъ самыхъ высокихъ и затѣй-

⁶⁶⁾ Архив ЮЗР. Зап. Россія, т. VI. Герасимчук, ст. 49—50.

⁶⁷⁾ Акты ЮЗР., т. IV, ч. 107

ливыхъ статей. которые не къ чести государеву имени, и на тѣхъ статьяхъ договоръ учинить“. Отже дається згода на умови Гадяцького договору. Коли ж договор з польським королем Виговський не зголосить, а буде вимагати . обѣ статьяхъ договоръ учинить съ вимъ, бояриномъ“, то наказується зробити так: коли вієсько Виговського любить і бажає його за гетьмана го оути йому гетьманом. Далі в наказі зазначаються можливі вимоги Виговського і дається на них згода: а) надається йому Київське воєвідство, б) батькові гетьмана, його братам і иншим полковникам уряди. кштелянства, староства. в) на гетманську булаву додаткові міста, г) коли гетьман буде вимагати, щоб у Київі і по инших містах воєвод і царських залог не було, і щоб боярина Шереметева з Київѣ вивести, бо вже гетьман воєводою київським, то Шереметева з Київѣ вивести, а залогу, скільки потрібно, залишити, „а буде упорно учнетъ говорить, что и ратныхъ людей не нужно..., то — вывезть“, д) обіцяти усмирити й примирити свавільників, що бунтують, і на майбутнє сваволі не дозволяти, аби лише татар не приводив, е) цар жадним „ссорамъ“ не даватиме віри та за свавільників не буде вступатись. „А о иныхъ статьяхъ, о чемъ учнетъ говорить, дѣлать, смотря по тамошнему дѣлу и примѣряясь къ прежнимъ статьямъ“. А як договір буде складено, то „чтобы на всемъ вѣру учинили со всеми своими сородичами и полковники, а буде мочно, на то привести, чтобы крестъ цѣловать и черни... потому что всѣ пошатались...“⁹⁸).

Аналізуючи наведені вище статті цього проекту договору, не можемо не зазначити, що цей документ є справжнім обвинувальним актом проти московського уряду та проти його політики щодо України. Такі статті, як, наприклад, згода вивести воєвод і залогів з міст, вислання з Київѣ Шереметева, цього запеклого ворога України й гетьмана, обіцянка примирити й усмирити свавільників і на майбутнє сваволі не допускати, за свавільників не заступатись та ин., все це вимоги, які постійно ставив Виговський Москві та обвинувачував московський уряд у тому, що він йому не вірить. Тепер же сама Москва признається, що воєвод, особливо Шереметева, треба вивести, що вона сваволі не усмирляла, за свавільників вступалася проти гетьмана. Москва, далі, дає повновасть Трубецькому скласти й инші статті на вимогу Виговського, „примѣняясь къ прежнимъ статьямъ“, себто згідно з договором 1654 р., підтверджуючи цим, що при иншій ситуації можна було скласти статті й „не примѣняясь къ прежнимъ статьямъ“. як то написано в другому таємному наказі Трубецькому.

Максимальні уступки, пороблені в проекті договору, свідчили про те, що не вважаючи на велику кількість московського війська, висланого з Трубецьким та зібраного на Україні під проводом Ромодановського й Шереметева, Москва боялася втратити назавсіді Україну. Виговський у цей час уже мав Гадяцький договір, польське помічне військо наближалось та ще досить було й найманого війська. При такій ситуації Москва вирішила пійти тимчасово на великі уступки в надії, що з часом знову можна буде повернути все на свою користь. На всякий випадок уже й тепер у портфелі Трубецького про запас лежав инший, цілком протилежний наказ, що передбачав иншу комбінацію з новим гетьманом. Але, як відомо, Трубацькой не

⁹⁸) Акты ЮЗР., т. IV, ч. 107, стор. 204 й дальші.

мав уже змоги виконати царські таємні накази, не міг бачитися й дієтувати з Виговським, бо гетьман безповоротно став на шлях вирішення справи зброєю, а не переговорами. Так і цей третій проєкт договору Москви з гетьманом Виговським не був здійснений і залишився назавжди проєктом.

Перебіг подій, які попереджали й супроводили боротьбу Виговського з московським військом Трубецького, загально відомий. Зазначимо лише, що з самого початку Трубецької, виконуючи накази Москви, мусів вести подвійну політику: зноситися з Виговським і заразом посилювати й спомогати ворожу Виговському партію. Зазнавши поразки від Виговського під Соснівкою (28. VI. 1658), Трубецької відійшов до Путивля. На жаль, Виговський не використав, як слід, своєї перемоги й не довів до кінця справи визволення України від Москви. Давши змогу московському військові відступити до Путивля, він нерозважливо відпустив татар і козаків та залишив по містах Лівобережжя невеликі залоги найманого війська. З цього передовсім скористали прихильники Москви. Під проводом Ципцюри вони знищили залогу Виговського в Ніжені, те саме сталося і в інших містах. Ніженський протопоп Максим та Золотаренко повідомили про це Трубецького, а пізніше проводирі московського напрямку потягли до Путивля виправдуватися. Там їх привели до присяги, а 4 вересня розпочався новий наступ Трубецького на Україну. В цей час Виговський відіхав до Чигирини, скликав Раду під Германівкою, на якій відчитав Гадяцький трактат і т.с. злив його користь для України. Але Рада не послухала гетьмана, склалася бійка й Виговський мусів відіхати. Друга Рада була скликана під Білою Церквою, тоді вже стало відомо про події на Лівобережжі і про невдачі Виговського. На цій Раді Виговського позбавлено гетьманства, а на його місце обрано Юрія Хмельницького.

Поданий нами перегляд фактів та подій, що торкалися правних відносин України й Москви за гетьманування Виговського, стверджує, що почин до зміни й порушення умов договору 1654 р. належав Москві, яка всі зусилля направляла на те, щоб скасувати внутрішню автономію України та приборати до своїх рук порядкування фінансами, військом і судом, обмежити закордонні зв'язки й поширення державної території, тощо. Не вдалося це зробити за Виговського лише через твердий опір гетьмана й більшості старшини. Але демагогічна й розкладова політика московська встигла утворити серед старшини й духовенства партію московської орієнтації, якій пощастило, хоч і ненадовго, захопити провід до своїх рук, за діяльною допомогою Москви.

III.

ДОГОВОРИ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО Р. 1659.

Жердівські статті. Генеральна Рада в Переяславі. Так звали „Статті Б. Хмельницького“ в редакції 1659 р. Переяславські статті 17 жовтня 1659 р.

Одержавши перемогу на Лівобережжі та поставивши всюди московські залоги, кн. Трубецької міг уже сміливо взятися до виконання тих наказів, які були дані йому на цей, Москвою передбачений випадок. Москва бажала мати на Україні такого гетьмана, якого можна б „взяв за хохол водить“, як висловився Виговський⁹⁹⁾. В першому таємному наказі Трубецькому¹⁰⁰⁾ було написано, що коли полковники і все посіпільство заявлять, що не хотять більше Виговського, а бажать обрати нового гетьмана, то кн. Трубецької має вибори дозволити й після виборів ніголосити на Раді промову, а по промові віддати гетьманові булаву. Потім гетьман має скласти присягу цареві, а коли б почав відмовлятися, посилаючись на те, що вже складав присягу за Б. Хмельницького й Виговського, то пояснити, що в той час він „былъ въ рядовыхъ, подъ властью, а нынѣ все В. З. вручено подъ его regimentъ и ему нынѣ, будучи въ найвышшемъ урядѣ“ належить присягти без застереження¹⁰¹⁾. Потім Трубецької мав оголосити договір 1654 р. і нові статті запропонувати, зміст яких було вписано в наказ. Як довідуємося з статейного списку Трубецького, він добре виконав царський наказ. Одержавши відомості, що правобережні полки обрали на гетьмана Ю. Хмельницького, Трубецької негайно навязав зносини з Ю. Хмельницьким, закликаючи прибути на Лівобережжя до Переяслава. Хмельницький з свого боку вислав до Трубецького посольство на чолі з П. Дорошенком, наказавши пропонувати нові статті та закликати царського посла до Трахтемирова. Трубецької і воеводи категорично відмовилися їхати за Дніпро. Тоді Дорошенко подав проект нового договору і заявив: „ці статті прислав Ю. Хмельницький і полковники і наказали прохати царя, щоб він прийняв гетьмана і В. З. під свою високу руку на цих статтях. Їм наказано ці статті оголосити і назад привезти“¹⁰²⁾. Трубецької і воеводи вислухали статті й зауважили, що „въ тѣхъ статьяхъ многое написано вновь сверхъ прежнихъ статей, которые даны прежнему гетману, Б. Хмельницкому“. З огляду на це вони відмовилися зараз обговорювати статті, а відклали

⁹⁹⁾ Акты ЮЗР., т. IV, ч. 69, ст. 128.

¹⁰⁰⁾ Акты ЮЗР., т. XV, ч. 7.

¹⁰¹⁾ Дуже характеристичне й цікаве мотивування, яке вказує на те, що в Москві не рахували на обрання Ю. Хмельницького.

¹⁰²⁾ Акты ЮЗР., т. XV, ч. 7, ст. 255.

справу до приїзду гетьмана й полковників у Переяслав. Трубецьким наказав списати для себе копію статей, а оригінал повернути Дорошенкові.

В статейному списку кн. Трубецького вміщено повний текст статей, привезених Дорошенком. Статті були складені на Генеральній Раді в Жердевій долині, через що вони в історіографії одержали назву „Жердівських“. Короткий зміст цих статей такий. У ст. 1-й згадується про те, що за славної пам'яті неіжчика Б. Хмельницького в Переяславі були ухвалені статті й ствержені „присягою обох сторін“, та ставиться вимога, щоб права, вольності й привілеї, тоді надані, не були змінені і в чому будь порушені. Ст. 2-а ставить умову, щоб на Україні, на обох берегах Дніпра царські воєводи були лише в Києві, як то було за Б. Хмельницького, в інших же городах, щоб жадного воєводи й московських залог не було. А коли царське військо буде висилатися на Україну, то щоб воно було в „завідуванні гетьмана“. Ця стаття, очевидно була викликана свіжими подіями втручання воєвод оружною рукою у внутрішні справи В. З. Ст. 3 містить вимогу, щоб цар не приймав жадних листів, які не будуть підписані гетьманом із приложенням військової печатки. Ця вимога була викликана зносинами Пушкаря, Барабаша та інших безпосередньо з царем, минаючи гетьмана, та призначенням у посольському приказі різних листів від невідвічальних і ворожих гетьманові осіб. Ст. 4 і 5 говорять про уряд гетьмана: щоб в обранні гетьмана старшим і меншим В. З. „вольная была, кого войско любит, елекція“, до якої, крім населення В. З., ніхто б чужий не вступався. Новообраний гетьман має повідомляти царя про своє обрання через послів. Гетьмана одного мають усі полки й полковники обох боків Дніпра слухати і його наказові коритися. Знов же такі общві ці статті були викликані подіями останніх днів, невизнанням Москвою вибору Виговського, втручанням Москви у справу виборів гетьмана та „непослушеством“ Пушкаря, Барабаша й инш. Ст. 6 ставить вимогу, щоб влада полковників у В. З. не була порушувана, щоб вони у своїх „городах неотменно зоставали“, зокрема в Києві й в Старому Бихові. Тут малюся на увазі вимогу Москви про передачу їй Бихова, а також втручання київського воєводи в компетенцію київського полковника. Ст. 7 вимагає підтвердження права приймати й відпускати чужоземних послів під умовою, що копії з посольських грамот і листів будуть висилатися цареві. Ст. 8 вимагає ствердження внутрішньої автономії держави: щоб усякого стану люди у В. З., особливо шляхта, знаходилися під присудом і відомом гетьмана і щоб не терпіли жадних труднощів та утиску. Ст. 9 вимагає, щоб при мирових переговорах із сусідами, надто з ляхами, татарами, шведами й ин., були присутні „комисари“ В. З. і „повагу свою маючи, голос вільний подати могли“. Стаття мала на увазі приклад недопущення послів В. З. на „Виленьську Комісію“ при переговорах із поляками, в приводу чого ще Б. Хмельницький склав рішучий протест. Ст. 10 повторює ст. 13 проекту Б. Хмельницького про непорушність прав, вольностей і надань „всякому стану духовному й світському“. Ст. 11 ставить умову, щоб усе, що в цей час діялося й стало, було „пущено у вічне непамятозлобіє і zapomненіє“ і нікого в В. З. не було карано. Ст. 12 і 13 торкаються прав київського митрополита: щоб митрополит київський і галицький, „Юксар (екзарх) Константинопольський“ а усім вищим і нижчим духовенством, „закопним

и світських“, усіма монастирями й церквами, як здавна, так і тепер належали до „півдужижьшого“ патріярха Костантинопольського і послушества йому віддавали і ці до кого иншого „верховности неналежної“ не були „примушанні“. А після смерти митрополита обирання иншого митрополита київського або якого иншого владики переводилося, як і здавна, вільно, через о. о. єпископів, архимандритів і всього духовенства України та через старшину і народ наш“. Наведені статті мали на увазі те „примушення“, якого допускалася Москва, стараючися ріжними способами піддати київського митрополита і всю українську церкву під владу московського патріярха. Нарешті, ст. 14, подібно як і ст. 10 Зборівського договору, містить вимогу, щоб по всій Україні вільно було кожному фундувати школи й монастирі, а вже існуючі школи „всякого язика для ученія дітей“ були вільні й не заборонялися. Автором цієї статті, певне, був молодий гетьман, що сам недавно нобирав науку в київській академії.

Порівнюючи наведені статті з попередніми договорами, бачимо, що ст. 11 та 14 взято з Зборівського договору, статті 5, 7, 8, 10 взяті з проекту договору Б. Хмельницького з 17 лютого 1654 р., а решта статей мала на увазі події, які сталися пізніше, після договору 1654 р. Заввага, що її зробив кн. Трубецької з приводу Жердівських статей, не мов би в них додано багато нового супроти статей Б. Хмельницького, не відповідає дійсності, бо лише три статті з числа 14-ти можна назвати „новими“ — це: ст. 9 про комісарів на мирових переговорах, ст. 11 про некарання за участь у боротьбі проти Москви на боці Виговського та ст. 14 про школи, та й то ст. 9 і 14 впливали з договору 1654 р., що забезпечував внутрішню автономію держави, а ст. 11 була зайвою з огляду на те, що самий факт згоди Москви на прийняття В. З. під високу царську руку на попередніх правах і вольностях містив у собі амнестію. Отже, заввага Трубецького була лише вимівкою, яка не мала під собою жадної фактичної підстави.

Питання про Жердівські статті було, таким чином, відкладено падалі, бо на порядок дня стало більш спільне питання про те, хто до кого мав їхати: гетьман із полковниками до кн. Трубецького, чи, навпаки, кн. Трубецької із товаришами до гетьмана. Ю. Хмельницький і полковники боялись їхати до Переяслава, бо добре знали, що оточені московським військом не зможуть вільно вести переговори в справі нових умов співжиття з Москвою; вони бажали, щоб кн. Трубецької приїхав до Трахтемирова за Дніпро, де він, безперечно, мусів би піти на більші уступки. Це добре розумів кн. Трубецької і тому рішучо відмовився їхати, а на вперті вимоги Дорошенка, навіть, став загрожувати війною. Кінець кінцем погодився на тому, що Дорошенко з товаришами залишиться в Переяславі, а до Ю. Хмельницького буде вислано окольничого Бутурліна, ніби то приведе козаків до присяги. 10 жовтня Ю. Хмельницький із старшиною прибули до Трубецького. Він зустрів їх чемно, похвалив за те, що знову приходять під царську високу руку, обіцяв, що цар подарує полковникам їх провини, й оголосив царський наказ, щоб у Переяславі було скликано Генеральну Раду для обрання гетьмана й для ухвали договірних умов. Протягом 13 і 14 жовтня до Переяслава прибули з військом воеводи Шереметєв і Ромодановський, наказний гетьман Безпалий, старшина й козаки лівобережних

полків, а також війти, бурмистри й міщани з більших міст. Кн. Трубецької викликав також для участі в Раді шженського протона Максим Філімоновича, шпрого приятеля Москви, та переяславського — Григорія Бутовпча.

15 жовтня відбулося урочисте прийняття Ю. Хмельницького й старшинами московським посольством і слідом за цим перша конференція. Кн. Трубецької оголосив свою посольську грамоту, прочитав статті, „каковы даны прежнему гетману Б. Хмельницькому“, і нові статті, які „сверхъ прежнихъ для подтвержденія присланы отъ вел. г-ря“, та оголосив указ, що „всему В. З. быть вел. г-ря подъ самодержавною рукою на тѣхъ прежнихъ и на новыхъ статьяхъ“. Вислухавши статті, гетьман і старшина заявили, що треба нові й давні статті прочитати на Раді¹⁰³). Далі кн. Трубецької підняв питання про Сіверщину. „Цар наказав, заявив Трубецької, щоб воеводи були в Новгородку-Сіверському, в Чернігові, Стародубі, Почепі, і щоб воеводи відали всіма справами в цих городах і в їх повітах, бо ці города здавна належали до Московської держави, а не до Малої Росії. Козаки, які мають там землі, нехай лишаются і займаються свічи промислами, якщо не можна їх вивести в інші міста“ На це Ю. Хмельницький і старшина відповіли, що в тих городах живе багато козаків, які придбали багато земель і худоби. Новгород-Сіверський, Почеп і Стародуб приписані до Ніженського полку, а в Чернігові є свій власний полк. Коли вивести козаків, то це цілком зруйнує їх, а крім того, це порушить права й вольності В. З. А тимчасом у царських грамотах цар гарантував непорушність прав і вольностей козаських. Тому нехай ці города й надалі залишаються при В. З. Коли ж кн. Трубецької продовжував сперечатися та вдався в історичні екскурси, тоді Ю. Хмельницький і старшина заявили, що просять царя, щоб ці города й надалі лишались при Війську, і радять Трубецькому, щоб він нічого не оголошував на Раді про зазначені города, бо „только про то на Радѣ объявить, и въ В. З. междуусобію успокоенія не чаять“. Цей останній аргумент вплинув на Трубецького і він припинив даліші розмови. На цьому конференцію покінчено.

Далі в статейному списку описано Переяславську Раду, що відбулася 17 жовтня 1659 р. „По указу вел. г-ря... ближній бояринъ... кн. Трубецькой... бояринъ Шереметевъ, бояринъ кн. Г. Ромодановскій“ та інші... „въ Переяславѣ Раду учинили“ і наказали, щоб В. З. обрадо по своїм правам і вольностям гетьмана. Вираз „учинили Раду“ цілком відповідає дійсності, бо кн. Трубецької не тільки сам призначив місце для Ради, сам скликав Раду, але, крім великої сили військової, якою розпоряджав у Переяславі, ще й наказав кн. Долгорукому своїми полками оточити все місце, де зібралася Рада. На Раді наказний гетьман, І. Безпалий, обозний, судді, полковники і вся старшина й чернь обрали на гетьмана Юрія Хмельницького. Після обрання, кн. Трубецької наказав прочитати на Раді „прежніи статьи, каковы даны въ прошломъ 162 (1654) году прежнему гетману, Б. Хмельницькому, и всему В. З., и сверхъ прежнихъ статей новыя статьи, которыя по указу вел. г-ря нынѣ вновь прибавлены“¹⁰⁴). Потім гетьман і стар-

¹⁰³) Акты ЮЗР., т. XV, стор. 260—261.

шина склали цареві присягу на те, що бути їм під царською високою рукою „въ вѣчномъ подданствѣ на вѣки неотступномъ на тѣхъ статяхъ, которыя постановлены на Радѣ“. Як давні, так і нові статті були скріплені підписами гетьмана й старшини. „И всего на Радѣ постановлено, додає статейний список, прежнихъ — 14, а новыхъ — 18, и обоево — 32 статьи“. Що ж торкається Жердівських статей, то, як сказано в статейному списку, „тѣ всѣ статьи на Радѣ отговорены, что тѣмъ статьямъ не быть, а быть по гѣмъ статьямъ, которые на Радѣ постановлены“¹⁰⁴). Вираз „отговорены“ означає, що кн. Трубецькой, спираючися на московське військо, примусив гетьмана й старшину відмовитися від Жердівських статей.

За наказом царським, кн. Трубецькой запорядив, щоб із давніх і нових статей було списано копії, з яких одну передав гетьманові, а інші Шереметеву для того, щоб „по указу вел. г-ря съ того списка напечатать многія книги и тѣ печатныя книги изъ Кіева разослать во всѣ черкасскіе полки, чтобы тѣ статьи вѣдомы были во всѣхъ полкахъ всему В. З.“¹⁰⁵).

На Генеральній Раді в Переяславі було „постановлено“ давніх — 14 статей і нових — 18. „Пр е ж н и м и с т а т ь я м и“ статейний список називає статті, що були складені в Москві 27 березня 1654 р. і переслані Б. Хмельницькому через його послів, Самійла Богдановича й Павла Тетерю. Що це так, видно з тих указівок, які були зроблені в таємних наказах кн. Трубецькому. Там говориться, щоб на Раді були оголошені „Статьи, каковы были даны Б. Хмельницкому через посланниковъ Богдановича и Тетерю“¹⁰⁶), а в списі документів, пересланих із Москви кн. Трубецькому, під ч. 5 уміщено „Списокъ съ прежнихъ статей, каковы даны Самойлу Богданову да Павлу Тетерѣ“¹⁰⁷). В статейному списку також зазначено, що підчас Переяславської Ради було прочитано статті, які були дані Б. Хмельницькому і В. З. 1654 р. Таємним чином, коли б Москва та її посол, кн. Трубецькой, обмежилися були лише наведеними вище вказівками та посиланням, на давні статті Б. Хмельницького з р. 1654, то в дослідників не було б найменшого сумніву, що на Раді в Переяславі дійсно були відчитані й підтвержені відомі вже нам статті, чяслом 11 у редакції 27 березня 1654 р.

Але кн. Трубецькой не обмежився простим посиланням на „прежніє статьи“, він унісав ці статті in extenso у свій статейний список, поруч із новими статтями, ухваленими на Раді. Він мусів це зробити, бо мав царський наказ, щоб давні й нові статті були надруковані й розіслані по всіх полках для відома. Завдяки цьому до нас дійшов разом із статейним списком кн. Трубецького повний текст „прежнихъ статей“, у цьому списку вміщених. Коли порівняємо текст статей Б. Хмельницького в дати 27 березня 1654 р., дійсно переданих через послів Богдановича й Тетерю, з текстом статей, що були вписані в статейний список Трубецького, то поба-

¹⁰⁴) Акты ЮЗР., т. XV, ст. 276.

¹⁰⁵) Там же, ст. 261—265.

¹⁰⁶) Акты, т. XV, ст. 318, 330.

¹⁰⁷) Там же, ст. 331.

чимо, що тексти обох редакцій не подібні один до одного, як того треба було б чекати, маючи на увазі, що і в наказах Трубецькому, і в його статейному списку мова йшла тільки про ті статті, які були передані в Москві 27 березня 1654 р. Дослідники (перший Карпов) уже давно звернули увагу на таку різницю текстів редакції 1654 і 1659 рр. і з приводу цього в літературі, можна сказати, й до цього часу точиться спір про те, яку з двох означених редакцій треба вважати за автентичну, остаточно¹⁰⁶). З огляду на важливість для нашої теми питання про автентичність статей Б. Хмельницького в редакції 1659 р., вважаю за потрібне спливитися на цьому питанні та вняснити його на підставі історичних документів, якими розпоряджає наука.

Обговорюючи справу переговорів посольства В. З. з боярами в Москві, в березні 1564 р., ми вняснили на підставі документів московських архівів (вище, стор. 29—32), перше, що козацьким послам, С. Богдановичеві й П. Тетері, при їх відїзді з Москви 27 березня 1654 р. передали бояри основні акти договору 1654 р.: жаловану царську грамоту Б. Хмельницькому і В. З. та 11-ть статей, обидва з датою 27 березня 1654 р.; друге, що жадних інших актів, що містили в собі умови договору В. З. з Московією, в той час послам не було дано. З другого боку, на підставі пізніших автентичних документів було доведено, що як за життя Б. Хмельницького, так і після його смерті аж до р. 1658 включно обидві договірні сторони, В. З. й Москва, при різних пересправах і посольствах завжди посилалися або на жаловану грамоту, або ж на статті в редакції 27 березня 1654 р., і жадної іншої редакції статей не знали. При цьому ми зазначили дуже характеристичний факт, що представники Москви, поспіваючися на статті в редакції 1654 р., цитували чернетку цих статей, яка переходувалася в московському посольському приказі і яка мала власноручну приписку думного дяка Алмаза Іванова, а тимчасом в оригінальній редакції статей 1654 р., написаній „білоруським письмом“ і переданій послам Б. Хмельницького, цієї приписки не було вписано, з наказу того ж дяка Алмаза Іванова. Ми послалися також і на кількаразові офіційні заяви в царських грамотах і наказах про те, що жадних інших статей, крім переданих через послів, Богдановича й Тетерю, не було складено й пере-

¹⁰⁶) Література цього питання: Г. Карповъ. Переговори о присоединении Малороссии. ЖМНП. 1871, кн. XII. Буцинский. О Б. Хмельницкомъ, X. 1882. В. Антонович. Рецензия на працю Буцинського в „Кіевській Старині“, 1883. П. Митр. Маварій. Історія русскої церкви, т. XII, П. Шафрановъ. О статьяхъ Б. Хмельницкаго. „Кіев. Старина“, 1889. XI. В. Эйгоръ. Очерки изъ исторіи Малороссіи, Бар. Б. Нольде. Очерки государственнаго права. СПб. 1911. Ровенфельдъ. Присоединение Малороссіи къ Россіи. Спб. 1915. М. Грушевський. Переяславська умова. Б. 1917 і його ж Історія України-Руси, т. IX, к. П. А. Яковлів. Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. Юбілейний Збірник ВУАН на доштану вчед. М. Грушевського. В. Шербина. До питання про статті Б. Х. в названому Збірнику. М. Петровський. До питання про статті Б. Х. Записки Нижегородскі, т. IX. 1929. В. Данилович. Маловідомий український стародрук. Записки Істор. Филоз. Відділу ВУАН. 1929. В. Герасимчук. До питання про статті Б. Хмельницького. Записки ИТШ., т. С, 1930. Карпов, Буцинський, Антонович, к. Макарій і Шербина тримаються погляду, що статті в ред. 1659 р. це автентична й остаточно редакція статей Б. Х. Інші дослідники тримаються протилежного погляду, що статті в ред. 1659 р. це фальсифікат автентичних статей. Герасимчук уважає обидві редакції за автентичні.

сано („не было вчинено и посылано“). В останній раз така заява була вміщена в таємному наказі кн. Трубецькому на початку р. 1659. Вищепам'янені факти самі по собі свідчать, що в березні 1654 р. не існувало інших статей, крім статей в редакції 27 березня 1654 р., зміст яких проаналізовано вище.

До такого ж висновку прийдемо, коли переведемо аналізу тексту статей в редакції 1659 року¹⁰⁹). Порівнявши статті договору 1654 року в редакції 27 березня, з тими статтями, які вмістив у своєму статейному списку князь Трубецькой під іменем „прежнихъ статей, которые даны были Б. Хмельницкому через посланниковъ С. Богдановича и П. Тетерю“, можна зауважити, перше, що в редакції Трубецького є 14 статей, а не 11, як то є в редакції 27 березня 1654 р.; друге, що з виїнятком ст. 14 в ред. 1659 р., яка майже дослівно повторює ст. 6 в редакції 27 березня 1654 р. (про видачу гражоти на маєтності митрополитові й духовенству), та ст. 5 ред. 1659 р., яка переказує зміст ст. 2 та 3 ред. 1654 р. (про надання млинів і платні на видатки писареві, суддям, полковникам і осавулам), всі інші статті редакції 1659 р. не мають нічого спільного з статтями в редакції 27 березня 1654 р. Коли ж порівняти редакцію 1659 р. з проєктом договору, складеного в Читрині та поданого послами Б. Хмельницького в Москві боярам 14 березня 1654 р. (23 статті за власноручним підписом Б. Хмельницького), то можна прийти до висновку, що редакція 1659 р. досить близько стоїть до тексту зазначеного проєкту договору, але різняється від нього способом викладу: тимчасом, як у проєкті договору статті написані від імені Б. Хмельницького і В. З. прямими реченнями, зверненими до царя („въ началѣ изволь твоє ц. в-во подтвердить права и вольности наши“... „урядники из нашихъ людей“ і т. п.), статті в редакції 1659 р. написані у формі непрямих речень, переказу змісту проєкту („чтобъ ц. в-во изволилъ подтвердить права и вольности войсковыя“... „урядники из ихъ же людей“ і т. п.). Виходить, ніби то, що автор редакції 1659 р., маючи перед собою текст проєкту договору й статті в редакції 27 березня 1654 р., зробив досить близький до тексту переказ змісту договору. Але автор редакції 1659 р. цим не обмежився, він поробив дуже важливі зміни в умовах договору 1654 р. і в указах царя та ще й додав нові умови, нові укази, які разом із змінами значно обмежили права В. З., признані йому договором 1654 р. Загальне вражіння від редакції 1659 р. таке, що вона уявляє з себе навісню підробку договору 1654 р. з метою ствердити на Переяславській Раді замість дійсного тексту договору 1654 р., цей сфальшований текст і тим непомітно обмежити основні права й вольності В. Запорозького.

Не торкаючися подробиць, які вже досить висвітлені в літературі¹¹⁰), ми на цьому місці схилюємося за головних і найважливіших змінах і додатках, які зроблені в редакції 1659 р., та наведемо ті аргументи, які переконують нас у тому, що редакція 1659 р. уявляє з себе не „остаточну,

¹⁰⁹) Акты ЮЗР., т. IV, ст. 262—265. Собрание Госуд. грамотъ и договоровъ, т. IV, ст. 51—54.

¹¹⁰) В розвідках П. Шафранова, А. Яковлева, почасти В. Щербини. 44 (111)

автентичну редакцію“ договору 1654 р., а підробку, фальсифікації цього договору.

Стаття 4-а в редакції 1659 р. про вільне обрання гетьмана повторює статтю 6-у проєкту договору й відповідне місце грамоти з 27 березня 1654 р. Але до царського указу в редакції 1659 р. додано такі слова: „А по обраніи гетману їздить къ вел. г-рю, царю и вел. князю Алексію Михайловичу, всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи самодержцу, къ Москвѣ и видѣти его государскіе пресвѣтлые очи; и вел. г-рь, е. ц. в-во, пожалуетъ гетмана по чину: булаву и зпая и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дать ему велить“. З приводу цього додатку треба памперед зазначити, що стаття 6-а проєкту договору була складена в загальнішій редакції, яка давала можливість пристосувати цю умову до випадків смерті взагалі всіх гетьманів і до вибору на їх місце нових. Навпаки, додаток до статті в редакції 1659 р. про те, щоб обраний гетьман їздив до царя, має ще загальну, а спеціальну редакцію та передбачає лише випадки вибору гетьмана за царювання Олексія Михайловича. Далі, своїм змістом додаток цей, будучи певним обмеженням влади гетьмана, суперечить указові царя, висловленому в жалованій грамоті Б. Хмельницькому 27 березня 1654 р., де з приводу обрання гетьмана лише зазначено: „а кого гетмана оберуть, и о томъ писать къ намъ, вел. г-рю, да тому жъ новообраному гетману на подданство и на вѣрность вѣру намъ, вел. г-рю учинить“...

Далі, питання про приїзд новообраного гетьмана підняв був р. 1658 боярин Хітрово, який зробив таку пропозицію Витовському. Той обіщав прийхати, але потім відмовився через небезпеку війни¹¹¹). Вдруге питання про приїзд було піднято р. 1659 в таємному наказі кн. Трубецькому „и буде послѣ вѣры, стоить у наказі, — гетман учнетъ битъ челомъ на подтвержденіе гетманства его о государской подтвердительной грамотѣ и князю Трубецькому новообраному гетману говорить, чтобъ онъ, гетманъ, ѣхаль челомъ ударить къ е. ц. в-ву, къ Москвѣ, и какъ онъ, гетманъ, будетъ да Москвѣ... и ц. в-ву челомъ ударить и пресвѣтлые его государскіе очи увидить, и вел. г-рь, е. ц. в-во, увидя его гетмана вѣрное подданство, пожалуетъ, на подтвержденіе гетманства свою ц. в-ва жалованную грамоту дать ему велить“¹¹²). Наведена інструкція є найкращий доказ того, що царського указу про обов'язковий приїзд до царя новообраних гетьманів до року 1659 не існувало, бо коли б такий указ був, тоді не потрібно було б прикладати стільки зусиль, щоб переконати гетьмана їхати до царя, до сить було б послатися на 4-у статтю договору.

В цій же 4-й статті редакції 1659 р. царський титул написано так: „всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи самодержцу“. Повстав питання, з якого часу в царському титулі почали писати додаткові титули: „Малыя и Бѣлыя Россіи“? Щодо титулу „Малыя Россіи“, то вперше цей додаток до попереднього царського титулу („всея Русіи самодержецъ“) було написано в царській грамоті В. Хмельницькому про народження царевича з 9 лютого 1654 р.¹¹³) та в царських жалованих грамотах і в 11-ти статтях

¹¹¹) Акты ЮЗР., т. IV, ч. 38.

¹¹²) Акты ЮЗР., т. XV, ч. 7, ст. 315 і дальші.

із 27 березня 1654 р. Відомо також, що 21 березня 1654 р. цар видав наказ, щоб була виготовлена „большая серебряная государственная печать съ новопробылыми титулами“¹¹⁴). Що ж торкається титулу: „и Бѣлыя Россіи“, то питання про час, з якого почали офіційно вживати цього титулу, в літературі спірне. В. Щербина доводить, що на згаданій вище новій державній печатці вже був титул „и Бѣлыя Россіи“, що, ніби то, цією печаткою була припечатана жалована грамота Б. Хмельницькому на Гадяч із 27 березня 1654 р. та що найдавніший документ із цим титулом — це царська грамота міщанам білоруського міста Веліжа, датована 4 жовтня 1654 р.¹¹⁵). З другого боку, М. Петровський посилається на примітку архівістів на документах „Дворцового Разряда“ 1653—1654 рр. такого змісту: „Люля въ 1 день 7162 (1654) государь указалъ свое государское именованіе во всякихъ дѣлахъ писать: „всея Великіи. и Малыя, и Бѣлыя Россіи самодержецъ“¹¹⁶). Але, як зауважує автор, оглянути в натурі тепер це місце в документах не вдалося: воно загато зотліло. Пославшись на цю заввагу М. Петровського, М. Грушевський з свого боку наводить таке місце з промови царської, виголошеної іменем царя думним дяком С. Заборовським 3 вересня 1655 р.: „І так з ласки Божої вчинились ми вел. государем на предківських землях наших, на вел. кв. Литовському, на Білій Русі, на Волні й Поділлі й веліли писати нас у государським титулі великим князем Литовським і Білої Русі, Волинським і Подільським“ (Полное Собрание Законовъ Рос. Имп. ч. 164). Цей царський наказ було розіслано з московського приказу 19 вересня 1655 р. всім провінціальним урядам і з цього часу ці „новоприбулі титули“ входять в урядову практику¹¹⁷). Що ж до висновків В. Щербини і вказівки М. Петровського, то М. Грушевський цілком слушно зауважив: „Треба подумати, чому перший царський указ про титули (1 липня 1654 р.) припинили виконувати і чому треба було дати новий указ. Також треба перевірити автентичність грамоти м. Веліжу та печатки на Гадяцькі привилеї“¹¹⁸). Заввага цілком слушна, бо в тексті грамоти на Гадяч, як і у всіх інших грамотах і актах із 27 березня 1654 р., царський титул написано без додатку „и Бѣлыя Россіи“; друге, як зазначено в Актах Исторических, де надруковано грамоту м. Веліжу (т. IV, ч. 91), „государственная печать“ на цій грамоті „искрошилась“. Знов же трудно пересвідчитись, чи дійсно було видано указ із 1 липня 1654 р. про царські титули, бо коли б такий указ було дійсно видано, то не повстало б питання, чому припинено його виконувати. В своїй праці про статті Б. Хмельницького в редакції 1654 р. я послався був, як на перший документ із титулом „Бѣлыя Россіи“, на царську грамоту моголівському райці, Прокопові Лукіянову з дня 7 вересня 1655 р., кермуючися приміткою редактора, Г. Карпова, під цим документом: „титулъ „Бѣлыя Россіи“ употребляется въ первый разъ“¹¹⁹).

Для нашої теми з поданого матеріялу досить буде занотувати.

¹¹⁴) Акты ЮЗР., т. X., ч. 6.

¹¹⁵) Там же, ст. 487—490.

¹¹⁶) В. Щербина, цит. праця, ст. 203—204.

¹¹⁷) М. Грушевський, Історія..., т. IX, ст. 1112.

¹¹⁸) М. Грушевський, Історія..., т. IX, ст. 1111.

¹¹⁹) Акты ЮЗР., т. XIV, стор. 817. Мова цитована праця, ст. 187.

що ніхто з авторів, і сам В. Щербина, не довів, щоб титул „и Бѣлыя Россіи“ почато писати в царських грамотах і в 11-ти статтях редакції 27 березня 1654 р. того ж дня, коли були датовані статті, передані Б. Хмельницькому через його послів, або раніше цієї дати. Коли прийняти, навіть, за найстаріший документ з цим титулом грамоту м. Вельжу, то й тоді першим днем, з якого почали вживати цей титул, буде 4 жовтня 1654 р. Отже, факт, що в ст. 4-й редакції 1659 року вжито царського титулу „и Бѣлыя Россіи“, безперечно свідчить, що ця стаття, як і інші, в редакції 1659 р., не могли бути написані раніше 4 жовтня 1654 р., то значить, не були написані в березні 1654 р., як то гадають Г. Карпов і інші автори, що поділяють його думку. Беручи на увагу московський формалізм та тяжкі кари за найменші помилки в царському титулі, не можна припустити, щоб автор статтей редакції 1659 р. міг зробити огрїх, чи помилку, Коли ж він написав царський титул із додатком „и Бѣлыя Россіи“, то це свідчить про те, що він писав статті тоді, коли вже був указ цей додаток писати, себто, після 27 березня 1654 р.^{118а)}.

8-ма та 14-та статті в редакції 1659 р. торкаються прав духовенства та київського митрополита. 14-та стаття повторює статтю 6-у в редакції 1654 р. Що ж до статті 8, то вона в першій своїй частині відповідає статті 13 проекту Б. Хмельницького, при чому про київського митрополита тут зовсім не згадується. Але після царського, що стверджував статтю, указу („какъ права духовныя, такъ и мірскія ни въ чемъ нарушены не будутъ“) в статті 8-й редакції 1659 р. додано: „А митрополиту Кіевскому, такъ и инымъ духовнымъ Малыя Россіи быть подъ благословеніемъ святѣйшаго патріарха Московскаго и всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи, а в права духовныя святѣйшій патріархъ вступати не будетъ“. Ні в проекті Б. Хмельницького, ні в редакції 27 березня 1654 р., ані в жалованій грамоті такого указу нема. В. Ейнгорн у праці, присвяченій зношенням українського духовенства в Московію¹¹⁹⁾, висловив здогад, що розмова про підлеглість київського митрополита московському патріархові могла початися в Москові в березні 1654 р., але про це, можливо, й не було написано в статтях Б. Хмельницького¹²⁰⁾. На іншому місці Ейнгорн категорично стверджує, що формальні переговори про підлеглість митрополита почалися лише в Смоленську в липні 1654 р., але були відкладені й закінчилися лише р. 1686¹²¹⁾. Дійсно, в документах, що торкаються переговорів послів Б. Хмельницького в Москові в березні 1654 р., ніде нема найменшої згадки про те, щоб в цей час було піднято питання про підлеглість київ-

^{118а)} В. К. Прокопович, що працює на полі української сфрагістики, вже після згадження моєї праці до друку, *послав* мене з висновками своєї праці: „Печать Малороссійская“. В цій праці В. К. Прокопович доводить, що та печатка царька, про яку згадує у цитованій статті В. Щербина і зразок якої подав за виданням „Снимки древнихъ русскихъ печатей“ (ст. 204), зявився не в 1654, а після 1667 р., і зветься вона: „Печать малороссійская“, Печатка із „новоприбылыми титулами“, яку виготовлено р. 1654, мала титули: „Вел. кн. Кіевскій, Черниговскій, etc.“ Праця В. Прокоповича скоро вийде друком. Автор.

¹¹⁹⁾ Чтенія МОИД. 1898, т. 2.

¹²⁰⁾ Стор. 65—66.

¹²¹⁾ Стор. 67.

ського митрополита московському патріярхові. В листі до царя з 25 травня 1654 р. Б. Хмельницький ще іменує митрополита „митрополитом київським, галицьким і всієї Малої Росії, екзархом святішого престолу константинопільського“, так само він іменує митрополита Сильвестра Косова і в грамоті до царя з 28 липня 1654 р., в якій припоручає його цареві¹²²). Але й литом 1654 р. цар, зайнятий війною з Польщею, не вирішив питання про підлеглість митрополита московському патріярхові¹²³). Це питання підняла Москва після смерті Б. Хмельницького. Вже хворий, вислав був Хмельницький посла Коробку до царя з повідомленням про смерть митрополита Сильвестра Косова; посол, із намови Виговського, як гадає Ейнгора, просив у посольському приказі, щоб до Києва прибув московський патріярх Никон та благословив молодого Юрія на гетьманство і висвятив кандидата на митрополита¹²⁴). Без сумніву, внаслідок цього прохання цар наказав воєводі Бутурліну намовити київське духовенство, щоб воно згодилося прийняти „благословеніє“ московського патріярха. В листі до царя з 28 серпня 1657 р. Бутурлін писав, як він намовляв духовенство, що зібралось в Києві для обрання митрополита: „чтобъ они твоей милости поискали и прямую правду свою... совершено показали и были бѣ подъ послушаніемъ и благословеніемъ святѣйшаго Никона, патріярха Московскаго“¹²⁵). Інокентій Гізель та київське духовенство дали себе переконати, але потім гетьман Виговський узяв цю справу у свої руки, не дозволив посланцям духовенства їхати до Никона та наказав Лазареві Барановичеві перевести вільне обрання митрополита. У грудні на київського митрополита було обрано Дениса Балабана, а жадання царя, щоб митрополит не приймав посвячення від константинопільського патріярха, доки гетьман не поїде до Москви, не було виконане¹²⁶). За гетьманства Ю. Хмельницького питання про митрополита було так вирішено. В п. п. 12 та 13 Жердівських статей були поставлені вимоги, щоб „архиепископ, митрополит київський, галицький, юскаръ константинопільський з усім духовенством до святішого і звідужнішого патріярха константинопільського належали й послушенство отдавали яко перед ним здавна бувало“... Ці вимоги кн. Трубецької відкинув, натомість подав на затвердження статтю 8-у про підлеглість митрополита московському патріярхові. Невдоволений цим, Ю. Хмельницький, виражаючи 23 грудня 1659 р. до Москви послів, наказав їм: „о духовенствѣ малороссійскомъ договариваться у е. ц. в-ва послы наши имѣють: такъ какъ за небошима родителя нашего въ статьяхъ постановлено было, чтобъ духовенство малороссійское при давнихъ вольностяхъ своихъ отъ е. ц. в-ва цѣло сохрानено и чтобъ вольная елекція или обраніе митрополитовъ духовенству малороссійскому... было; а что есть о начальствѣ патріяршомъ, отъ котораго бы имѣли митрополиты наши малороссійскіе благословеніе брати, о томъ намъ мірскимъ говорить не надлежитъ, но на что большій патріярхъ

¹²²) Акты ЮЗР., т. X, ч. 16.

¹²³) Там же, стор. 762.

¹²⁴) В. Герасимчук. Виговщина і Галицький трактат. Занесяк НТШ., т. XXXVIII, ст. 26.

¹²⁵) Акты ЮЗР., т. IV, ч. 7.

¹²⁶) В. Герасимчук, стор. 27.

Константинопольській изволить, на томъ и мы пребывати будемъ. А въ статьяхъ, каковы даны прежнему гетману Б. Хмельницкому, а нынѣ въ Переяславѣ, тѣ статьи на Радѣ подкрѣплены (такъ іменує Ю. Хмельницькій статті в редакції 1659 р.), написано“... (і далі наводиться текст статті 8, поданий уже вище). На цю вимогу цар видав надзвичайно характеристичний указ: „Царское величество указалъ, чтобъ быть тому по нынѣшнему Переяславскому договору, потому, что будучи на нынѣшней Радѣ, духовенство приговорили, что быть тому такъ, какъ написано“¹²⁷). Важно зазначити, перше, що в цьому царському указі „прежніи статьи Б. Хмельницкаго“, себто, статті в редакції 1659 р. названо „нынѣшнимъ Переяславскимъ договоромъ“, а друге, що, не маючи можливости відкинути вимогу Ю. Хмельницького таким аргументом, що, мовляв, так постановлено в договорі 1654 р., цар наказує залишити справу так, як написано в статті 8-й. бо духовенство „приговорило“, щоб так було, як у статті написано. А на Переяславській Раді, як було вже сказано, духовенство заступали, з наказу ки. Трубецького, Ніженський протопоп Максим Филимонович та Переяславський — Гр. Бутович. Більш переконливого доказу проти автентичности статей у редакції 1659 р. трудно знайти. Таким чином, вищенаведені документи стверджують, що додаток до ст. 8 в редакції 1659 р. не міг появиться року 1654, його зроблено далеко пізніше. На це вказує також іменування патріярха Никона — патріярхом „и Бѣлыя Россіи“.

9-та стаття в редакції 1659 р. своєю формою представляє указ царя, а своїм змістом суперечить статті 14-й проєкту Б. Хмельницького і ст. 5-й в редакції 1654 р. та царським указам, що їх під цими статтями підписав власноручно дяк Алмаз Іванов. „Гетьману, — сказано в ст. 9, — пословъ и посланниковъ и гонцовъ изъ окресныхъ и ни изъ которыхъ государствъ къ себѣ не принимать и противъ тѣхъ присылокъ нѣ окресныя и ни въ которыхъ государства не посылать, для убытку денежныхъ и иныхъ всякихъ расходовъ войска Запорожскаго, развѣ о какихъ дѣлахъ поволить вел. г-рь, е. ц. в-во ему, гетману, въ которое государство послать; а которые послы и посланники и гонцы изъ окресныхъ государствъ учнутъ къ нему гетману прїѣзжать, и имъ отказывать: какіе у нихъ дѣла есть, и они бы ѣхали къ великому государю, къ е. ц. в-ву, къ Москвѣ“. За змістом цього указу, гетьман і В. З. обмежуються в закордонних зносинах: без дозволу царя гетьман не має права висилати й приймати послів від чужих держав і повинен посилати їх до царя. Тимчасом, як видно з царських указів, даних на статтю 14-у проєкту Б. Хмельницького та на ст. 5-у в редакції 27 березня 1654 р., та з жалованої грамоти Б. Хмельницкому з 27 березня 1654 р., право чужоземних зносин було признане за гетьманом і лише були обмежені зносини з польським королем і турецьким султаном. Щоб пояснити таку суперечність між царськими указами в справі закордонних зносин, Г. Карпов висловив припущення, що перші царські укази, які дозволяли зносини, були пізніше змінені¹²⁸), але ця думка не спирається на які будь документальні дані. Навпаки, пізніші за договір

¹²⁷) Акты ЮЗР., т. V, Допат., ч. 1.

¹²⁸) Г. Карповъ. Переговори..., ст. 250.

1654 р. документи свідчать, що такої зміни не було зроблено і що при посылках на статті Б. Хмельницького як у Москві, так і на Україні завжди цитувалися укази царя в редакції 27 березня 1654 р.¹²⁰⁾.

10-а стаття редакції 1659 р. як формою, так і змістом (про відношення до кримського хапа) також є указ царя та суперечить ст. 22 проєкту Б. Хмельницького й ст. 10 редакції 27 березня 1654 р. Під цими останніми статтями було вміщено такий указ царя: „Царское в-во указалъ и повелѣніе на Донъ къ козакамъ послапо: буде кримскіе люди задору никакого не учиняють, и на нихъ ходитъ и задора чинить не велѣно; а будетъ кримцы задоръ учиняють и въ то время ц. в-во укажетъ надъ ними промыслъ чинить“. Указ є в прямому звязку з пропозицією Б. Хмельницького, де він зазначив, що коли орда нападе, тоді треба наступати від Казані та Астрахані та вислати донських козаків, а тепер ще татари „в братстві“, дати їм реченець і не заціпати. В указі ж, що становить зміст ст. 10 в редакції 1659 р., наведено зовсім іншу думку: „А съ крымскимъ ханомъ, кромѣ миру, никакой ссылки не имѣть, а миръ имѣть съ нимъ по указу е. ц. в-ва для того, чтобъ на жителей войска Запорожскаго татарова изъ Крыму войною не ходили и ихъ не разоряли и въ полонъ не имали, и гулки бѣ изъ Крыму или нагайскіе извѣвѣсть ихъ же черкасъ не разоряли и въ полонъ не имали“. Пригадуючи політичні й військові обставини, за яких склався договір 1654 р., можна сказати, що до цих обставин більше підходять статті 22 та 10 в редакціях 1654 р., ніж ст. 10 в редакції 1659 р. Крім того маємо ще й безпосередній доказ на те, що до 1658 р. офіційно визнавався за автентичний текст статті 10-ої в редакції 1654 р.: в указі бояринові Хітрово, післаному до Виговського 1658 р., наведено текст статті 10 в редакції 1654 р.

Нарешті, в порівнянні до проєкту Б. Хмельницького і до редакції 27 березня 1654 р. автор редакції 1659 р. не включив у цю редакцію: ст. 3 про права шляхти, та статей: 19, 20 та 23 про вислання війська до Смоленська, про охорону кордонів України та про Кодак, певне, на тій підставі, що ці питання втратили свою актуальність пізніше. Тимчасом ці статті були характерні для договору 1654 р., який мав на меті військовий союз для боротьби з Польщею. Ми маємо документальні докази на те, що в 1657—8 рр. офіційно цитувалися статті 19, 20 та 23, викнуті з редакції 1659 р.¹²⁰⁾.

Цікаво зазначити тут ще такі факти. Статті в редакції 1659 р. в повному їх тексті вписано в статейний список князя Трубецького. Це — єдиний документ, з якого потім робилися всякі „спіски“ — копії цих статей. Але в московських архівах і до цього часу не знайдено ніде не тільки „автентичного“ тексту цих статей, а навіть чернеток чи копій статей. З другого боку, не знайдено до цього часу оригіналів тих наказів (особливо наказу „без черна“, писаного рукою Алмаза Іванова) і грамот, які були післані кн. Трубецькому з стольником С. Бутурліним, рівнож і оригіналу „списка шрежних статей Б. Хмельницкаго“, який також був йому пересланий. Як засвідчує редакція т. IV Актів ЮЗР., де на-

¹²⁰⁾ Акты ЮЗР., том XI, ст. 745—746.

¹²⁰⁾ Акты ЮЗР., т. XI, додаток 2, стор. 723—727.

друковано статейний список Трубецького, список цей складався з книги, яка містила в собі 30 зшитків, але 30-го зшитка те пер бракує¹³¹⁾. Не можна припустити, щоб випадково зникли десь в архіві всі ті документи, які якраз торкаються 14-ти статей у редакції 1659 р.; очевидно, це було зроблено навмисне, може для того, щоб приховати всякі сліди підробки договору 1654 р.¹³²⁾.

Зводячи докуни наведені висновки з висновками, до яких ми прийшли після перегляду архівних документів, що торкаються пересправ у Москві в березні 1654 р., можемо ствердити: перше, що єдиний і остаточний текст договору Б. Хмельницького з Москвою з р. 1654 міститься в царських жалованих грамотах Б. Хмельницькому і В. З. та в 11-ти статтях із 27 березня 1654 р., що були передані в Москві послам Богдановичеві й Тетері; жадних інших статей в іншій редакції в березні 1654 р. не було складено. Друге, так звані „прежніє статїи Б. Хмельницкаго“, числом 14, що були оголошені на Раді в Переїславі й скріплені підписами Ю. Хмельницького й старшини, всупереч заяві кн. Трубецького, не були тими статтями, які передані були в Москві послам Б. Хмельницького 27 березня 1654 р., форма й зміст 14-ти статей свідчать, що вони були складені після 27 березня 1654 р., не раніше, як у самому кінці 1658, або на початку 1659 року.

На підставі всього вищесказаного приходимо до єдиного правильного висновку, що так звані „Статті Б. Хмельницького“ в редакції 1659 р. це підробка, фальсифікат автентичних статей договору 1654 р. Судячи з указівок деяких документів (таємні накази кн. Трубецькому, наказ про видрукування статей та инш.), статті в редакції 1659 р. були складені в Москві та були вислані в м. лютому 1659 р. кн. Трубецькому під іменем „прежнихъ статей Б. Хмельницкаго“, при чому, маючи точні відомості, що автентичного тексту договору 1654 р. у гетьмана Ю. Хмельницького й у старшини нема, московський уряд використав цю нагоду, щоб підробкою дійсного договору 1654 р. змінити в дуже важливих точках умови цього договору в напрямі обмеження прав і вольностей Війська Запорозького¹³³⁾.

Цей наш висновок, висловлений нами в цитованій праці про статті Б. Хмельницького, поділяє й акад. М. Грушевський, який, переглянувши всю літературу цього питання, в IX томі Історії України-Руси, пише: „Погляд л. Шафранова був прийнятий потім у працях Ейнгорна, Нольде і Розенфельда, в моїй студії про Переяславську умову, останніми часами ще раз переглянутий і підтриманий А. І. Яковлевим у спеціальній студії, і, не вважаючи на зусилля В. І. Щербини підтримати стару теорію Карпова, я не вважаю можливим вернутись до неї, після всього зробленого для висвітлення анахронізмів статей Трубецького“ (стор. 813). А в іншому місці М. Грушевський висловився так: „замість автентичних статей, московські дяки підсунули українській стороні їх довільну перерібку-фальсифікат“ (стор. 866).

¹³¹⁾ Акты ЮЗР., т. IV, стор. 274.

¹³²⁾ А. Яковлів. „Статті Б. Хмельницького“ в редакції 1659 р., стор. 188—193.

¹³³⁾ „Статті Б. Хмельницького“ в редакції 1659 р., ст. 193—194.

Ми мусіли спинитися довше на статтях у редакції 1659 р. тому, що ці підроблені статті в дальшій історії відносно України й Москви. починаючи з Переяславської Ради, заступили дійсний договір Б. Хмельницького, та що, не вважаючи на великі зусилля, яких уживали наступні гетьмани, щоб повернути дійсний договір Богдана Хмельницького, ця московська підробка під іменем „прежніх статей Богдана Хмельницького“ ця московська підробка під іменем „прежніх статей Б. Хмельницького“ так і залишилася назавжди, як дійсний договір між Україною й Москвою: її мусіли стверджувати присягою й підписами всі наступні гетьмани.

Перейдемо тепер до „нових статей“, які були предложені кн. Трубецьким на Переяславській Раді. В таємному царському наказі Трубецькому¹⁸⁴⁾ подано в загальних рисах основні умови, які мали бути поставлені гетьманові та В. Запорозькому. З „розпису“ паперів, що були переслані кн. Трубецькому з Москви, не видно, щоб йому було прислано г о т о н и й т е к с т нових статей. Та й у примітці перед статтями зазначено, що ці нові статті „постановлены сверхъ прежнихъ статей“ по указу царському. На підставі цього треба думати, що нові статті склали на місці, в Переяславі, московське-посольство, за вказівками кн. Трубецького.

Нових статей¹⁸⁵⁾ статейний список нараховує — 18, але в дійсності їх позначено — 19, хоч під ст. 18 нема санкції. Щодо редакції нові статті значно різняться від редакції статей 27 березня 1654 р. Коли в цих останніх кожна стаття уявляє пропозицію з боку Б. Хмельницького і В. З., а указ царя, підписаний під статтею, є формулою прийняття статті, або зміни її умов царем, то в нових статтях 1659 р. лише одна стаття — 17-а, є пропозицією Ю. Хмельницького й старшини та має формулу прийняття її царем („и вел. г-рь пожаловалъ указалъ быть по ихъ челобитью“); решта статей це пропозиції з боку царя, які були прийняті й стверджені гетьманом та В. З. такою формулою: „И гетманъ, и полковники, и вси старшина, и чернь на Радѣ, выслушавъ сю статью, притворили быть сей статьѣ такъ, какъ написана“. Через таку різницю в способі формулювання й затвердження, нові статті, порівнюючи з статтями 1654 р., вразніше заховали характер д о г о в о р у двох пертрактуючих сторін — Москви й В. З., хоч треба констатувати, що на цей раз воля В. З., як сторони в договорі, була в значній мірі обмежена й не могли виявитися вільно, бо знаходилася під примусом військової сили другої сторони — Москви.

Після цих завваг щодо зовнішньої форми нових статей перейдемо до аналізу їх внутрішнього змісту. Зазначимо, васаперед, що на змісті нових статей у значній мірі відбилися події боротьби Москви з Виговським, так що в багатьох випадках у статтях чувається, ніби то, п о м с т а за поразку кн. Трубецького й політики Москви: уводиться санкція кари на горло за порушення окремих статей (4, 6, 10, 12, 16, 18) і всіх взагалі (19), складено спеціальні статті, що торкаються „измѣнника — Ивашки Виговскаго“, його жінки, дітей, братів та „линыхъ Виговскихъ“ (ст. 9), а також і всіх „которые были въ советѣ съ измѣнникомъ съ Иваш-

¹⁸⁴⁾ Акты ЮЗР., т. XV, ч. 7.

¹⁸⁵⁾ Акты ЮЗР., т. IV, ст. 262—269; П. С. В. ч. 262; Собр. Г. Р. Д., IV, ст. 52.

комъ Выговскимъ“ (ст. 10); і, навпаки, поставлено під охорону Москви наказного гетьмана Ів. Безпазого та інших лівобережних полковників, що стояли на боці Москви (ст. 12).

Складаючи нові статті, кп. Трубецької і дяки зовсім не рахувалися з основним договором 1654 р., навіть із фальсифікатом його, затвердженим на Раді, і в багатьох точках його порушують. Статті 1, 2 і 4 обмежують права гетьмана й В. З. вільно розпоряджатися військовою силою Української держави: гетьман сам із усім військом, або й окремими відділами війська не має права воювати з сусідніми державами, або їм допомагати без царського дозволу; навпаки, гетьман і все військо повинні бути готовими йти туди, куди цар каже. Такої постанови в основному договорі не було: він передбачав лише взаємний союзний обов'язок сторін допомагати одна одній військовою силою. Стаття 5-а вперше санкціонує посилку царських воевод із військовими залогами до міст: Переяслава, Ніжена, Чернігова, Браслава й Умані „для оборони отъ неприятелей“. Воевод у Переяславі й Ніжені буде утримувати Москва, а в Київі, Чернігові і в Браславі воеводи будуть володіти маєтностями, що цим воевідствам раніше належали. Воеводи не повинні втручатися в права й вольності військові, в „полковничі побори“, не мають стояти по козацьких дворах і брати підводм та гонців. Козакам дозволяється шинкувати вином, цивом, медом. Ст. 6-а наказує вивести козацькі залоги з Білої Руси, „чтобъ ссоры тѣмъ между разными людьми какъ великороссійскихъ, такъ бѣлорускихъ не чинилось“. На Раді кп. Трубецької примусив гетьмана й старшину додати, щоб ніхто не смів на Білій Русі, в Стародубі і Чаусі іменуватися запорозькими козаками й жити там, а хто не схоче там жити за цих умов, повинен звідти вийти. Також ст. 15 містить умову, щоб гетьман наказав козакам вийти з Старого Бихова, бо цей город здавна належав до Польщі, а не В. З., а полковник Нечай „всякіе злы умыслы, бунты и кровопролитія“ там чинив. Надалі в Бихові мають бути лише „государевы люди Московскаго народа“. Гетьман і полковники обіцяли вислати наказ до Нечая, щоб передав Бихів цареві, але просили, щоб цар Нечая не карав. Ст. 7 та 8 торкаються особи гетьмана й старшини та містять значні обмеження прав і вольностей В. В., затверджених договором 1654 р.: В. З. позбавляється права скидати гетьмана за різні провини супроти Війська, крім зради (розуміється цареві); вимагається, далі, щоб про „проступок“ гетьмана повідомлялося царя, який накаже справу „сыскать всеъмъ войскомъ“ і „по ссылкѣ указъ учинить“. Також і гетьман не має права „безъ рады и совѣту всей черни“ призначати й скидати полковників і старшину (ст. 7). Надалі старшину належить обирати з православних християн; неправославних і вихристівчужинців забороняється приймати, бо від них „смута и междоусобіе“. Новообрані полковники мають складати присягу цареві. Обидві статті були продиктовані подіями, що сталися за гетьманства Виговського. Ст. 11-а встановляє, щоб при гетьмані було по судді, по осавулу й по писарю з обох боків Дніпра. Невідомо, з якого приводу складено цю статтю, але вона свідчить про явне втручання Москви у внутрішні справи Війська, в склад генеральної старшини. Статті 9 та 10, як було уже зазначено, містять санкції проти Виговського, а саме, щоб гетьман і В. З. видали цареві жінку й дітей Виговського, брата його Данила й інших Виговських

(ст. 9), крім того, щоб прихильники Виговського: Гуляницький, Лісницький, Богданович-Зарудний, Герман (Галонів) і Лобода „по вік живота“ не були у військовій (генеральній) і в таский (старшинській) Раді і жадного уряду у війську не мали, під загрозою карі на горло за невиконання цієї статті (ст. 10). Стаття 12-а забороняє карати горлом без царського указу: наказного гетьмана Ів. Безпалого та полковників: Цицюру, Золотаренка, Силина та їх полкову старшину. Стаття запропонована на тій підставі, що, мовляв, Виговський багатьох польовників, старшин і козаків, „которые служили вѣрно царскому в-ву“, карав смертю. Ця стаття порушує автономію судової влади В. З. і ставить у особливо сприятливі умови всіх, хто порушив інтереси В. З. в ім'я „служби цареві“. Стаття 13 говорить про взаємний змін полоненими, а стаття 14 наказує передати негайно до Києва (очевидно — воеводі) військову здобич, взяту під Конотопом: прапори, гармати і „большую верховую пушку“. Гетьман і старшина заявили, що прапори, барабани й полкові гармати Виговський післав польському королеві, а велику гармату обіцяли віддати. Ст. 16-а торкається дуже дражливого для Москви питання про селян та інших підданих боярських і дворянських, що починаючи з р. 1654 постійно тікали на Україну з прикордонних повітів московських. М. Грушевський наводить цікавий факт із документів Білгородського стола про те, що р. 1655 з Москви повтікало багато людей, забравши коней і одягу; вони ховалися в лісах, а своїм писали, що хочуть їхати до гетьмана Б. Хмельницького, бо козак обіцяли їм землю й маєтності¹³⁰). При переговорах у Москві р. 1654 бояри вимагали, щоб збігців було повернуто до Москви, але про це в договорі не було зазначено. Тепер стаття 16 наказує, щоб усіх збігців було повернуто Москві та щоб наказано було шід загрозою карі на горло не приймати надалі збігців, при цьому обіцялося, що Москва буде ловити й віддавати злочинців, які штікатимуть з України до Москви. Стаття 17-а, єдина, що була запропонована В. З., установлює порядок, на підставі якого московські посланиці мають задовольнятися підводами. В кінці додано, щоб було затверджено володіння маєтностями, які хто держить на підставі королівських привилеїв. Стаття 18-а встановлює кару на горло для всіх, хто з старшин, козаків чи міщан відмовиться скласти присягу цареві. Нарешті, статті 3 та 19-а торкаються питання „вірності цареві“ й виконання ухвалених статей. Гетьман повинен бути „вѣрнымъ и на вѣки неотступнымъ“, не схилитися на бік Польщі й „про Московское государство никакимъ ссорамъ не вѣрить“. Хто буде сіяти смуту, тих карати смертю, а коли це будуть робити люди „Московского государства“, то писати воеводам прикордонних городів московських (3). Хто ж ці статті порушить або не виконає, буде покараний на горло (ст. 19).

Такий зміст нових статей. У більшості своїй вони цілком заслужують на назву „нових“, бо при допомозі їх Москва, дійсно, запровадила багато „новини“, яка в багатьох точках порушувала права й вольності В. З., забезпечені йому договором 1654 р., себто порушувала самий договір Б. Хмельницького. Але Москва як у цьому випадку, так і пізніше в подібних

¹³⁰) М. Грушевський. Історія України-Руси, т. IX, стор. 1072, примітка.

випацках, коли почувала сплу, апі трохи не вагалася порушити основний договір 1654 р.

Відношення реальних сил обох сторін у цей час склалося так, що Москва була дужча й вона перемогла, здигнувши свої нляпи та обмеживши права В. З. Але така перемога не могла мати позитивного, тривалого значіння. Натто вже грубо й не обмежено Москва використала ситуацію й свою військову міць. Гетьман і старшина покинули Переяслав із неприємним почуттям свого безсилля, поразки й ненависти до бруталного побідника, а прибувши до Чигрина, їм довелося ще вислухати багато неприємних річей від старшини, яка до Переяслава не їздила. „Цю оних в Переясловлѣ церемонѣх и гуляних, — занотовує Величко, ...при погулянях (в Чигрині) такъ предъ гетьманомъ яко и между собою немало мручали и шемрали, а меновитѣ обозний, судїи, асаули п писарѣ епералніе, и инна старшина, на статї в Переясловлѣ Хмельниченковѣ даниїе, подобно в них щось новоприданное, а в старихъ статяхъ Хмельницкого не бивалое усмотрѣвши; особливе полковники Богунѣ, Ханенко, Гоголь и инніе, которїи при доставленю Хмельниченка гетьманомъ не били в Переясловли... бардзо били малконтенти з тихъ Хмельниченковѣ данихъ статей, и крѣпко надрѣкали за неисправленіе на старшину, в Переясловлѣ при Хмельниченку бившую“¹²⁷). Очевидно, при детальному перегляді статей у спокійних умовах, без примусу московського війська, зараз же виявилися всі негативні сторони прийнятих умов, а крім того стало ясним, що й статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. — неподібні до автентичних статей і містять у собі „щось небывалое“. Нарікали ті, що не були на Раді, на тих, що там були, за „несправність“, нарікали на гетьмана за уступки й один на одного за поразку. Деякто з гарчіших пропонували залишити привезені пакти без виконання, але верх взяла думка, поки ще не пізно, спробувати вислати посольство до царя та прохати виправити найбільш обидливі обмеження, заведені до Переяславських статей. Послами вирядили чигринського полковника Андрія Одинця, Петра Дорошенка та ще трьох товаришів.

Посольство виїхало 13 листопада 1659 р. і на початку грудня прибуло до Москви. Тут послі мали довгі пересправи з боярами з приводу нових статей та змін в статтях Б. Хмельницького. Про ці пересправи та про резолюції царя було складено протокол, який зберігся в московських архівах¹²⁸). Посольство заявило такі вимоги: 1) щоб царські воеводи були лише в Києві та в Переяславі і щоб відповідно до цього було виправлено ст. 5-ту нових статей; 2) щоб послі В. З. мали право віддавати привезені грамоти безпосередньо цареві і щоб грамоти читалися в присутності послів, а також про повернення незалежного козацького суду (проти ст. 12 нового договору); 3) щоб цар не приймав жадних прохань і листів від

¹²⁷) С. Величко, т. I, Клів, 1926, ст. 239.

¹²⁸) Акты ЮЗР., т. V, ч. 2, ст. 1—7. Б. Ілменський у своїх „Источниках Малороссийской истории“, т. I, ст. 117—123, надрукував „Пункты, объявленные г-рю послам гетмана Ю. Хмельницкаго“ 23 грудня 1659 р., але цей документ де в чому ризикється від названого вище протоколу та має всього 11 пунктів, замість 14.

старшини, духовенства, посполитих і Запоріжжя без інтродукційних листів гетьмана (проти ст. 3 нового договору); 4) щоб при мирних переговорах із Польщею та іншими державами послы В. З. „вольный голосъ“ мали; 5) про скасування заборони зносин із Кримом (проти ст. 10 підроблених статей Б. Хмельницького); 6) про привертання права міжнародних зносин (проти ст. 9 підроблених статей Б. Хмельницького); 7) про дарування виши родичам і прихильникам Виговського та про звільнення полону, набраного московським військом (проти ст. 10 нового договору); 8) про допомогу військом проти поляків і татар; 9) про ствердження давніх прав духовенству, в тому вільного вибору митрополита, та про залишення його під благословенством царгородського патріярха (проти ст. 8 підроблених статей Б. Х.); 10) про призначення Житомирського староства під гармату (проти ст. 7 підроблених статей Б. Х.).

Таким чином предметом прохання Ю. Хмельницького й старшини були найважливіші постанови нового договору й підробленого договору 1654 р. З винятком незначних уступок (по пунктам 4, 7 і 8), цар і бояри відмовилися щобудь міняти в прийнятих договорах; „быть по Переяславскому договору“ — це була стереотипна відповідь царя майже на всі пункти прохання Ю. Хмельницького й В. Запорозького.

Такий неуспіх посольства до царя в грудні 1659 р. зробив на всіх гнітюче вражіння та послужив потім одною з головних причин до повного розриву з Москвою. Пояснюючи причини переходу Ю. Хмельницького на бік Польщі р. 1660, С. Величко пише: „Хмельниченко не только зъ причини безчестія своего помешеного (воевода Шереметев назвал його прилюдно „гетманишкою“, здібним гусей пасти, а не гетьманувати), але изъ давнѣйшой причини тремѣненія въ нѣкіихъ клязуляхъ пактовъ отеческихъ Переяславскими, а особливе въглядомъ новаго придатку въ тѣхъ пактахъ — еже выступати залогамъ козацкимъ зъ Бѣлой Руси и Старого Быхова и имени запорожскому тамъ не слынутися, о що всегда отъ старшины и полковниковъ былъ поносимый и стужаемый“¹²⁸⁹).

Події, що розвинулися на Україні після Переяславської Ради та після пересправ у Москві в грудні 1659 р., зайвий раз ствердили, що московська політика обмеження прав і вольностей В. З. всупереч договору 1654 р., яку Москва почала рішучо й усіма способами провадити після смерті гетьмана Б. Хмельницького, вела не до скріплення союзу між В. З. і Москвою, а до розєднання. При цьому найбільш лиха зазнав український народ, бо події звичайно відбувалися на його території, в боротьбу було втягнуто все населення, яке від того неймовірно страждало, нищилось, убожшло й розбігалось. Чищність посольства кн. Трубецького на Україні супроти Виговського та на Переяславській Раді, непрястоїне поведження з Ю. Хмельницьким і старшиною, підміна автентичного договору 1654 р. московською підробкою 1659 р., яка не могла укритись від тих, хто пам'ятав зміст автентичних статей Б. Хмельницького, жорстокість кар, призначених для родини Виговського й прихильних до нього полковників, упертість Москви, що відкинула прохання про зміну деяких постанов Перея-

¹²⁸⁹) С. Величко, т. II, ст. 14.

славської Ради, нарешті, брутальне поводження царських воєвод на чолі з Шереметєвим. — все це до купи відємним способом впливало на гетьмана й старшину, навіть на просте козацтво, й приводило до думки покинути небезпечну московську „протекцію“ й тяжку руку московського царя.

І це сталося досить швидко. На весні р. 1660 розпочалася війна з Польщею, в якій узяло участь козацьке військо під проводом Ю. Хмельницького і московське під проводом воєводи Шереметєва. Цей останній своїм грубіянським поводженням і особистою образою Ю. Хмельницького викликав загальне обурення серед козацького війська і змусив гетьмана та старшину вчинити останній крок: 7/17 жовтня 1660 р., рівно через рік після Переяславської Ради, Ю. Хмельницький із старшиною в Чуднові підписали Гадяцьку умову р. 1658 і з'єдналися з польським військом. Про це Ю. Хмельницький довів до відома Шереметєва¹⁴⁰). На боці Москви залишилась незначна частина Лівобережжя на чолі з Сомком та Золотаренком. Розпочалася знову братовбивча війна, що тяглася аж до 1663 р., і Україна поділилася на дві частини: одна стояла за Москву, друга за Польщу. Війна ця тяжко вплинула на молодого, недужого Ю. Хмельницького; його нерішучість, неуцтво у військовій справі, брак авторитету та невдачі підняли проти нього багатьох колишніх прихильників та примусили вдруге зректися гетьманського уряду: 6 січня 1663 р. він постригся в ченці під іменем Гедеона.

---

¹⁴⁰) Б. Каменскій. Источники, I, ст. 125.

IV.

ДОГОВОРИ ГЕТЬМАНА І. БРЮХОВЕЦЬКОГО Р. 1663 ТА 1665.

Загальна ситуація на Україні р. 1663. Обрання І Брюховецького на гетьмана Лівобережної України. Батуринські статті 1663 р. Московський договір 1665 р. та його виконання.

Доба в історії України, що почалася за гетьманства І. Брюховецького, носить зловіщу назву „Р у ї н я“, яку можна прикласти не лише до історичних подій, що мали місце на Україні, а також і до державноправного становища Української держави та її правових відносин до Москви. За гетьманування І. Брюховецького Москва, використовуючи сприятливу для своїх злянів політичну ситуацію, зробила спробу ще більшого натиску на Україну, ніж то було за гетьманування Ю. Хмельницького, та досягла певних успіхів. У цьому Москві допомагав і дехто з українців, що огочували гетьмана; при чинній моральній та матеріальній підтримці Москви ці прихильники московської політики довгий час тримали гетьмана на поворозках „служби Москві“ й своїх персональних амбіцій та інтересів. Але, не маючи під собою твердого ґрунту в реальних змаганнях українського народу, вся ця хитро задумана й успішно поведена гра скінчилася крахом. Москва мусіла піти на поступки та змінити на деякий час свою політику щодо України.

Історичні факти й події, які супроводили обрання Брюховецького, загально відомі, тому зазначимо лише, що після зречення Ю. Хмельницького Україна поділилася на дві частини: П р а в о б е р е ж н у, яка була зв'язана з Цюльцею на підставі Гадяцького трактату, ствердженого з деякими змінами в Чуднові р. 1660; там було обрано на гетьмана полковника Павла Тетерю; та Л і в о б е р е ж н у, яка залишилася під протекцією московського царя на підставі підробленого договору Б. Хмельницького в редакції 1659 р. та нових Переяславських статей. Тут наказним гетьманом був Сомко. Згодом на Лівобережжі виникло дві партії, які поведи між собою завзяту боротьбу за владу. На чолі однієї партії, не дуже прихильної до Москви, партії, що об'єднувала „статечні“ елементи В. Запорозького, стояли Сомко й полковник В. Золотаренко. Другу партію очолювали: колишній протопол ніженський Максим, що р. 1661 був висвячений у Москві на єпископа мстиславського й оршанського з імені Методія, та квітський полковник Дворецький. Ця партія була явно москвофільська, вона спиралася на „чернь козацьку“ та на запорожців і знаходилась у постійних зв'язках із Москвою й воєводою Ромодановським, що з московським військом перебував на Україні. До цієї ж партії приєднав і Брюховецький (тоді ще — кошовий отаман Запорозжя) після того, як на заклик єп. Методія

прибув на Лівобережжя з відділом запорожців. Завдяки підтримці Москви партія єп. Методія й Брюховецького взяла нарешті перевагу й добилася скликання „Чорної Ради“ в Ніжені 17 червня 1663 р. Для присутності на Раді при обранні гетьмана та для відібрання присяги цар прислав посольство з боярином, кн. Д. Велико-Гагіним на чолі. На Раді при допомозі московського війська було проголошено (а не обрано) гетьманом Івана Брюховецького¹⁴¹). Сталося все так, як плянували єп. Методій з Брюховецьким і як того бажала Москва.

В подяку за проголошення гетьманом Брюховецький запропонував кн. Велико-Гагінюві, щоб цар прислав на Україну своїх воєвод із московськими залогами, на харчі їм буде йти хліб, який збирався колись на короля, потім на полковників, а для московських старшин будуть відмежовані землі на сінокосп. Для себе ж Брюховецький просив, щоб йому було видано Сомка, Золотаренка та їх прихильників¹⁴²).

Московське посольство Велико-Гагіна зараз же відїхало до Москви, так що на Раді й після Ради жадних нових статей не було складено. В липні того ж 1663 року єп. Методій із ніженським протопопом Адамовичем звернулися до царя з проханням, очевидно, за згодою Брюховецького, щоб цар вислав до гетьмана посла, з яким би гетьман міг договоритися в справі хліба, що його мають збирати для царських воєвод і війська, а також і в інших справах, які належало „въ совершение привесть незамолчавъ“. 24 серпня 1663 р. цар вислав до гетьмана „тайныхъ дѣлъ“ дяка Башмакова й дяка Фролова з грамотами й наказом. У грамоті, між иншим, було сказано, що цар обіцяє „держати під своєю високою рукою гетьмана й В. З.“ „по прежнимъ правамъ и вольностямъ и по договорнымъ статьямъ прежняго гетмана Б. Хмельницкаго“, які були підтвержені в Переяславі р. 1659 при кн. Трубецькому, і по новим статтям, які були тоді ж „вновь поставлены“. Списки з цих статей привезли з собою Башмаков і Фролов для скріплення підписами гетьмана й старшини.

Конференція гетьмана з московськими дяками відбулася в Батурині. Тут гетьман, полковники та инша старшина підписали Переяславські статті, при чому вперше гетьман Війська Запорозького підписався так: „Великого Г-ря, в. ц. в-ва, холоп, я, гетьманъ Иванъ Брюховецкій съ вѣрнымъ в. ц. пресв. в-ва, съ Войскомъ Запорожскимъ“¹⁴³). Крім того були обговорені й прийняті нові, так звані Батуринські статті¹⁴⁴), числом 5, такого змісту: Стаття 1-а торкається здійсненні даної Брюховецьким обіцянки харчувати московське військо, що буде стояти на Україні для оборони від ворогів, а також і військові залози при воєводах. Підчас розмови з московським посольством вияснилося, що обіцянки свої гетьман не має можливості здійснити вповні з причини „скудости мадо-

¹⁴¹) Акты ЮЗР., т. V, ч. 70. Д. Окнишевич. Генеральна Рада... Праці Комісії для вивчення Західно-руського й Українського права. ВУАН. Київ, 1929 р. Вип. VI. Додаток В, ст. 416—417.

¹⁴²) Костомаровъ. Монографіі, т. VI, ст. 218—219 у виданні Руської Істор. Бібліотеки.

¹⁴³) Валтышъ-Каненекій. Источники, I, ст. 129.

¹⁴⁴) П. С. В. 368. Собр. Г. Г. Д. IV, 152, та інші видання.

россійських жителів“ і руїни внаслідок війни. Тому було умовлено, що до закінчення війни на харчування будуть призначені млини й млинові побори. Стаття 2-а повторює умови ст. 16 нових Переяславських статей про московських збігців на Україні. Тепер до селян-збігців додано ще „Московського государства городовъ служилыхъ многихъ людей и Сѣвскихъ драгунъ“, які тікають від служби, як селяни — від податків. Наказується гетьманові розіслати універсали, щоб ловили збігців, переписували й відсилали назад до Москви та щоб під карою на горло ніхто не смів збігців приймати й переховувати. Цю статтю гетьман відмовився прийняти в запропонованій редакції, мотивуючи тим, що люди будуть незадоволені й можуть „приклонитися до короля, на Україні будучого“. Він згодився лише прийняти умову ст. 16 Переяславських статей про взаємну видачу злочинців („убійцовъ, татей и всякихъ злодѣевъ“). У ст. 3-й Москва зачепила цікаве для неї питання про збирання доходів на царя і про звязану з цим платню козацькому військові, при чому вимагала реєстру війська й опису доходів. Цю статтю гетьман і старшина теж відкинули, заявивши, що „людь сей военной часъ, когда непріятель стоятъ надъ шеями, реестру учинить не мочно, а какъ военная пора минуетца, и въ тотъ часъ будетъ мочно“. В ст. 4-й Москва зробила спробу вмішатися в економічно-торговельні справи В. З. Ніби то по дорозі посланці довідалися, що міщани з Козельця, Остра та інших міст скуповують хліб по дешевій ціні в Глухові та в інших містах і перепродують за Дніпро „измѣнникамъ и татарамъ“ із великим зиском без дозволу гетьмана й старшини, чим допомагають ворогам. Тому посланці вимагають, щоб надалі було заказано продавати хліб за Дніпро, крім Київа. Коли б же не можна було заборонити, то принаймні треба використати продаж хліба в цілях агітації, „чтобъ они (Правобережя) склонялись подъ ц. в-ва высокую руку и здѣшной стороны Днѣпра съ жителями соединились“. Гетьман і старшина заявили, що про це „крѣткіе универсалы давно выданы и нѣгдѣ выданы будутъ же“. Нарешті, ст. 5 містить умову, спрямовану на забезпечення Московській державі горілкової монополії, яка порушується через вільний продаж горілки мешканцями України, що продають горілку й тютюн по московських містах. Гетьман і старшина погодилися розіслати відповідні універсали, щоб заборонити вільний продаж горілки й тютюну москалям.

Такий був зміст Батуринських статей. Із п'яти статей гетьман і старшина не прийняли двох, так що сторони затвердили лише три статті, з яких першу запропонував гетьман, а 4 й 5 Башмаков і Фролов. Принципіального значіння ці статті не мали й були прийняті, як додаткові до Переяславських статей. Проте стаття 1-а — про постачання харчів московському військові — мала велике практичне значіння й послужила пізніше за привід до карікання й обвинувачення гетьманського уряду за те, що він ніби-то не постачає хліба й від того московське військо голодує й розбігається.

Ставши гетьманом, Брюховецький негайно ж переіменював майже всіх полковників, а з своїми противниками обійшовся з нечуваною жорстокістю (Сомка, Золотаренка та ще 6 осіб було скарано на горло). Але йому довелося ще вести війну в правобережжю гетьманом Тетерею, який зумів притягти собі на поміч польське військо з самим королем на чолі. Війна

закінчилась відворотом польського війська і завоювання населенню Лівобережжя багатого ліха.

На початку осені р. 1665 Брюховецький поїхав до Москви „бачити пресвітлі царські очі“. Це вперше гетьман В. Запорозького відвідував Москву на запрошення царя і тому приїзд було обставлено урочисто й пишню. Почати з того, що гетьман взяв із собою значну кількість старшини, представників від духовенства, міщан і козаків та всяких службовців і слуг, разом 535 чоловіка. Прибув гетьман до Москви 11 вересня 1665 р., а 13 вересня відбулася урочиста аудієнція у царя, підчас якої гетьман передав привезені подарунки. На 15 вересня була призначена перша конференція з боярами. Бояри запитали гетьмана й старшину, в яких справах вони приїхали. Гетьман відповів, що приїхали бачити царські пресвітлі очі та бити чолом, щоб цар прийняв усі українські міста з приналежностями у своє володіння, наказав збирати грошові й усякі інші доходи до свого скарбу та післав у ті міста царських воевод і ратних людей, а також говорити про різні військові справи. Бояри зажадали, щоб гетьман і старшина написали й подали свої „статті“, а вони, бояри передадуть їх цареві. 11 жовтня гетьман і старшина подали боярам статті, а 22 жовтня на аудієнції у царя ці статті й царські на них укази були оголошені й підписані гетьманом, старшиною, представниками духовенства і міщан.

Ці, так звані „московські статті“¹⁴⁵), числом 10, щодо своєї форми уявляють пропозиції гетьмана й старшини, звернені до царя, й царські стверджуючі укази, підписані під кожною статтею. За змістом статті можна поділити на дві групи: а) на статті, в яких говориться про умови, прийняті в попередніх договорах із деякими змінами й доповненнями (ст. 2, 3, почасти ст. 5 і 9), б) на статті цілком нові (ст. 1, 4, 5, 6, 7, 8 і 10). Щодо першої групи, то сюди входять такі статті: Стаття 2-а, яка охоплює цілий ряд раніше прийнятих статей по питанням прав і вольностей козацького стану, насамперед про забезпечення автономії козацьких судів і невтручання царських воевод. У тексті зроблено посилку на „Переяславські статті Б. Хмельницького“, в редакції 1659 р., і на Батурицькі статті, але в цих останніх про козацькі суди не згадується. Потім іде застерігається звільнення козацьких домів і хуторів від постою царських послів і війська (ст. 5 нових статей 1659 р.), забезпечення козацьким вдовам і дітям володіння батьківськими маєтками (ст. 5 статей Б. Х. в ред. 1659 р.); ще далі, підтверджується ст. 6 в ред. 1659 р. про надання писареві, судіям, полковникам рангових млинів і ст. 9 в ред. 27 березня 1654 р. про платню військові, коли піде на царську службу. В цій же ст. 2-й вміщено й нові умови, яких раніше не було: щоб із козацьких млинів, які збудовано при власних, а не громадських греблях, бралися в царську скарбницю половину млинового, а не 2/3, як то береться в млинів міщанських та селянських, та щоб пасіки козацькі були вільні від медової дані, а надані „особам заслуженим“ села й млини були вільні від податків, стацій і аренд. Стаття 3-я торкається прав гетьманського уряду. В першій точці вона стверджує ст. 4 в ред. 1659 р., але разом вводить і деяку новину, а саме, щоб після смерті гетьмана нового гетьмана обирали

¹⁴⁵) П. С. З. 376; Собр. Е. Г. Д. IV, ст. 156, та в инш. виданнях.

„промежь войска Запорожскаго козацкаго, а не изъ пнова какова народа и войска, истиннаго козака“; в цьому можна вбачати вказівку на те, щоб гетьмана обирали запорожці зпоміж себе. Далі, щоб вибори відбувалися за дозволом царя („по указу е. ц. в-ва“), при особі, яку цар для цього припше це вже новина, взята з практики виборів, починаючи від гетьмана Виговського; щоб обраний гетьман їхав до царя, бачити його царські очі (ст. 4 в ред. 1659 р.) та щоб „для шатости малороссійскихъ жителей“, після смерті гетьмана обозний брав булаву і прапори, великий і менший, бунчук і гармати, відвозив до Київa та віддавав воєводі на збереження. Нарешті, щоб на гетьманську булаву було приділено „всю волость Гадяцьку, як за покойного Б. Хмельницького“ з городами, селами, полями і всякими иншими вгіддями. Затверджуючи цю статтю, цар зробив зміни в деталях у справі інвеститури нового гетьмана: булаву і „знамя большое“ київський воєвода має прислати до Москви, меншу булаву, прапор і гармати має одержати гетьман зараз по обранні, а велику булаву і прапор і жаловану грамоту цар віддасть гетьманові в — „царствующемъ градѣ, Москвѣ“. Таким чинном, порівнюючи з ст. 4 в редакції 1659, стаття 3-я змістила і с т о т н і обмеження права вільного вибору гетьмана: 1) вибори гетьмана відбуваються лише з дозволу царя, 2) в присутності царського посла, 3) гетьманські клейноди відібралися від війська аж до інвеститури нового гетьмана. Всі ці новини, розуміється, обмежували право вільного вибору гетьмана, особливо, коли взяти під увагу вимогу першої точки статті щодо особи гетьмана, та давали можливість Москві безпосередньо втручатись у вибори і впливати на їх результати. З цього погляду ст. 3-я стоїть у повній суперечності з ст. 6 договору 1654 р. і жалованою грамотою з 27 березня 1654.

Стаття 5-а встановляє число московської залоги по українських містах. Цікаво зазначити, що в списку, який подав гетьман боярам, було означено меншу кількість залог, ніж у остаточній редакції ст. 5¹⁴⁶⁾. У статті ще додано, що воєводи мають давати гетьманові ратних людей для походу, а полковникам для розсильної служби; воєводи не мають права втручатись в козацькі суди (ст. 5 статтею Б. Хмельницького) й обтяжати козацькі маєтки.

Щодо другої групи — нових статей, то треба сказати, що деякі з них торкаються основних питань автономії В. Запорозького, як окремої держави, (ст. 1, 4, 9), инші ж торкаються питань другорядних, тимчасових. Із цих останніх у ст. 6-й висловлено прохання, щоб на артилерію, крім Лохвиці було приділено також і Ромен із приналежностями; в ст. 7-й проситься, щоб фальшивих („воровскихъ“) грошей не примушували брати людей, що займаються торгівлею; воєводи мають слідкувати за цим і винних карати. Цар затвердив статтю, наказавши вислати до київського й инших воєвод гострі укази, щоб воєводи нильнували та не допускали таких „воровскихъ денегъ“. Із контексту статті та з історичних даних видно, що ці фальшиві гроші привозили на Україну й примусово ними платили московські ратні люди. В ст. 8-й висловлюється вимогу, щоб заборонено було москалям козаків „измѣною въ ссорахъ безчестить“.

¹⁴⁶⁾ Акты ЮЗР., т. VI, к. 1.

бо таке „безчестьє словесное честныхъ рыцарей“, які „за достоинство царское кровь и раны въ бою приемлюгъ“, ображас. Цар затвердив статтю й наказав вислати воеводам відновіші інструкції. В ст. 10-й повідомляється, що гетьман із царського наказу відібрав у мішан королівські привилеї на Магдебурзьке право й передав до приказу Малої Росії. Цар наказав замість королівських привилеїв видати царські грамоти. Пізніше, дійсно, були вигані жаловані грамоти на Магдебурзьке право таким містам: Київ, Переяслав, Нижону, Каневу, Чернігову, Почепу, Гадячу, Стародубу, Козельцю й Остру.

Нам лишається ще проаналізувати найважливіші статті Московського договору 1665 р.: ст. 1, 4 і 9. В статті 1-й вміщено знамениту пропозицію Брюховецького, яка принесла йому в нагороду титул царської боярина, про передачу цілої України з усіма городами, містами й містечками, селами й слободами, з усіма в них мешканцями, виключаючи козацтво, під безпосередню владу московського царя. Стаття зредатована в тогочасному церковно-літературному, многословному й красномовному стилі, ніби навмисне, щоб приховати основну ідею про передачу України „въ прямое и истинное подданство“ московського царя. Мотивом для цієї пропозиції виставлено: перше, „для усмиренія частое въ Малороссійскихъ городѣхъ шатости“, яка бувала за минулих гетьманів та й тепер те чаето, за непостоянствомъ Малороссійскихъ городовъ жителейъ пзрывается“; а друге, „понеже надлежащее и отъ Бога врученное дѣло городами и землями владѣти поныне заступати — Монархомъ, а не гетманомъ“. Для того, щоб „Богу и всему свѣту явно было“, що гетьман і все В. З. з усіма городами й селами бажають бути „въ совершенномъ и истинномъ подданствѣ государскомъ“, то гетьман, із царського наказу, має збирати всякі грошові й негрошові данини з міщан і поселян і щороку до царського скарбу віддавати. Затверджуючи цю статтю, цар похвалив гетьмана, але від себе додав, що він накаже вислати до українських міст своїх воевод. Власне кажучи, цей додаток у царській резолюції якраз підкреслив цю істотну різницю, яка була між цією статтею і ст. 15—16 проєкту Б. Хмельницького р. 1654. По проєкту також гетьман передавав цареві доходи з міст у формі щорічної данини, але там нічого не говорилося про передачу міст і населення у володіння царське. Тут же була передача у володіння, хоч Брюховецький неясно собі уявляв це „володіння“ і висловив бажання, щоб доходи збирав сам гетьман. Резолюція царя остаточно пояснила, як розуміє Москва це „володіння“: на Україну мають бути вислані царські воеводи, очевидно, для прийняття городів на царя і для збирання доходів.

Повстає питання, кому належить ідея передачі українських міст і сел із людиною у царське володіння, — чи самому Брюховецькому, чи комусь иншому? Переглянувши дотичні історичні документи, можемо на підставі їх констатувати, що цю ідею висловлюван уже раніше, і то не раз, головний керманіч і політичний учитель Брюховецького, протопоп Максим Филімонович, потім єп. Методій Мстиславський. Ще року 1657 в листі до боярина Ртищева Максим писав: „А что большее... изволь совѣтовать, царю, чтобы однолично, не откладывая, обнял здѣшніе края и города Черкасские на себя и своихъ воеводъ поста-

вилі¹⁴⁷), а в супровідному листі до Путівельського воєводи Максим додав: прочули, що цар вивелася Трубецького, „чтобъ на г-ря праведнаго сей край отбиралъ и властей государскихъ постановилъ... о чемъ были менше радостны и вся чернь“¹⁴⁸). 2) Знову в листі до бояр Ртищева з 19. X. 1657 р. Максим писав: „Объявляю, чтобъ царинаи власть над нами была, да владѣеть царь надъ нами“¹⁴⁹). Ідею цю добре засвоїв і приятель Максима, полковник Дворецький, який висловив її в листі до київського воєводи Шереметьєва 29. VIII. 1665 р., де писав, щоб цар усі міста й села на Україні „на себѣ взялъ, жебы болшей нами гетманы не владѣли, бо отъ того пеуются вельми: великихъ скарбовъ набывши, не хотять быть никому послушны, а хотять быть великими монархами. Лучшей будетъ, якъ будутъ воєводи, живучіе на Вкраинѣ, владѣть асьми маєтностями: непотреба будетъ никому просить о хлѣбѣ ратнымъ людямъ“¹⁵⁰). Цікаво зазначити, що не тільки думки, висловлені Дворецьким і раніше Максимом, близько підходять до змісту ст. 1-ої Московського договору, але й деякі вирази, нами підкреслені, майже тотожні з виразами ст. 1-ої. Коли взяти на увагу великий вплив, який мали єп. Методій та Дворецький на Брюховецького, та факт, що Дворецький супроводив гетьмана до Москви і тут впливав на нього, то можна зробити висновок, що ідею ст. 1 навязали Брюховецькому згадані вище особи. Само собою розуміється, що бояри знали про пропозицію Брюховецького раніше, ніж вона була вперше висловлена, та, певне, прислужилися до її остаточного формулювання в ст. 1-ій. Оцінюючи цю статтю з правного боку, можна сказати, що вона перекреслювала цілком той правний стан, в якому знаходилося Військо Запорозьке після договору 1654, і навіть 1659 р., та повертала В. З. до стану, в якому воно було в кінці XVI в., коли В. З. мало певні автономні права лише як окрема військова організація в Польській державі.

Далі, ст. 4 - а містить пропозицію гетьмана, що торкається київської митрополитської катедри: в статтях Переяславських і Батуринських постановлено, щоб митрополитові київському бути під послушенством московського патріярха, а тому гетьман із військом „для лучшіе всего народа подъ рукою е. ц. в-ва крѣпости и утверждения“ просять прислати у Київ „святителя рускаго“, щоб, мовляв, духовенство „на митрополитовъ, подъ рукою королевскою будучихъ, оглядываючись, въ шатости войску вредительной не было“. Дійсно, як знаємо, в царському указі під ст. 8 в редакції 1659 р. є постанова, щоб — київський митрополит був під „благословеніємъ“ московського патріярха. Але пропозиція ст. 4-ої йде далі, ніж просте, формальне підпорядкування українського духовенства патріярхові, бо пропонується й митрополита прислати „рускаго“, себто, москаля (тут термін „русский“ вжито, всупереч попередній практиці, замість терміну „московський“). Як ідея передачі всіх українських міст і сел

¹⁴⁷) Акты ЮЗР., т. IV, ч. 22.

¹⁴⁸) Там же, ч. 23.

¹⁴⁹) Там же, ч. 33.

¹⁵⁰) Акты ЮЗР., т. V, ч. 142.

під владу царя, так і ідея підпорядкування української церкви и духовенства митрополитові-москалеві походить не від Брюховецького, а від єп. Методія (прот. Максим теж). У листі до бояр. Ртіщева 19. X. 1657 р. він писав: „Если бы такъ было, чтобъ царь изволилъ, чтобъ митрополитъ Московскій въ Кіевѣ былъ“¹⁵¹). Протопоп Максим і сам, персонально, був заінтересований у справі київської митрополії, бажавши її одержати: за допомогою бояр. Ртіщева його було висвячено в Москві р. 1661 на списку Мстиславського й Оршанського, отже — на єпископа не українського, і з цього погляду він, не будучи москвином по національності, міг би всетаки вважатися за „московського, руского митрополита“. Його було іменовано покісно „блюстителем“ київської митрополії і він гадав, що шляхом затвердження ст. 4-ої будуть усунуті всі перешкоди до надання йому київської митрополії. Що в цій справі й Москва натискувала на Брюховецького, видно з листа Брюховецького до єп. Методія з 10. II. 1666, в якому він писав, що в Москві „припоминали постановление Б. Хмельницкихъ статьи, которые положены, чтобъ въ Малороссійскіе города въ Кіевѣ отъ свят. патріарха Московскаго митрополитъ былъ присланъ“. хоч, як знаємо, постанови про присилку митрополита з Москви в статтях Б. Хмельницького, навіть, у підробленому тексті їх, нема¹⁵²). На статтю 4-у цар поклав умовну резолюцію: цар буде писати до патріарха і, якщо патріарх дасть своє „благословеніє“ про митрополита в Кієві, то тоді й указ про це буде. Ця резолюція свідчить, між иншим, що р. 1665 київська митрополія формально й фактично ще була підпорядкована константинопільському патріархові.

В с т а т т і 9 - й гетьман зробив заяву, що як досі без царської волі він не посилав послів до чужих держав і до хана кримського, так і напотім обіцяє поступувати. Цим гетьман зобов'язувався дотримувати приписи ст. 9 і 10 підроблених статей Б. Хмельницького в редакції 1659 р. Цар за це гетьмана милостиво похвалив. Московські статті Брюховецький підняв так, як і Батурицькі: „Вел. г-ря, в. ц. пресв. в-ва, холопъ, я, гетманъ, Иванъ Брюховецкій, вѣрпаго в. ц. пр. в-ва войска Запорожскаго на сякъ подтвержденнихъ статьяхъ и вмѣсто всего войска Запорожскаго подписую своею рукою“. За гетьманом статті підписали: старшина, представники духовенства й міщан.

З наведеної аналізи Московських статей видно, що вони щодо форми своєї уявляють проєкт, предложений цареві на затвердження гетьманом Брюховецьким і ствержений царем із деякими змінами й додатками. Отже це був у всякому разі двобічний акт-договір, в якому виявили свою волю дві сторони — В. Запорозьке й Москва. Щодо свого змісту Московські статті, крім деяких новин другорядного значіння, в значній мірі змінили характер попередніх правих відносин В. З. і Москви, а саме, обмежили внутрішню автономію В. З., вийнявши з під влади гетьманського уряду міста й села з населенням некозацького стану, підтвердили заборону закордонних зносин без царського дозволу і, нарешті,

¹⁵¹) Акты ЮЗР., т. IV, ч. 38.

¹⁵²) Акты ЮЗР., т. VI, ч. 30.

поставили українську церкву й духовенство, хоч і умовно, під владу московського патріярха.

За подання Московських статей, особливо — за ст. 1-у про передачу у володіння цареві міст, сел і доходів, цар 22 жовтня 1665 р. нагородив І. Брюховецького боярським чином, який і було урочисто оголошено („сказано“), хоч і „по прозвонному чину“¹⁵⁰⁾. Крім того, цар нагородив гетьмана дорожчим боярським убранням, жалованою грамотою на Гадяцький повіт і Шептаківську сотню та призначив йому двір у Москві для проживання, а всіх старшин „пожаловано дворянським чином“.

Але того всього було мало. Приїхавши до Москви, Брюховецький висловив гаряче бажання одружитися з московкою, і дійсно, після довгих переговорів, дуже цікавих своїми національно-побутовими подробицями¹⁵¹⁾. Брюховецькою, гетьмана й царського боярина, одружено з княжною Долгорукою. Подія ця, виїмкова в історії українсько-московських відносин, стала не з ініціативи гетьмана, а за порадою його партії, себто, єп. Методя й полковника Дворецького, принаймні старшини, що перебували з гетьманом у Москві, прямо обвинувачували полковника Дворецького, що то він порадив гетьманові „женитися на Москві“¹⁵²⁾. Гетьман із старшиною виїхав із Москви лише 20 грудня 1665 р.

Нарешті треба спинитися на питаннях, в якій мірі і як були переведені в життя Московські статті.

Цілком зрозуміло, що, як тільки Московські статті стали відомі на Україні, вони негайно ж викликали велике обурення як проти Москви, так і проти гетьмана, якого всі обвинувачували в тому, що він ці статті склав і подав цареві. Це обвинувачення оправдувалося буквально текстом статей, але не зовсім було в згоді з фактичними обставинами. Перше реагувало на статті українське духовенство під проводом тогочасного єп. Методія, який, як було вже зазначено, був одним із головних авторів цих статей. 22. II. 1666 єп. Методій, архимандрит печерський та ігумени київських монастирів прибули до київського воєводи Шереметєва прохати дозволу відправити посольство до царя, щоб цар не велів прав і вольностей їх відбирати. При цьому вони пояснили, що духовенство послало до гетьмана за дозволом обрати київського митрополита, але гетьман відповів, що цар наказав бути в Києві митрополиту московському, а не по їх обранню, як то дозволяють їх стародавні права. А вони ж знаходяться під благословенням вселенського царгородського патріярха, а не московського. І, коли у них буде митрополит із Москви, то правам і вольностям їх буде порука. Духовенство протестувало „съ большою яростью“, донесив Шереметєв: „нехай цар скарає їх усіх, а ніж свого митрополита настановляє. Коли цей митрополит приїде до Києва, то вони всі замкнуть в монастирях і хіба що за шию й за ноги їх „поволокут“, тоді лише московський митрополит буде в Києві. В Смоленську вже настановлено московського архієпископа Філарета і він усі права і вольності відібрав і духовних, шляхту та міщан тамошніх називає „іновірцями“. Теж саме буде і в Києві... краще

¹⁵⁰⁾ В. Камелскій. Источники, I, ст. 156.

¹⁵¹⁾ Акты ЮЗР., т. VI, ч. 1, ст. 9—12.

¹⁵²⁾ Там же, стор. 16.

смерть, ніж бути у них в Кіїві московському митрополитові“. Восвода відповів, що указу він не має, але в статтях написано, що цар ще буде писати до царгородського патріярха. Нещастливо так говорити, як вони говорили про московського патріярха: коли цар звелить і царгородський патріярх поблагословить, то як вони не посміють не послухати“. „А ти, єпископе, зауважив Шереметєв, звертаючись до Методія, висвячений єси у Московській державі, митрополитом Пштиримом, і тобі під благословенням московського патріярха можна бути“. Духовенство все ж настоювало на тому, щоб цар дозволив обрати митрополита „зпоміж себе“ і щоб вони були й далі „під паствою царгородського патріярха“. Врешті восвода згодився пустити посольство до Москви¹⁵⁷). Протест духовенства все ж таки мав наслідки: стаття 4-а про московського митрополита в Кіїві не була переведена в життя.

З листа Брюховецького до царя 20. III. 1665 р. довідуємось, що й стаття 5-а про вислання на Україну московських залог не була здійснена так, як то було узвалено. Брюховецький писав, що до нього прислано царську грамоту про московські залогн та прохав пояснення, чому в грамоті позначено не ту кількість ратних людей, яка була зазначена в ст. 5-й, і чому наказано цим залогам забрати „військові гармати“, коли в „ропису“ написано, що гармат у полковників не дозволено брати, *молити охотятъ взять гармати, що знаходяться в городках (фортецях)*. Очевидно, в Москві намірялися всі гармати В. З. передати московським залогам. Хоч цар і задовольнив прохання Брюховецького щодо гармат¹⁵⁸), але, як видно з пізнішого документу, указ царя не було виконано і воєводи таки забрали гармати.

Що торкається основної, 1-ої статті, про передачу міст і сіл у володіння царя та про збирання доходів у царську скарбницю, то справа переведення цієї статті в життя викликала величезні труднощі. Ще будучи в Москві, гетьман попереджав бояр: „а денежнаго сбору съ малороссійскихъ жителей собирать отнюдь не мочно, да и заводитъ того ненадобно потому время воинское и шаткое, поставятъ себѣ въ оскорбленіе и чаятъ отъ того шатости“. На його думку, треба буде в містах „учинить ранды винные“, тобто віддати на „одкуп“ право шинкування горілкою, наклавши невеликий спочатку „сбор“, а потім можна буде підвищувати. Такий „одкуп“ на зразок слід завести насамперед у Кіїві, а потім і в інших містах. Шинкування медом і пивом треба лишити вільним, як було раніше¹⁵⁹). В травні 1666 р. гетьман говорив царському післанцеві, дякові Фролову, щоб „малороссійскаго народа, своевольныхъ и непостоянныхъ людей, большими поборами вкорѣ не ожесточить, шокамѣсть прпвыкнутъ и государевыми воєводи и людьми пообладаны будутъ, имать съ нихъ по невелику“, бо небезпечно і ворог близько¹⁶⁰). В такому байдужому відношенні гетьмана до побільшення царських доходів воєвода Шереметєв добачав власну користь гетьмана, який, на його думку, „въло корыстенъ мѣщаны и вся-

¹⁵⁶) Акты ЮЗР., т. VI, стор. 81.

¹⁵⁷) Там же, ч. 34.

¹⁵⁸) Там же.

¹⁵⁹) Акты ЮЗР., т. VI, ст. 19.

¹⁶⁰) Там же, ч. 41.

кими поборами". Про це Шереметєв повідомив дяка Фролова і писав гетьманові, щоб той „договоръ свой Московской содерживалъ“ і не вступався в городи й доходи¹⁰¹⁾. Шереметєв, оп. Методій та Дворецький тоді ж такі говорили Фролову, щоб цар швидче вислав своїх перепищиків, міщани — раді дохід у царську скарбницю давати, аби козацька старшина й козаки жадного до цього діла не мали¹⁰²⁾. Царські перепишки прибулидесь літом 1666 р., бо Брюховецький усерпні повідомляв царя, що перепищиків він приймає добре і обдарувавши розіслав по городах¹⁰³⁾. Із дальших документів видно, що перепишки багачько наплутали, не так переписали „тяглих людеі“, внаслідок чого й „окладі книги“, по яким належало збирати доходи, було складено неправильно¹⁰⁴⁾. З другого боку, приступивши до збирання доходів, воєводи не вважаючи на попередження гетьмана, старалися зібрати якомога більше, щоб підняти „прибыли“ царські, як от воєвода Шереметєв, що старався підняти „одкупной доход“ у Нижні з 400 до 650 рублів; він доносив цареві, що йому вдалося збільшити доходи аж до 9951 руб.¹⁰⁵⁾.

Внаслідок такого „усердія“ воєвод, які не звертали уваги на те, чи може населення платити, чи ні, населення й козацька влада урочали вживати всяких способів, щоб податків не платити, а гетьман і старшина цьому допомагали. Міщани не слухали воєвод, відмовлялися давати податки й записувалися в козаки; теж саме робили й селяни, а старшина занес у козаки приймала без жадних перешкод¹⁰⁶⁾. З донесення воєводи Шереметєва видно, що полковник Горленко прямо заявив воєводі, що з наказу гетьмана дозволено міщан і селян, що занесали в „оклад“ по переписним книгам, записувати в козаки¹⁰⁷⁾. Так справ стояла в другій половині 1667 і на початку 1668 рр., а потім почалося загальне повстання проти воєвод і царських залог і, таким чином, царським воєводам не вдалося забрати міста й села у володіння царя і здійснити ст. 1-у Московського договору.

Всі інші статті мали декларативний характер і не потребували виконання, або ж здійснення їх було поставлено в залежність від певних умов. Загальний зміст цілого договору, сам по собі і в зв'язку з фактами, що мали місце під час перебування гетьмана в Москві, викликав велике незадоволення на Україні й нарікання на гетьмана. Гадяцький воєвода Вердеревський переказував дякові Фролову, що козаки боярина й гетьмана Брюховецького не люблять і говорять: „у насъ де въ предкахъ бояръ не бывало, а онъ де заводитъ новый образецъ, и вольности де наши отъ насъ всѣ отходятъ, да и приходъ къ нему сталъ тяжелъ“. Полковник Горленко говорив: „мигъ де дворянство ненадобно, я де по старому козакъ“. Козаки збираються на Запоріжжя, відтіля шідуть на гетьмана, а царських

¹⁰¹⁾ Там же, ст. 102.

¹⁰²⁾ Там же, стор. 103.

¹⁰³⁾ Там же, ч. 53.

¹⁰⁴⁾ Акты ЮЗР., т. VI, ч. 58.

¹⁰⁵⁾ Акты ЮЗР., т. VII, ч. 2.

¹⁰⁶⁾ Там же, ч. 7 і 8.

¹⁰⁷⁾ Там же, ч. 8.

¹⁰⁸⁾ Акты ЮЗР., т. VI, ч. 41.

людей, що живуть у Переяславі, звать „людцями й жидами“¹⁶⁸). Незадоволення й спротив викликали московські порядки, які воєводи бралися заводити на підставі московського договору. Населення міст і сел терпіло великі утиски від оподаткування, а також і від свіжовписаного козацтва, особливо від новоутворених полків із різних „куп“, що складалися з людей різних станів і націй, які, не маючи певної придленої їм території (полків і сотень), або стояли на кордонах, або ж переходили з місця на місце, без жадного ладу й карности, обтяжуючи країну й населення. До внутрішнього неладу й неспокою приєдналися й зовнішні небезпеки, особливо порушення державної й національної єдності України. 13 січня 1667 року Москва й Польща склали відомий Андрусівський договір про замирення на 13 років (до червня 1680 р.). На підставі цього договору Москва й Польща розпорядилися долею України, її території й населення, як завойованою країною, і, не заклакавши до участі в складанні договору представників Війська Запорозького, поділили між собою Україну по лінії Дніпра. Московському послові при допомозі великих подарунків польським послам удалося залишити за Московією Київ із невеликою територією на правому боці Дніпра, та й то лише на два роки. Андрусівський договір викликав страшне обурення на Україні. Скрізь тільки й мови було про те, що „цареві України не треба, він її разом із Кієвом вічтяв Польщі“. Ходили чутки, що на Україну прибуде московське військо, „тодім і цар приїде, та будуть віддавати полякам Київ“.

Всі ці внутрішні і зовнішні події й пастрої привели до того, що, як не були обдаровані царем Брюховецький і його оточення, але й у них відкрилися очі на дійсні наміри Москви. Порадившись з старшиною на Раді 1 січня 1668 року, Брюховецький вирішив порвати з Московією, зєднатися з Правобережжям та шукати іншого протектора. На Лівобережжі піднялося повстання, царські воєводи й залоги були вигнані з міст і побиті. Розлютований народ знищив Московський договір, а разом із договором загинув і той, чье імя навіки з ним звязано: гетьмана Брюховецького забив п'яний шатови козацький на очах правобережного гетьмана Петра Дорошенка 8 червня 1668 року, на раді в с. Будищах, біля Опішні. На тій же Раді обрано П. Дорошенка на гетьмана обох боків Дніпра¹⁶⁹).

¹⁶⁸) Д. Окиншевич, Генеральна Рада. Додаток 9. Праці Комісії для вивчення Західно-рус. і Укр. права. ВУАН. Вип. VI. К. 1929, ст. 419.

ГЛУХІВСЬКИЙ ДОГОВІР ГЕТЬМАНА Д. МНОГОГРІШНОГО Р. 1669.

Перечисляє Лівобережжя з Москвою. Глухівська Генеральна Рада й Глухівські статті.
Юридична аналіза. Виконання договору й порушення його.

Трагічна смерть І. Брюховецького та обрання на гетьмана обох боїв Дніпра П. Дорошенка не багато поліпшили ситуацію на Україні: „Рідна“, або, як висловився один із сучасників, — „ці тяжко плакалі времена“¹⁷⁰), продовжувалась. Під впливом загрозливих вісток із Правобережжя Дорошенко не встиг закріпити своєї влади на Лівобережжі й мусів вертатися до Чигрина, лишивши на Лівобережжі незначні відділи війська та настановивши миргородського полковника Демяна Многогрішного наказним гетьманом Лівобережжя. Тимчасом у Переяславі, Чернігові та Ніжені ще трималися московські залоги, успішно відбиваючись від козаків, трохи згодом сюди ж знову вдерся з московським військом Ромодановський і почав порядувати, добуваючи й руйнуючи міста й замки. Тяжку ситуацію, що утворилась на Лівобережжі внаслідок військових подій та відсутності допомоги з боку Правобережжя, використали прихильники мирного співжиття з Москвою, речником яких на цей раз був архієп. Лазар Баранович. Після довгих переговорів і листування Многогрішного з Барановичем і Барановича з Москвою прийшли до такого компромісу: Лівобережжя прохатиме царя, щоб вій для віри християнської простив їх провини, прийняв знову В. З. під свою протекцію, але цар має повернути В. З. попередні вольності, які були за Б. Хмельницького по Переяславському договору, вивести воевод і московські залоги з Переяслава, Ніжена й Чернігова та пустити у вічне забуття те, що сталося за Брюховецького¹⁷¹). На скликаній у Новгородку Сіверському раді 17 грудня 1668 р. було обрано Д. Многогрішного на гетьмана Лівобережжя, складено проект нового договору й вислано з окремим посольством до царя¹⁷²).

Козацьке посольство прибуло до Москви 18 січня 1669 р. В Москві воно подало проект статей і надзвичайно цікавий наказ, у якому освітлю-

¹⁷⁰) Акты ЮЗР., т. VIII, ч. 4.

¹⁷¹) Акты ЮЗР., т. VII, ч. 30. Д. Барановський так обгрунтував це рішення: „Народу сего, аще и непостояннаго, не отвраща словомъ и милостью непостоянство ихъ утверди, аще есть родъ старопитивъ и арегорченля, но ему же пощощеть работати, не щадя живота работаетъ. Дяки подъ хотивимъ и на различныхъ бранехъ славою ихъ преславная содѣлаша, родъ сидень, нже свободы хошеть, вопиеться не нуждомъ, но по волѣ“ (там же).

¹⁷²) П. Матвѣевъ. Батуринский переворотъ. Русская Старина, 1903, кн. IV, стор 679—680.

валися причини війни, піднятої Брюховецьким, та подавалися річеві аргументи як свід усіх воєвод з України. Після цього відбувався цілий ряд конференцій із боярами, на яких посольство давало інформації про становище на Україні й одержало відомості про Андрусівський договір та про долю Києва. Посольство просило повернути гармати, захоплені Ромодановським і воєводами, випустити з в'язниць полонених українців та призначити Генеральну Раду для прийняття договору й підтвердження обраного гетьмана¹⁷³). Пересправи в Москві не мали остаточного характеру, вони продовжувалися потім у Глухові, де вдруге було обговорено багато справ, про які була мова в Москві.

До Глухівських пересправ Москва щільно готувалась. Після відїзду козацького посольства царська канцелярія виготовила на підставі наказу й проєкту статей, поданих посольством, проєкт основних „указних“ статей, підписавши під кожною статтею царський указ-відповідь. До цих основних статей було додано ще три статті, які склали потім 3, 19, й 21 статті Глухівського договору¹⁷⁴). Крім того було складено ще „запасні статті“, про які московські послани мали говорити на Раді. Проєкт основних і додаткових статей разом із наказом і запасними статтями було списано „на тетради“ й відіслано до воеводи Ромодановського.

12 лютого 1669 р. цар наказав Ромодановському, стольникові Арт. Матвееву, та дякові Гр. Богданову бути царськими послами на Раді, яку цар призначив у Глухові. З посольством мають бути вислані „для обсерганья на Радѣ в. г-ря ратные конные и пѣшіе люди съ бояр. Г. Ромодановскимъ, его полку стольники, стряпчие, дворяне московские и жильцы, рейтеры съ полковники, да солдатские полковники съ полки, головы московскихъ стрѣльцовъ съ приказы“, — отже висилалася ціла армія різних родів зброї. Посольству були доручені царські грамоти на гетьманство, на булаву й на армату. 24. II. посольство прибуло до Сівська, де зустріло Г. Ромодановського й передало йому наказ про те, як він має на Раді царське „дѣло дѣлать и статьи становить“¹⁷⁵). Після листовних зносок із Многогрішним і Л. Барановичем, Ромодановський рушив із посольством і військом до Глухова, куди й прибув 1 березня 1669 р. 2 березня московське посольство відвідав Многогрішний із Гвинтовкою. Ромодановський оголосив їм, що цар по своїй „милости“ простив їх вину, а на яких умовах В. Запорозькому бути у царя „у вічному підданстві“, про це все в статті, „и о тѣхъ статьяхъ“ належить на Раді „договоръ учинить и совершенно укрѣпить“. Далі Ромодановський відчитав свій посольський наказ із тими додатковими статтями, які там було вміщено. З приводу ст. 1 наказу, в якій ішла мова про те, що по Андрусівському договору Київ має бути переданий Польщі в квітні 1669 р., гетьман зауважив, що на останньому соймі поляки ухвалили всі православні церкви повернути на костели. На це Ромодановський відповів, що в ст. 3 перемирного договору постановлено, що в містах, які передаю полякам, забезпечується воля віри. В ст. 2-й наказу говорилося про те, що коли гетьман

¹⁷³) Акты ЮЗР., т. VIII, ч. 9.

¹⁷⁴) Там же.

¹⁷⁵) Акты ЮЗР., т. IX, л. 20.

буде настоювати на тому, щоб при переговорах із поляками про „вічний мир“ були присутні й сиділи посланці В. З., то дати на це згоду, але під умовою, що посланці зарані повідомлять царя, про що будуть говорити, та що питання, стояти посланцям чи сидіти, буде вирішено по згоді з польськими послами. Прочитавши цю статтю, Ромодановський додав, щоб гетьман зараз же виготовив статті, які має дати своїм посланцям, але від себе зауважив, що посланці не будуть сидіти поруч із великими послами. На це Многогрішний відповів, що посланці Петра Дорошенка сидять разом із польськими послами. На зауваження гетьмана з приводу ст. 4 і 5 наказу — про воєвод Ромодановський запропонував цю важливу справу відкласти до Ради. Ще Ромодановський пояснив ст. 8-у наказу, в якій була мова про постійного представника В. З. в Москві, через якого гетьман і В. З. мали б зноситися з царем та боярами; він заявив, що з наказу царя гетьман і старшина мають вибрати „знатного, доброго, розумного й розсудливого представника“, який буде мешкати в Москві на окремому дворі. Цього виборного мають міняти щороку. Гетьман згодився на такий план і додав, що представника виберуть. На решту статей жадних пояснень чи зауважень не було зроблено, і на цьому скінчилася розмова першого дня¹⁷⁶). На другий день, 3 березня, до Глухова прибув арх. Лазар Баранович і відбулася велика конференція, в якій взяли участь Л. Баранович, гетьман, старшина й виборні від козаків та міщан. Конференцію розпочав Ромодановський промовою й поздоровив всіх іменем царя. Потім Ромодановський оголосив, що цар дарує провищу, але під умовою, що більше вже „зради“ не буде, бо тоді вже сам цар, своєю особою, взявши хрест, почне „въ подданство приводитъ и своевольныхъ унимать“ (характеристична погроза). Далі було прочитано посольське уповноваження й проголошено царський угаз про те, що цар показав по їх правам і вольностям обрати гетьмана, кого улюблять¹⁷⁷). Обозний, судді, полковники, вся старшина й козакі, що були на цій конференції, обрали на гетьмана Деяна Многогрішного. Це було, так би мовити, попереднє, неофіційне обрання, бо відбулося не на Раді і тому потребувало повторного, вже офіційного елекційного акту на Генеральній Раді.

Після обрання було прочитано привезений із Москви проєкт договірних статей. Статейний список Ромодановського занотував, що коли було прочитано статтю, в якій говорилося про царських воєвод у Переяславі, Ніжені і в інших містах, то гетьман і старшина цю статтю „оспорили“ та заявили, що в їх поданні до царя написано, щоб воєвода був лише в Київі, а по інших містах щоб не було воєвод, бо від них „велика образа сталася“. Ромодановський і інші московські посланці почали залакувати гетьмана й старшину, мовляв, поляки, турки й Дорошенко прийдуть, міста зруйнують і в полон до Туреччини населення заберуть. На це гетьман відповів, щоб Ромодановський не гнівався, що цю статтю заперечили, а читав би далі, вони ж проміж себе порадяться. Коли прочитано було статтю про передачу Київів полякам, то знову гетьман і старшина запротестували й заявили, що цар не наказував віддавати Київів, бо то город „найперший

¹⁷⁶) Акты ЮЗР., т. IX, ч. 20, стор. 86—87.

¹⁷⁷) Там же, стор. 90.

з усіх і християнська віра з цього шиліз, і моці святих там є численні; коли ж Київ буде віддано полякам, то поляки й моці розвезуть по Польщі. Й церкви передадуть до унії". На це бояри дали пощечення, яке потім було вміщене під ст. 7 Глухівського договору. Решту статей вислухано без протесту, але гетьман і старшина попросили копії статей, щоб вони могли ще між собою порадитися й обміркувати статті. На цьому й скінчилася конференція 3 березня. Наступні конференції відбулися 4, 5 й 6 березня, на них дискусія велася головно над питанням про вивід воєвод із України. Як не старалися Многогрішний, старшина й Л. Баранович підтримати свою вимогу, вживаючи річевих аргументів, підтверджених дійсними фактами жорстокого поводження воєвод і московських залог, обкинуваючи цих останніх у злодійстві, в підпалюванні козацьких дворів та грабунку підчас пожежі, тощо, ніщо не могло збити Ромодановського з його позиції обстоювання воєвод. Кінець-кінцем довелося уступити і в цій найважливішій справі всіх конференцій¹⁷⁹). Радіючи з цієї перемоги, Ромодановський писав цареві, що спір про воєвод продовжувався з 3 по 6 березня, „и стояли они на томъ крѣпко“, але, мовляв, удалося з ними договоритись: воєводи й ратні люди будуть по давньому в Переяславі, Ніжені, Чернігові й Острі.

6 березня 1669 р. відбулася Генеральна Рада в Глухові на соборній площі в присутності московського посольства й війська. На Раді було остаточно обрано Д. Многогрішного на гетьмана Лівобережної України. Після акту обрання були прочитані статті Ромодановський запитав, чи всі чули статті і чи всі годяться на них. Усі відповіли, що нехай статті будуть так, як написані. Потім у соборній церкві перед московським образом „Спаса“ гетьман, — старшина, козаки й міщани склали присягу. До присяги проводив Л. Баранович по „чиновній“ московській книзі і по князю запису (роті). Списки Глухівських статей було післано до воєвод у Чернігів, Ніжен і Переяслав, щоб вони відібрали присягу „на цих договорних статтях“ від усіх старшин, козаків і міщан, які не були на Раді, а до Стародуба, Новгороду Сіверського і до інших міст Ромодановський вислав приводити до присяги післанця свого Умая Шамардина¹⁸⁰).

Пересправи козацького посольства в Москві та гетьмана й старшини з московським посольством у Глухові перед Радою завершилися прийняттям обома сторонами нового договору, який офіційно одержав назву „Глухівських статей“¹⁸⁰). Щодо форми Глухівські статті, як і Переяславські з р. 1659, можна поділити на три групи: перша група уявляє пропозиції, предложені Б. Запорозьким і затвержені царем (статті 1, 2, 5, 6, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 18, 24, 25 і 26); друга група — це пропозиції царя, затвержені гетьманом і старшиною (статті: 10, 19, 20, 21, 22, 23, 27); нарешті, до третьої групи належать статті, які уявляють пропозиції В. З. і контрпропозиції царя, прийняті гетьманом і старшиною (статті: 3, 4, 7, 8, 13 і 17). Наведений розподіл Глухівських статей,

¹⁷⁹) Акти ЮЗР., т. IX, стор. 94—99.

¹⁸⁰) Там же, стор. 102.

¹⁸⁰) П. С. 3. 447; Собр. Г. Г. Д., т. IV, ст. 231—242. В. Кавенский. Источники I, ст. 217—228.

з погляду форми та джерела походження статей, безперечно свідчить, що Глухівські статті є двобічним договором між В. З. і московським царем. До такого ж висновку ми прийдемо, коли звернемося до змісту статей і хоч московська стилізація деяких виразів надала, іноді, Глухівському актові характер проханья В. З., та все ж внутрішній зміст статей показує, що ця зовнішня стилізація штучна й не відповідає фактичним обставинам, за яких статті складалася.

Переходячи до аналізу змісту Глухівських статей, ми повинні насамперед зазначити, що Глухівські статті, як і попередні договори з Москвою, розподілено без жадного впливу й звязку: розподіл та розміщення статей зроблено чисто механічно, без жадного логічного звязку та до того ще й на підставі різних джерел. Основним джерелом Глухівських статей був проєкт, поданий В. З. в Москві в січні 1669 р., потім до цього джерела додано друге — наказ московському посольству, що виїздяло на Україну, який містив додаткові й запасні статті, нарешті, за третє джерело послужили *пересправи* в Глухові перед Радою та окреме подання від гетьмана й старшини 4 березня. При використуванні цих джерел редактори статей — московські послы внесли значні зміни як у редакцію статей, так і в царські упази, підписані під статтями. Аналізуючи статті, ми будемо дотримуватися того порядку, який прийнято в офіційній їх редакції, та будемо зазначати основне джерело кожної статті і ті зміни, які були внесені при остаточній редакції.

В статті 1-й гетьман і військо „сеї сторони“ Дніпра (в проєкті було: „будучее при немъ“) бють чолом цареві, щоб наказав провини їх простити і не згадувати та держати В. З. „въ жалованьи и въ призьрѣнїи“. Цар жалує гетьмана і все В. З., що є при ньому, вину прощає і згадувати не буде. „А вони, як обіцяли, мають служити цареві і його наслідникам (цих останніх слів в проєкті не було) вірно та бути під його самодержавною рукою ..въ вѣчномъ подданствѣ неоступно“, без зради. Джерелом для цієї статті була ст. 1 проєкту В. З. і указ царя, даний на цю статтю в Москві. В ст. 2-й висловлено прохання, щоб В. Запорозькому було признано попередні права й вольності: „що було дано гетьманові Б. Хмельницькому, то все нехай буде їм підтверджено“. Цар пожалував гетьмана і все В. З. цього боку Дніпра правами й вольностями „по прежнему ихъ праву“, і обіцяв, що права й вольності порушені не будуть. Джерелом для цієї статті була ст. 2 проєкту, але царський указ, який було дано в Москві, тепер де в чому змінено. Ст. 3-я відноситься до тих статей, в яких є пропозиції обох сторін. Торкається вона питання про воевод, біля якого точився впертий бій між представниками обох сторін. Пропозиція В. З. сформулована в тих самих виразах, що й у проєкті, поданому в Москві: „Гетьман, Б. Хмельницький, у давніх статтях установив, щоб царські воеводи з військовими залогами були в Переяславі, Ніжені та Чернігові (треба зазначити, що такої постанови нема навіть у підробленій редакції з р. 1659), тепер же В. З. просить, щоб воевод і ратних людей на Україні зовсім не було, бо від них „спору и досадительства“ бували, від чого й війна почалась. Що ж до доходів, які мають збирати на царя, то нехай доходи збирає гетьман через певних людей, але лише від часу, як Україна прийде до попереднього стану. На цю пропозицію в Москві було дано такий указ: цар наказав

воєводам бути в містах, в яких потрібно, а не у всіх, в яких були після Переяславського договору аж до цієї війни, і про це говорити на Раді. Мешканцям міст від воєвод нічого злого більше не буде, бо будуть підтвержені права й вольності, а воєводам буде наказано порушувати права і втручатися до їх суду. Ратні люди будуть у містах, згідно з царським наказом, „для всякое крѣпости“, щоб більше жадної „шатости“ не було. З паведеного царського указу видно, що Москва пішла була на певні уступки, питання про воєвод перенесла на Раду й не означила міст, в яких воєводи будуть. Ми знаємо, як гостро поведився Ромодановський на конференціях і на Раді при обговоренні справи воєвод, як він залякував гетьмана і старшину і ворогами, і царськими указами. Гетьман і старшина спочатку виявляли були певну твердість у цій справі, але певне, під впливом загроз Ромодановського і московського війська, мусіли уступити й забрати свою пропозицію. Внаслідок цього бій виграв Ромодановський і при цій нагоді змінив царський указ на другий, більш рішучий і категоричний: „Цар наказав, щоб у містах були воєводи й ратні люди для охорони від ворогів і щоб більше не було зради й „шатости“; воєводи й ратні люди будуть у Кліві, Переяславі, Ніжені, Чернігові, Острі. Воєводам заборонено втручатися в права й вольності і в суди. Коли хто з мешканців буде скаржитися на ратних людей, то воєводи будуть судити тих людей при участі представника В. З. А щодо доходів цар наказав дотримуватися статтей Б. Хмельницького“. Царську пропозицію ствердили гетьман, старшина і міщани: „приговорили сеѣ статть быти такъ“.

Ст. 4-а говорить про те, щоб реєстровому військові, яке буде завжди на службі, давалася платня з царського скарбу, як то було постановлено в статтях Б. Хмельницького. Зміст статті взято з проекту (ст. 6); в Москві цар відклав затвердження статті до Ради. Далі, до ст. 4-ої додано те, про що було умовлено на пересправах в Глухові: вираховано платню військові, за ст. 3 і 6 в редакції 1659 р.; встановлено кількість війська в 30.000, ухвалено, щоб у кожному полку було заведено реєстр і до нього вписано старих і довгослужилих козаків; коли б таких козаків не вистарчило до повного числа, тоді можна вписати в козаки міщанських і селянських дітей. Для заплати військові встановлюється податки з усіх маєтків, крім архієпископських, єпископських і монастирських; коли ж цього податку не вистане, тоді розподілити зібрану суму, кому скільки доведеться. З маєтків, які належать полковникам та иншій старшині і на які дано царські грамоти, також збирати податки на військо; власники ж цих маєтків мають право судити своїх підданих, збирати з них „вільні датки“ та вживати на роботи до кошення сіна й рубання дров. Щодо маєтків духовенства і монастирів, то піддані їх будуть вільні від податку на військо, але цих підданих належить переписати в книги, понад записане число не приймати і в козацький реєстр їх не писати. З міст, містечок, сел і деревень також збирати податок, але з огляду на руїну, якої зазнали вони підчас війни, встановлюється їм пільга: Переяславу, Ніжену, Любечу, Вороніжу, Кролевцю та иншим містам на 10 років, Чернігову, Остру — на 7 літ, иншим містам, містечкам і селам — на 3 роки“. Додаток про податки на військо, взятий із ст. 7 записних статтей, не має стверджуючої формули у вигляді царського указу чи ухвали

гетьмана й старшини. Правне значіння цього додатку далеко переходить межі справи оподаткування, бо, разом із оподаткуванням одних маєтків і звільненням других, признає власникам маєтків право домініяльного суду над підданими і встановлює обов'язок роботи на користь пана. Це була, так би мовити, компенсація власникам за оподаткування маєтків В с т. 5 - й (ст. 7-проекту) міститься просьба про вислання царських „запевняючих грамот до всіх полків про те, що цар дарує провину та повертає права й вольності, які були за Б. Хмельницького“. Цар це прохання задовольнив. В ст. 6 - й (ст. 9 проекту) гетьман і старшина просили, щоб ті, кому дав цар шляхетство („честь дворянская“), і надалі мали його, а тим, хто заслужить, цар пожалував шляхетство на подання гетьмана й старшини. Далі вміщено прохання, щоб цар видавав свої грамоти тим особам, яким гетьман і старшина дадуть маєтки за службу і своїми універсалами ствердять. Цар затвердив цю статтю без змін. Постанови цієї статті мали важливе принципове й практичне значіння: вони встановлювали на майбутнє порядок наділення маєтками за службу. Попередня практика В. З. встановила такий порядок, що землю наділяв гетьман „до ласки військової“; з часом трапилося досить багато випадків вилому з цього порядку, коли окремі старшини випрошували у царя маєтки без відома гетьманського уряду; щоб усунути такий непорядок надалі, ст. 6 встановила, що маєтки має право наділяти гетьман із старшиною та що цар має затверджувати грамотами тільки ті маєтки, на які вже видав гетьманський уряд універсал.

В с т. 7 (ст. 10 проекту) гетьман і старшина просять, щоб цар не видавав Київського полякам з тієї причини, що поляки на своїй ухвалі всі церкви православні пересвятити на костели римські, а чудотворні моці святих розвести по польських містах. У царському указі на цю статтю, даному ще в Москві, пояснюється, що дійсно, за Андрусівським договором, Київ має відійти до Польщі, але „за некоторими многими причинами съ польскої стороны“ Київ не буде віддано полякам у назначений термін. Щодо нарікання з боку В. З., що ніби то в Андрусівському договорі проминули згадати про церкви, то це не так, бо в договорі постановлено, щоб на Правобережжі, що відійшло до Польщі, було вільно відправляти службу Божу й визнавати православну грецьку віру. Коли б поляки допустились утисків на православ'я в Польщі чи на Литві, то про це цар накаже говорити на з'їзді. Але ж піднята справа належить до Правобережжя, а не до них; а Правобережжя само забажало бути „въ отлученіи отъ царскаго величества“ і перейшло під королівську руку ще перед Андрусівським договором, тому то й договір в Андрусові так складено. Це пояснення гетьман і старшина мусіли прийняти, хоч воно і не задовольнило їх: „гетьман і вся старшина, и козаки справу передачі Київа поклали на волю царську; але коли на з'їзді буде ухвалено Київ всетаки віддати, то щоб було поставлено умову не переслідувати віри православної, „хоч та сторона (Правобережжя) і відлучилася“, — це була відповідь на вищенаведену досить дивну аргументацію православного царя. Тут же було висловлено міркування, що в разі передачі Київа полякам українську митрополію належить перенести до Переяслава, як то було давно колісь, а Л. Баранович із свого

боку запропонував перенести її до Чернігова, бо він старший за Переяслав і князівство Чернігівське — давніше.

Ст. 8 - а (ст. 11 проєкту) містить у собі вимогу В. З., щоб послі, післядці й гінці царські не ставали по козацьких дворах і не брали насильством підвод у сотників, отаманів і військових товаришів, щоб двори для постою й підводи давали міські вряденики. В Москві цар наказав про цю статтю говорити на Раці. Потім Ромодановський додав до статті нову, дуже цікаву пропозицію, взяту з записних статей, а саме, щоб вибраний представник В. З. проживав у Москві, на окремому дворі і з ним щоб було 5—6 чоловік. Завданням виборного були б зносини із Московським урядом та наказами в усіх справах, зокрема в справі скарг на воєвод. Гетьман і заінтересовані особи посилали б до виборного післядців на підводах до Путівля, а з Путівля до Москви післядці їхали б на московських підводах. Щоб не обтяжувати населення підводами, треба послати лише в справах пильних, як і цар надалі буде робити. Як бачимо, пропозиція Ромодановського зводилася до встановлення постійного посла-резидента В. З. пр царському уряді в Москві; мотивувалося її потребами часу та необхідністю скорочення видатків на посольства. Але, очевидно, ці мотиви не були переконливі, або ж за ними ховалися інші мотиви, бо гетьман і старшина цієї пропозиції не ствердили; гетьман на пересправах у Глухоні висловив був свою згоду, але заявив, що такого резидента ще не обрало, а в далійшій ст. 9 було вміщено невизначну постанову, що гетьман і старшина „осмотрясь въ дѣлѣхъ своихъ“ будуть чолом бити пізніше. Цікаво порівняти цю пропозицію з пропозицією, зробленою за Ю. Хмельницького, про царського резидента на Україні. Обидва проєкти про постійних резидентів, України і Москви, мають важке принципове значіння: вони доводять, що в той час Москва вважала Україну за окрему державу. Але тоді гетьман з старшиною не зрозуміли цього значіння, і так ця пропозиція не була здійснена.

В ст. 9 - й, додатковій до попередньої статті, йде мова про гетьманських гінців, які мають довозити листи прямо до Москви, минаючи Путівльського воєводу. Цар затвердив цю статтю, призначивши для післядців по три підводи на кожного і по одній для кожного челядника післядцевого. В ст. 10 - й вміщено пропозицію царя про організацію на Україні пошти. Держати пошту мав би хтось із українців на умові, а платили б йому половину з доходів В. З., а половину з царського скарбу. Гетьман і старшина прийняли цю пропозицію, обіцяючи пошукати охочих держати пошту. В ст. 11 - й висловлено прохання до царя ствердити давнє право на вільний вибір гетьмана на випадок смерти та щоб цар передавав обраному гетьманові військові клейноди: прапор, булаву, печатку й литаври. Цар задовольнив це прохання. Ст. 12 - а (ст. 15 проєкту) і ст. 18 містять у собі вимогу, щоб було повернуто В. З. право зносин із чужими державами, зокрема з Польщею й Кримом. В указах на ці статті цар відмовив повернути право чужоземних зносин, бо, мовляв, гетьман, Б. Хмельницький, та інші гетьмани, хоч були гетьманами обох боків Дніпра, не мали такого права. Від зносин із чужими державами повстають на Україні „многіє ссоры“; коли ж трапиться яка справа в чужою державою, то про це треба писати до царя, а він уже сам буде писати до чужих держав і, про

що було написано. повідомить В. З. Таким чином, наведеними указами заборону чужоземних людин, яка вперше була вміщена в подробені статті Б. Хмельницького з р. 1659, тепер стверджено й залишено надалі, як то було за Ю. Хмельницького (ст. 6—8 додаткових статей із грудня 1659 р.) і за І. Брюховецького (ст. 9 московських статей). У ст. 13 - й (ст. 12 проекту) вміщено кілька умов: а) щоб царське військо, коли піде проти ворога через Україну, не ставало постосм у козацьких дворах, лише в міщан, і вольностей козацьких не ламало; б) щоб не лаяло козаків „мушкетерами та зрадниками“ і не брало з собою на послуги; в) щоб не виводили з України московських людей, які давно вже осіли, бо на Україні була велика „сму́та“ від того, що забирали драгунів та інших збігців і робили те проти царського указу. Цар перші дві умови ствердив; що ж до умови про московських збігців, то з огляду на те, що збігці (драгуни, салдати і всяких ранг службовці) втікали, не бажаючи служити цареві, а боярські люди й селяни, — вчинивши вбивства, розбій чи злодійства, цар наказав збігців віддати, бо від того всіляке зло буває та й на попередніх радах у договірних статтях прийнято і присягою скріплено, щоб збігців не приймати і видавати. Гетьман і старшина прийняли цю пропозицію царя. В ст. 14 - й вміщено пропозицію В. З., щоб українці, які були взяті в полон московським військом до нинішньої війни, лишалися там, де тепер живуть, а хто з них повернув до родичів, не заподіявши нічого злого, може жити в себе дома. Хто ж прокрався і прийшов додому, то таких злодіїв віддати. Цар цю статтю ствердив. В проекті і в наказі такої статті нема, не було про неї мови і на пересправах перед Радою; можливо, вона була складена під впливом попередньої статті про московських збігців. до яких, певне, бояри зараховували й полонених українців, що служили у московських містах, а потім верталися додому. Ст. 15 (ст. 14 проекту) ставить вимогу, щоб воєводам наказано було надалі не заборонят козакам брати шлюб із міщанками та купувати міщанські землі й дома. При пересправах у Москві цар наказав зібрати відомості, хто з воєвод робив такі надужиттв. Після відповіли, що дадуть про це відомості на Раді. Очевидно, такі відомості були дані, бо в указі на цю статтю дається обіцянка, що як тільки воєводи повернуться додому з полону, то їх візьмуть на допит і винних покарають. У ст. 16 - й (ст. 17 проекту) міститься прохання В. З. про поворот забраних полком Ромодановського дзвонів, посуду, риз, книг, образів і всякого срібла церковного, а хто брав, про те гетьманові й старшині відомо. Цар задовольнив це прохання і наказав чинити розшук побраних річей у Путивлі, Сівську, Брянську й інших містах, натомість зажадав, щоб гетьман розшукав і віддав церковні речі, які нібито забрали козак в московських городах. Ст. 17 - а (ст. 19 проекту) торкається дуже важливого питання про участь представників В. З. в мирових переговорах Москви з чужоземними державами, надто з польським королем і ханом кримським. Гетьман і старшина домагалися, щоб на майбутнє представники В. З. були допущені до участі в „комісіях“, мотивуючи тим, що на „першій комісії“ (при складанні Андрусівського договору) їх представників не було і В. З. „в немалой скорби“ було. В короткому указі царя на цю вимогу, даному ще в Москві, стояло, що цар „на създахъ при послѣхъ высланыхъ ими для ихъ дѣлъ быти поволитъ“. У Глухівських статтях під ст. 17

подано обширний царський указ, в якому цар підтверджує попередній свій указ, але ухвалює, що на зїзді про вічний мир із Польщею посланці не будуть сидіти разом із послами. „чтобъ отъ того ссора не приходила“, лише, коли справа торкатиметься України, тоді царські послы покличуть до себе посланців В. З. і поінформують. Але коли польські послы дадуть свою згоду, тоді посланці В. З. можуть прийти на засідання й говорити, тільки .. „безъ спору и съ тихими и слушными разговорами“. Цей указ су-перечив наказові, що його дав цар своїм послам у ст. 2 так званіх „запавсових“ статей. Там було сказано, що цар дозволив, щоб козацькі послы були присутні на зїзді, а питання про те, чи будуть козацькі послы сидіти чи стояти, вирішати на зїзді. Гетьман і старшина заявили, що посланцями на зїзд обрано: Ф. Завацького, суддю полкового піженського, Л. Борозну, Л. Полуботка і Є. Бремєва. Щож торкається питання, чи мають козацькі посланці сидіти разом із великими послами московськими та польськими, то гетьман і старшина приговорили: „за честь свою стояти й не поступитися, хіба що вони цареві непотрібні, ну — то в тому — царська воля. Козацькі послы-дворяни, так їх пошалували цар і король, тому й сидіти вони достойні й повинні. А на комісіях послы В. З. обовязково мусять бути, бо от за Брюховецького розпускалися всякі злі чутки про Андрусівський договір, цього не було б, коли б послы були присутні й знали все, що на комісіях говорить й ухвалюється“. На цю вимогу не дано царської відповіді, внаслідок чого основна точка ст. 17 лишилася без затвердження.

Ст. 19 - а уявляє пропозицію царя, яка була запропонована гетьманові й старшині на випадок, коли гетьман почве чинити „какіе ссоры“, як то зробив Брюховецький, то щоб старшина розвідувала й доносила про це цареві. Гетьман і старшина пропозицію прийняли. Продовження ст. 19 в ст. 20, в якій міститься друга пропозиція царя про те, що коли гетьман учинить якесь „переступство“ („какую проступку“), крім „зради“, то гетьмана без царського указу не можна позбавляти уряду й вибирати нового гетьмана, але треба, за царським указом, розслідувати справу і по наслідкам розсліду вчинити по правам В. З. Гетьман, старшина й козаки прийняли цю пропозицію. Обидві ці статті йшли всупереч постановам статей Б. Хмельницького, значно обмежували суверенні права В. З. щодо вільного вибору гетьмана й позбавлення його гетьманського уряду та надавали цареві право втручатися у внутрішні справи української держави. В другій частині ст. 20, без жадного звязку з попередньою частиною, вміщено вимогу, щоб гетьман і старшина писали до правобережного гетьмана, Дорошенка, щоб той випустив із неволі воевод і царських ратних людей, узятих при повстанні Брюховецького. Ст. 21 також є продовженням попередніх статей: вона містить вимогу царя про те, що, коли трапляються „какіе ссоры“ від будь кого з мешканців міст (за змістом статті — „ссоры“ — це бунти, повстання), гетьман і старшина мають доглядати й писати цареві, а винних карати. В ст. 22 є пропозиція царя, щоб було сформовано під командою окремого полковника спеціальний полк з 1000 козаків, який, одержуючи окрему платню по договору й перебуваючи у вигідному центральному місці України, „своевольныхъ людей“ усмиряв по правам В. З. Тут знову маємо приклад втручання у внутрішні справи держави. Організацією такого полку дано було початок так званого охочого,

комуністського війська, яке погім відіграло значну ролу в історії України. Гетьман і старшина прийняли цю пропозицію. В ст. 23 міститься вимога царя про заборону українцям вільного торгу горілкою й тютюном у межах Московської держави, щоб не було шкоди царському скарбові. Гетьман і старшина згодилися вислати по всіх містах універсали з наказом: кого з українців буде вперше спіймано з горілкою й тютюном у московських містах, того буде вислано назад, а як спіймають удруге, то привезені речі будуть конфісковані на користь царського скарбу. Цю статтю взято майже дослівно з Батуринських статей. Ст. 24 містить у собі пропозицію гетьмана й старшини про непорушність козацьких маєтків та про права на них козацьких вдів і спірт. Цар ствердив цю статтю без змін. Своім змістом ст. 24 дуже близько стоїть до ст. 2 Московських статей. Ст. 25 містить вимоги гетьмана й старшини про негайну допомогу царського війська на випадок наступу татар та козаків задніпрянських. Протяг, щоб із царським військом тосплався кн. Г. Ромодановський, воевода білгородський, та щоб допомога приходила вчасно, а не так, як було раніше: поки бояри прийдуть із помічних військом, ворог встигав „страну сію до послѣдніе чагубы привести и изничити“. Іменем царя обіцяно допомогу давати, але коли б „по чынѣшнему нестройному пути“ поміч не скоро прибула, то щоб не гнівались. Гетьманові при поході на ворога даватимуть для охорони по 200 чоловіка ніщих на гетьманським утриманні. В ст. 26 гетьман і старшина висловили вимогу про поворот військових гармат, забраних воеводами. Як ми вже бачили, про це гетьман і старшина просили через послів своїх і при пересправах перед Радою. Та ще просили, щоб для обозу було призначено Батурин. Цар наказав віддати всі мідяні гармати, крім тих, які взято у поляків, а також згодився, щоб обоз стояв у Батурині. Остання ст. 27 була ухвалена спільно В. З. і московським посольством на Раді, вона торкалася справи, щоб гетьман П. Дорошенко з своїми задніпрянськими полками прийняв протекцію московського царя, як то зробив гетьман Многогрішний, та щоб козакі обох боків Дніпра між собою не ворогували і спільними силами боронили В. З. від Бриму.

П р а в н е значіння Глухів. статтей полягає, головним чином, у тому, що вони скасували Московські статті р. 1665 та привернули силу договору Б. Хмельницького в редакції 1659 р., при чому цар знову ствердив своїм словом, що цей договір не буде порушено. Аіз разом у Глухівських статтях є деякі постанови, що йдуть всу, переч автентичному договору Б. Хмельницького 1654 р., як, наприклад, про посилку царських воевод, крім Бліва, також до Переяслава, Чердігова, Ніжепа, Остра (ст. 3), про повну заборону закордонних зносин (ст. 12 і 18). Крім того є ще ціла низка нових постанов, і то дуже важливих, що їх статті Б. Хмельницького не знають, наприклад, про доходи з маєтків, що мають іти на військо, про право доміняльного суду над підданими, про слідство й суд над гетьманом, про порядок надання й підтвердження маєтків „за службу“, про резидента В. З. в Москві, тощо.

В історії українсько-московських договорів Глухівські статті відіграли майже таку саму ролу, як і статті Б. Хмельницького в ред. 1659 р. Вони послужили за зразок для наступних договорів і на них посилалися,

як на огновні статті, що регулювали відношення України й Москви після московського договору 1665 р. Постанови Глухівських статей відповідали тогочасним умовам, а головне, привертали Україні до певної міри той правий стап, який установили статті Б. Хмельницького. Але такий ефект Глухівські статті могли дати лише тоді, коли б вони були всі і вповні здійснені. Тимчасом із Глухівським договором сталося те саме, що й з попередніми договорами: коли прийшло до переідеінення в життя постанов цього договору, то Москва не тільки не поспішала його здійснити, але, навпаки, чинила всякі перешкоди, а то й поводилась як раз проти ухвалених статей. Глухівський договір було затверджено 6 березня 1669 р., а вже через місяць гетьман мусів вислати до Москви посольство на чолі з генер. суддею Самойловичем, якому наказав вимагати, щоб було здійснено найбільш спішні постанови договору: ст. 25 про поміч військом, бо Україна нящиться, обороняючись сама, а царське військо не поспішає, відмовляючись тим, що не має ще царського указу, „і від того Україна погібає“; ст. 14 — про те, щоб негайно звільнено з московських вязниць українських полонених, узятих підчас війни за Брюховецького і після нього; ст. 26 про поворот узятій воєводами „військової армати“, бо нема з чим проти ворога виступати; ст. 16 — про поворот узятих воєводами церковних річей. Цар наказав усі ці прохання задовольнити¹⁸¹⁾. Але документи свідчать, що й царська резолюція, й вислані царем укази до воєвод не виконувались¹⁸²⁾. Ще й у р. 1671 київський воєвода, кн. Козловський, випр. вдувався перед царем, що він тому не дає військової допомоги гетьманові, що не має царського указу, і що в Глухівських статтях не написано, щоб він таку поміч мав давати¹⁸³⁾. В листах до Л. Барановича Д. Многогрішний скаржився, що Москва й досі не виконує статей Глухівського договору про оборону України, про поворот гармат і церковних річей¹⁸⁴⁾.

В ст. 17 Глухівського договору було постановлено, що В. З. буде вислати на мирові переговори своїх післанців. Цар згодився, щоб післанці були присутні при переговорах, але щоб самі не приймали в них участі, хоч гетьман і старшина наводили цілу низку аргументів за те, що послам В. З. можна сидіти з великими послами. Все ж таки в ст. 7 було встановлено, що при переговорах про Київ післанці В. З. мають бути на „зїзді“ й брати участь у пересправах. Тимчасом, коли р. 1669 мала зібратися „комісія“ в справі передачі Києва, то царські й королівські комісари вислали запрошення не до гетьмана Многогрішного, а до П. Дорошенка, іменуючи його гетьманом обох боків Дніпра¹⁸⁵⁾. Це глибоко образило Многогрішного, він скаржився Л. Барановичеві, що його, гетьмана, обминають, на комісію не кличуть і тим порушують Глухівські статті. Л. Баранович писав про це до царя і одержав відповідь, що порушення Глухівських статей тут не було, бо „тому еще время не дошло“, тимчасом комісія вже відбулася¹⁸⁶⁾. При переговорах у Москві р. 1671 не було допущено післанців

¹⁸¹⁾ Акты ЮЗР., т. УІІ, ч. 98.

¹⁸²⁾ Там же, ч. 50 і 52.

¹⁸³⁾ Акты, т. ІХ, ч. 116.

¹⁸⁴⁾ Там же, чч. 23, 20, 24.

¹⁸⁵⁾ Там же, ч. 26.

В. З. навіть „для прислухання дзят“¹⁸⁷). Ніжинце Д. Многогрішний скаржився на це московському післанцеві Тансьву в таких виразах: „Цар із польськими послами договорювався „тайшо“, бо бопрі не допустили до прислухання козацьких послів, тримали їх, як невільників у Москві... Цим навівки згащбили Вишеко Запорозьке... Поляки в хроніках своїх, для спору, напишуть, що Москва козаків у посольство не пустила. Коли кому на чолі зроблять рану, то хоч і вигоять її, проте знак тієї рани до смерти буде: так і в них, у В. З., та ганьба новік не забудеться...“¹⁸⁸).

Всупереч Глухівському договору Москва не тільки не придала помочі військом для відібрання міст і містечок, що були окуповані на лівому боці Дніпра залогами Дорошенка або заходилися під його впливом, але не давала помочі й тоді, коли поляки, буючися з Дорошенком, наблизились до Кіїва і до міст пад Сожем (новий кордон по Андрусівському договору). Москва шукала причинок, щоб не віддавати Кіїва полякам, і рівночасно докоряла Многогрішному, що він порушує Андрусівську умову, боронячи від наступу поляків українські міста по Сожі. Така невизначна й подвійна політика Москви підчас постійних боїв і сутичок на кордонах Лівобережжя збільшувала неспокій і непевність серед населення, і воно тикало з правого берега Дніпра на лівий, а з лівого на московські слободи. Непевність загального становища негативно відбивалася й на становищі гетьманського уряду й самого гетьмана. Маючи досвід із попередніх часів, гетьман, прийнявши уряд, за порадою старшини¹⁸⁹), перемінив багатьох полковників та иншу старшину, чим посилав невдоволення проти себе серед тих кол старшини, які, як самі говорили про себе, придбали на своїх урядах добрі мастки і оажали спокійно смдіти на теплих місцях. Прямої, отвертої, але гарячої вдачі, гетьман Многогрішний, серед отруєної московськими інтригами, підкупами, дводушністю атмосфери, почував себе безсилим і часто, сировокований московськими післанцями або деяким із старшини гнєсловлювався гостро й отверто, говорив більше, ніж було потрібно. Особливо гострі розмови мав гетьман із царськими післанцями: М. Савіням у грудні 1671 р. та з О. Тансьвим у січні й березні 1672 р.¹⁹⁰). Цим в я озброїв проти себе Москву, яка засадничо не терпіла людей отвертої, негнучкої вдачі, особливо на гетьманським уряді, во придбав собі прихильників серед більшости старшини й прискорив свою загибель.

На підставі вказівок пізніших документів¹⁹¹) можна гадати, що думка про скинення Многогрішного з гетьманства виникла серед певного кола старшини давно, можливо, скоро по обранні його на гетьмана. Головними змовниками проти гетьмана були: обозний — Петро Забіла, генеральні судді: Самойлович і Домонтович та генер. писар Карлю Мокрієвич. Як признавався потім Многогрішений, ці особи спричинилися до того, що гетьман робив кроки, за які потім його найбільш обвинувачували. Ці змовники працювали в повному контакті з ніженським воєводою. Ржевським, та

¹⁸⁶) Там же, ч. 34.

¹⁸⁷) Там же, ч. 114, стор. 558.

¹⁸⁸) Там же, ч. 146, стор. 666—667.

¹⁸⁹) Там же, ч. 147.

¹⁹⁰) Там же, ч. 146 й инш.

¹⁹¹) Там же й инш.

з головою московських стрільців при гетьмані, Несловим. 7 березня 1709 р. до гетьмана прибули московські посланці, Тинєєв і Щоголев, а вночі з 7 на 8 березня, умовившись з обозним і суддями через посланця Щоголева, Тинєєв, Щоголев і Неслов, переобравшись за московських стрільців, „съ бенделеры и съ бердышами“, пішли на тасмну параду до обозного Забіли. де й було умовлено, що після відїзду посланців змовники вхоплять „того вовка“ — Многогрішного — і звязавши віддадуть Неслову під варту. Московські посланці виїхали з Батурина 10 березня, а вночі з 12 на 13 березня змовники разом із Несловим вдерлися до покоїв гетьмана, вхопили сонного, звязали й під вартою московських стрільців відвели до Батуринського замку. Спочатку не було наміру вислати гетьмана до Москви, але побачивши, що до Многогрішного ходять його „дорадники“ та „тішать його деякими словами“, обозний і судді вирішили відіслати гетьмана в залізах до Москви, що й було зроблено¹⁹²).

Звістка про державний переворот на Україні дійшла до Москви 21 березня, раніше, ніж бідолашнього гетьмана було туди привезено (29. III), і 22 березня цар вислав до обозного й суддів грамоту, в якій „милостиво похвалив“ змовників за їх учинок, додавши, що „правда ваша и вѣрная и радѣтельная служба предѣ нами, великому государю, также и новѣшихъ окресныхъ государствахъ славна и похвальна будетъ“¹⁹³). Ця грамота, виславши про те того, як було перевірено обвинувачення гетьмана в „зраді“, є безперечним доказом того, що Москва була поінформована про змову проти гетьмана й заразі її апробувала. Довідавшись про те, що сталося з Многогрішним, гетьман П. Дорошенко запротестував перед представником Москви, кийським воєводою Козловським, доводячи, що Многогрішний не зрадник та що обопільна їх приязнь була на користь цареві, „ку вѣкопомной славы в. ц. в-ва пресвѣтлого трону“¹⁹⁴. Але цей протест лише погіршив становище Многогрішного.

Описаний державний переворот доконав гурток генеральної старшини, що стояв в опозиції до влади гетьмана, бажав цю владу всякими способами обмежити, а головний змовник, обозний Забіла, висловився за те, щоб цар наказав бути гетьманом своєму бояринові „изъ великороссійскихъ людей“, бо тоді лише „постоянно будетъ, а если де гетьману быть изъ малороссійскихъ людей, никогда добра не будетъ“¹⁹⁵). Велику роль в змові грав ніженський протопоп Адамович¹⁹⁶). Решта генеральної і майже вся рядова старшина не тільки не брала участі в цім акті, але й були йому ворожі. Це добре розуміли змовники, тому вони робили своє діло по-тайки, а потім, коли чутки про переворот розійшлися в народі і народ сподівався, що цар поверне гетьмана на Україну на суд Генеральної Ради, змовники звернулися до царя з проханням, щоб гетьмана скарали на горло в Москві, не вертаючи на Україну, бо „теди на Україні мусить щось по-

¹⁹²) Там же, стор. 696.

¹⁹³) Там же, стор. 716—717.

¹⁹⁴) Там же, ч. 156.

¹⁹⁵) Ч. 146.

¹⁹⁶) Ч. 147.

вого поязатися і много б розширковъ межн лосполитимъ народомъ было, чого Боже, рач заховати¹⁹⁷). Сталося так, як прохали змовники: гетьмана Многогрішного судив у Москві московський суд, брав двічі на муки („на днї“ біли кнутом) і засудив на смерть разом із братом гетьманович, Василеч. 28 травня 1672 р. вивели Многогрішних на місце карн, прочитали їм присуд, у якому було сказано, що гетьмана засуджено за те, що наміряв передатися до турецького султана, хотів посварити царя з королем польським і т. и. та що цар присуд затвердив на бажання старшини, полковників, усього В. З. й послїдства (що було вже явию неправдою). Засуджених примусили покласти голови на „плаху“ і тоді лише оголосили новий указ, яким цар дарував їм життя та заслає їх із родинами й родичами на Сибір. Крім Многогрішних із родинами на Сибір було заслає осаула Павла Грабовича (з дороги втік), ніженського полковника М. Гвинтовку з двома синами. Цих тільки за те, що були щирими приятелями гетьмана та не покинули його в тяжку годину¹⁹⁸).

Як свідчать документи, обвинувачення, виставлене проти Многогрішного, було безпідставне: Многогрішний навіть на мугах до впи не признався. За військовим правом, яке цар урочисто обіцяв шанувати, впного гетьмана мала судити Генеральна Рада, а не московський суд. Ст. 19 і 20 Глухівського договору прямо забороняють перемінати гетьмана, лише треба доносити цареві, який має видати указ „по їх праву“. З другого боку Многогрішному персонально цар гарантував у грамоті з 28. II. 1672, що його не скяне з гетьманства без постанови Генеральної Ради¹⁹⁹). Тому акт арештування гетьмана Многогрішного при участі московського полковника й стрільців, за згодою Москви, та суд над гетьманом у Москві з уживанням гнобливих мук, засудження на кару смерти й заслання на Сибір — були актами неправними, нечуванням порушенням прав і вольностей В. З. та стверджених царським словом договорів.

¹⁹⁷) В. Каменский. Источники. I. стор. 233.

¹⁹⁸) Акты ЮЗР., т. IX, стор. 738.

¹⁹⁹) Там же, стор. 661.

VI.

ДОГОВОРИ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ І. САМОЙЛОВИЧА 1672 ТА 1674 РР.

Підготовки до виборів гетьмана й Генеральна Рада в Козацькій Діброві — Конотинські статті 1672 р. — Переяславська Генеральна Рада і Переяславські статті 1674 р. — Важливі історичні події за гетьманування Самойловича.

Батуринський переворот, доканий генеральною старшиною за допомогою Москви, висунув на перший план генеральну старшину і дав їй до рук на якийсь час провід над державним життям Лівобережної України. В цьому випадку, як і за І. Брюховецького, Москва вирішила підтримати ті українські кола, які в даний момент були їй прихильні: за Брюховецького Москва підтримувала просте козацтво — „чернь“ та демократичне Запоріжжя, а тепер вищу верству — військову старшину. Як тільки звістка про арештування Многогрішного дійшла до Москви, цар негайно вислав до старшини апробуючу її вчинок грамоту та припоручив їй перебігати уряд на Україні: „вѣдать и розправы межи ними всякия чинить“²⁰⁰). І дійсно, змовники й виконавці перевороту: обозний П. Забіла, генеральні судді — Самойлович і Домонтович та генерал-писар К. Мокрієвич, негайно перебирають до своїх рук верховне управління В. Запорозького та іменують себе: „Ми, Рада Війська цар. пресв. в-ва Запорозького“, або: „Ми, Рада В. З. Генеральная“²⁰¹), хоч цей титул належав тільки всенародній раді, як верховному органу В. З.

Маючи підтримку Москви, генеральна старшина використовує сприятливу ситуацію, висилає кілька посольств до царя з проханням, щоб „скоріше иншого для строенія України гетьмана, ц. в-ву желательншого й вірнішого, а В. З. і всьому народу „язряднішого“ наставити“, та щоб Генеральну Раду було призначено біля Конотопа²⁰²). Одержавши позитивну відповідь царя, старшина відбула в Батурині, підчас Великодня, раду, на якій було намічено кандидатом на гетьмана суддю І. Самойловича та остаточно ухвалено скликати Генеральну Раду на 9 травня 1672 р. Про свої постанови старшина сповістила царя через тіланця Лисенка²⁰³). Внаслідок цього цар визначив для присутності на Раді, для переведення івєститури гетьмана та для складання нового договору посольство на чолі з кня. Г. Ромодановським, наказавши взяти з посольством кінне й піше військо для підтримання порядку на Раді, про що

²⁰⁰) Акты ЮЗР., т. IX, стор. 717.

²⁰¹) Там же, стор. 722.

²⁰²) Там же, стор. 693, 725.

²⁰³) П. Матвѣевъ. Батуринскій переворотъ. Истор. В. 464. Акты, т. I. ст. 849.

прохала старшина. Але поки Ромодановський прибув до Конотопа, в різних місцях на Україні почалися заворушення й неспокій. причиною яких були чутки, що старшина „невідомо, де поділа гетьмана“, не хоче обрати нового, а на Україну йдуть татари, і т. п. Почали збиратися куди козаків під самим Багурином та вимагати, щоб старшина виїшла в поле обрати гетьмана. Заворушення від козацтва перейшли й до старшинськина вол, так що Ромодановський доносив цареві, що між старшиною „начинаєть быть безсовестно“²⁰⁴). Все це добре налякало правлячі кола старшини, які, як тільки довідалися, що Ромодановський наближається до Конотопа, залишивши Батурип та подалися назустріч царському посольству. Перестрінувши московське посольство між Путивлем і Конотопом, біля містечка Козадька Діброва, старшина вблагала Ромодановського не їхати далі до Конотопа, а тут відбутися Генеральну Раду²⁰⁵).

17 червня 1672 р. зібралася Генеральна Рада, в якій взяли участь московське посольство на чолі з Ромодановським, архиеп. Лазар Баранович з архимандритом М. Лежайським, генеральна й полкова старшина, від 3 до 4 тисяч козацького війська й представники від ніженських міщан²⁰⁶). Після прочитання царської грамоти і Глухівських статей, на пропозицію Ромодановського приступлено було до обрання гетьмана, якби і проголошено вже раніше обраного кандидата, І. Самойловича. Приймаючи обрання, Самойлович оголосив, що він не бажає гетьманства, але коли вже його обрали, то він заявляє, що буде вірно служити цареві без усякої зради. Потім новообраний гетьман і старшина склали присягу й підписали нові статті²⁰⁷).

На Генеральній Раді в Козацькій Діброві було стверджено попередні Глухівські статті й прийнято нові статті, числом 10, які одержали офіційно назву *К о н о т і п с ь к и х с т а т т е й*²⁰⁸).

Щодо форми Конотіпські статті можна поділити на дві групи: до першої відносяться статті, запропоновані від імени царя й ствержені старшиною й козаками такою формулою: „Обозной, Петръ Забѣла, и вся старшина и козаки приговорили сей статья быть такъ“; таких статей — 6 (1, 5, 6, 7, 8, і 9); до другої групи відносяться статті, що їх запропонувала старшина й ствердив цар („сей статья быть по ихъ челобитью“); таких статей — 4 (2, 3, 4, і 10).

Щодо свого змісту Конотіпські статті становлять лише додаток до Глухівських статей, що або доповнює й пояснює Глухівські статті, або ж містить постанови, прийняті для вирішення питань, які повстали після Глухівського договору.

Стаття 1 - а містить підтвердження, що цар приймає гетьмана, І. Самойловича, обозного, суддів, писаря, полковників, сотників і всю старшинну та все Б. З. „всякого чину и возраста людей и чернь“ у підданство на попередніх статтях, які були ухвалені за попередніх гетьманів, а також і на Глухівських статтях. Обозний, старшина й козаки

²⁰⁴) Акты ЮЗР., т IX, стор. 897—898.

²⁰⁵) Там же, ст. 901—902

²⁰⁶) Там же, ст. 911.

²⁰⁷) Там же, стор. 941—961.

²⁰⁸) Там же, стор. 915 і сл.; П. С. Зах ч: 519., Собр ГД. IV, стор. 271—275.

цю статтю ствердили й обіцяли служити цареві і його дітям та нащадкам „до смерті живота свого неогмінно“. Стаття 2 - а була предложена старшиною в числі статей, пересланих до Москви 31 березня 1672²⁰⁹). Містить вона запит до царя в справі постанови про долю Київ і відповідь царя, що з Польщею складено прелімінарний договір, щож до Києва, то за порушенням Польщею деяких умов Київ не буде віддано Польщі. Стаття 3 - я й 4 - а були взяті з статей, пересланих до царя з полк. Лисенком 3. V. 1672²¹⁰). В ст. 3-й обозначили старшина ставили умову, щоб старшина падалі не терпіла від гетьмана „неволі й жорстокости“, як то було за Д. Многогрішного, для чого необхідно, щоб гетьман сам, без ради старшини, не мав права карати старшину, а хто допустився якого вчинку, то вина того має бути доведена військовим судом („судом і доводом військовим“); також не сміє гетьман позбавляти старшину урядів, з військовим товариством і посполитим народом теж має поступати „по суду і по праву“, а не по волі своїй. Порівнюючи цю статтю із статтею 7 Переяславських статей р. 1659, можна зазначити, що в ній міститься обмеження влади гетьмана на користь старшини: в той час, як у ст. 7-й Переяславських статей поставлено у мову, щоб гетьман не скидав і не настановляв старшини „безь ради и безь совѣту всеї черги“, отже, без Генеральної Ради, в ст. 3-й Конотієвських статей ставиться умова не скидати й не карати старшини „без совѣту всеї старшини“, тобто без старшинської ради. З приводу такого обмеження влади гетьмана П. Дорошенко зауважив, що цим „владу гетьмана впрвано з його рук, гетьман не може вже сам судити й карати винних, а повинен відсилати їх на Москву в неволю²¹¹). В ст. 4-й старшина висловила вимогу, щоб новообраний гетьман без царського указу й ради старшини не смів посилати послів до сторонніх монархів і взагалі ні до кого, особливо до Дорошенка, не писав і післанців з усними наказами не посилав. Тут знову бачимо намір старшини обмежити владу гетьмана на свою користь. Але дбаючи про свою владу і вплив в управі державою, старшина не звернула уваги на те, що своєю вимогою вона обмежує не тільки гетьмана, але й цілу державу українську в закордонних зносинах; ставити таку вимогу личило Москві, а не українській старшині. Розуміється, цар цю статтю ствердив без жадних змін. У ст. 5-й зміщено вимогу царя, щоб козаки, що захопили за Многогрішного („заѣхали“) міста й землі по р. Сожу, з тих міст і земель виїхали і надалі жадних наїздів — „задорь и заѣпок“, не чинили, а чекали на виїзд межових суддів, які точно означать кордон між Україною й Польщею по Андрусівському договору. З документів знаємо, що гетьман Многогрішний, навпаки, вважав, що поляки захопили більше земель, ніж належало по договору, а з приводу прохання м. Гомеля про приєднання до В. З. гетьман висловився так, що він не має права не прийняти мешканців Гомеля, бо — В. З. „нікого не проганяє“. Цю традиційну точку зогляду, відому ще з часів Б. Хмельницького, Москва ніколи не поділяла і завжди була проти збільшення території В. З. В ст. 6-й цар поставив вимогу, яка впливала з москов-

²⁰⁹) А. Ю. и З. Р., т. IX, ст. 833—836.

²¹⁰) Там же, 852—855.

²¹¹) А. Ю. и З. Р., т. XI, ч. 170, ст. 564.

ської політики її договорив із Польщею, щоб В. З. не давало Дорошенкові жадної допомоги військом, якщо Дорошенко розпочне війну проти Польщі в союзі з Туреччиною. В ст. 7-й знову піднято питання про московських збігців. Перед цим у ст. 13 Глухівських статей було ухвалено, щоб московських збігців не приймати й віддавати, але гетьман Многогрішний цієї вимоги не викопав і „жителем наказу о томъ никакова не учинилъ“. Тимчасом московських городів стольники, стряпчі й дворяни, а головним чином московські поміщики, знову просили царя й скаржилися, що українці приймають збігців, які в московській державі „разореніе, смертное убійство и грабежъ и пожогн“ чинили. Тому вимагається, щоб гетьман і старшина наказали селян і збігців не приймати, а тих, які втекли на Україну, як найшвидше повернули. Обозний і старшина обіцяли розіслати відповідні універсали. Стаття 8 - а містить постанову, якою скасується ст. 17 Глухівського договору про участь посланців В. З. у мирових переговорах. На Раді в Козачій Діброві Ромодановський оспорив ст. 17 і тепер подав мотиви до цього: коли київський полковник Солонина з товаришами прибув у Москву „для прислухання справ“ на посольському зїзді, то польські послы заявили протест і відмовилися брати участь у зїзді, якщо будуть присутні козацькі послы. Тому цар наказав, щоб В. З. більше не присилало посланців, а коли справа буде торкатися В. З., то про переговори й рішення в цій справі В. З. буде повідомлене листами. Обозний і старшина мусіли з цим погодитись. Таким чином справа про участь послів В. З. в мирових переговорах Москви з іншими державами, яку кілька разів підіймалося й вирішувалося позитивно (ст. 9 Жердівських статей, ст. 6 Московських статей, ст. 17 Глухівських статей), тепер була вирішена негативно, і то лише тому, що цього вимагали польські послы. При повній забороні закордонних зносин участь послів В. З. в переговорах у справах, що торкалися В. З., була деяким паліативом. Скасування й цього паліативу передавало в руки Москви не тільки одну з важливих функцій державної влади В. З., але й долю Української держави взагалі, як то й сталося пізніше. В ст. 9-й уміщено вимогу, щоб гетьман і старшина наказали, перше, знищити фортифікаційні будови, що їх розпочав у Чернігові полковник В. Многогрішний, а також розкопати греблю й розібрати млин на р. Стрпжі, збудований сотником Л. Полуботком. Крім того, загалом заборонити силати греблі й ставити млини на судходних річках („гдѣ есть къ городамъ водный путь“), щоб водяні шляхи були вільні для привозу збіжжя. Підняті в цій статті справи, хоч і торкаються конкретних дрібних фактів, мають важливе значіння з того погляду, що вказують на втручання Москви в справи внутрішнього управління Української держави. Нарешті, в ст. 10-й міститься заява старшини, яку вона склала на Раді, про те, щоб було скасовано ст. 22 Глухівських статей про компанійські полки, заведені гетьманом, а за них і полковниками як підставі цієї статті. Царський указ вимогу старшини ствердив.

Таким був зміст Конотіських статей. Яко статті „нові“, додаткові до основних, Глухівських статей, Конотіські статті не мали б торкатися важливих питань, що їх уже вирішили Глухівські статті, лише питань „нових“, що повстали пізніше. Тимчасом, як бачимо, всуєміш із новими питаннями в текст Конотіських статей, за згодою слухняної

старшини, було включено статті, що своїм змістом суперечили і зно-
вам Глухівських статей, або й мисли їх у напрямі обмеження прав
і вольностей В. З. Цього способу Москва не раз вживала раніше і не раз
іще вживатиме за наступних гетьманів.

Того часу, як гетьман Самойлович перейняв гетьманський уряд, си-
туація на Україні, як внутрішня, так і зовнішня, була несприятлива
й загрозна. Відуки перевороту, доконаного старшиною, викликали
всюю ріжлі, ворожі старшині й Москві, поголоски. Популярного й улю-
бленого серед козацтва кошового Сірка, можливого кандидата на геть-
мана, було арештовано й вивезено до Москви; вибори нового гетьмана
відбулися поза межами України, при найближчій участі генеральної
старшини, яка доконала перевороту, й вибрано на гетьмана одного з уча-
сників перевороту, не „прямого козака“, а „поповича“, „московського
обранця“²¹²), „не по вольности й правам В. З., а під бердишами“ моск-
овськими²¹³), — ці факти не могли сприяти швидкому заспокоєнню козац-
тва й поспільства.

Зовнішня ситуація була ще загрознавіша. На Правобережжі точи-
лася турецько-польська війна, в якій брали участь правобережні полки,
одні з Дорошенком на боці Туреччини, другі з Ханенком на боці Польщі.
Військові події то відходили далеко в куток Поділля, під Камниці, де давали
на захід, то наближалися до Дніпра й Києва й була реальна небезпека,
що перекинуться й на лівий берег, куди вже почали тікати „прочани“
(мешканці правобережних міст і сел). Особливо небезпечно стало після
упадку Камниці в серпні 1672 р. й замирення Польщі з Туреччиною.
Літо 1672 р. минуло ще більш-менш спокійно на Лівобережжі, проте осінь
і зима могли принести лихо, особливо після замирення, коли почали над-
ходити чутки, що турки й татари та Дорошенко з ними мають іти на лі-
вий берег Дніпра. Небезпечно було й від поляків, які й собі наміряли від-
бирати правобережні міста і навіть іти під Київ. Ціла низка документів
кінця 1672 р. й початку 1673 р. свідчить, що в Москві й на Лівобережжі
спішно готувалися до оборони проти можливої інвазії з-за Дніпра й нів
дня. Цар наказав Ромодановському бути готовим на перший заклик геть-
мана поспішати йому на поміч, вміщено московську залогу в Києві
й призначено нового воєводу, кня. Трубецького, дано розпорядження
будувати запорозькі чайки для походу на Крим, і т. и.²¹⁴). Заразом ви-
никла думка використати тяжку ситуацію Правобережжя для того, щоб
підбити й Правобережню Україну під високу царську руку. Але тут ви-
никла розбіжність у поглядах Москви й гетьмана Самойловича щодо спо-
собів, яких належить ужити для цієї акції. В Москві гадали, що треба
вжити звичайних способів, що їх уживалося раніше, а саме — посилки
московських послів, подарунків, обіцянок царської „милости“ і т. и.
А гетьман і старшина, навпаки, вважали, що цих способів не досить та
що треба рушати походом на Правобережжя з московсько-козацьким вій-

²¹²) А. Ю. и З. Р., т. XI, ст. 360.

²¹³) Там же, ст. 564.

²¹⁴) Там же, документи, ч. 22, 30, 32, 34, 35, 39, 55, 56 і инш.

ськом, не для завойовання, а для того, щоб забезпечити Правобережжя, коли воно згодиться прийняти царську протекцію, від помсти турків, татар і поляків.

Наступ на Правобережжя московсько-українського війська розпочався лише наприкінці 1673 р. і закінчився успішно для плянів Самойловича й Москви. Населення Правобережжя давно вже було виснажене постійними війнами, а жорстоке поводження турків і татар — союзників П. Дорошенка примусило людинність цілими селами тікати на Лівобережжя. Простий народ тікав від лихоліття війни туди, де її не було й, не маючи особливих симпатій до Москви, все ж уважав, що на Лівобережжі спокійніше буде жити, бо туди турки не підуть. Тому, коли московсько-українське військо з'явилося на Правобережжі, міста й замки здебільшого добровільно переходили на бік Самойловича²¹⁶). До березня 1674 р. всі міста Правобережжя, крім Чигиринна з околицями, піддалися українсько-московському війську та склали присягу цареві. На початку березня гетьман Самойлович розіслав універсали, закликаючи всю старшину правобережних полків прибути до Переяслава на Генеральну Раду для вибору гетьмана²¹⁶). Цар із свого боку вислав до Переяслава гетьманські вейводи й договірні статті, на яких Правобережна Україна має прийняти царську протекцію²¹⁷).

15 березня 1674 р. до Переяслава прибули генеральна старшина, полковники та інша старшина 10-ох правобережних полків, а 17 березня була скликана Генеральна Рада в присутності воєводи Ромодановського з товаришами й лівобережного гетьмана Самойловича. Ромодановський одержав царський указ скликати Раду з правобережних полків і запропонувати обрати гетьмана Правобережжя замість Ханенка й Дорошенка; коли б же вибір Ради впав на лівобережного гетьмана Самойловича, то цар наказав і цей вибір ствердити²¹⁸). В цьому можна бачити вислів царської волі, щоб було обрано Самойловича. Перед початком Ради з'явився гетьман Хаденко, який перебував тоді на Лівобережжі, поклав булаву й бунчук та заявив, що настановлений польським королем, не по своїй волі, а з наказу короля урядовав, а тепер складає перед Радою свій уряд. На заклик Ромодановського Генеральна Рада приступила до виборів і проголосила гетьманом Правобережжя гетьмана І. Самойловича. Старшина просила, щоб цар обрання затвердив і прийняв правобережні полки у підданство „на такових же статяхъ, чѣмъ онъ, велгрь, пожаловалъ себѣ стороны Днѣпра гетмана Самойловича, вояковъ и все посольство“. Боярин Ромодановський оголосив указ царя, яким обрання стверджувалося, й прочитав статті, на яких старшина й козаки склали присягу цареві²¹⁹). Так сталося об'єднання козацтва обох боків Дніпра і з цього часу гетьман Самойлович став іменуватись „гетьманом обох боків Дніпра“.

²¹⁶) А. Ю. и З. Р., т. XI, ст. 371—373, 374—379.

²¹⁶) Б. Каменский. Источники, ст. 250—1.

²¹⁷) А. Ю. и З. Р., т. XI, ст. 383—386.

²¹⁸) Б. Каменский, ст. 250.

²¹⁹) Там же, ст. 251.

Статті, на яких було прийнято 10 правобережних полків під текцію московського царя, одержали назву „Переяславських статей“²²⁰). Порівнюючи з попередніми договорами Переяславські статті мають такі характеристичні особливості. Насамперед, формою своєю Переяславські статті уявляють договір, який склали московський цар — з одного та „обозний, старшина й козакі 10-ьох правобережних полків“ — з другого боку. Хоч на Генеральній Раді в Переяславі й були переведені вибори гетьмана для Правобережжя, але новообраний гетьман Самойлович, певне тому, що вже був у той час гетьманом Лівобережжя, в Переяславських статтях не згадується, цих статей не підписав і присяги на статтях не склав. Статті підписала лише правобережна старшина на чолі з обозним І. Гулаком, вона ж і присягу склала цареві, при чому в присяжному листі (роті) було, за прикладом присяжного листа Д. Мпогрішного, вставлено речення: „а намъ, старшинъ, также и войску гетмана не покинуть и неприятелю государскому не выдавать“²²¹). З числа 20-ьох статей Переяславських — 9 статей було запропоновано від імені царя (ст. 1, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 20), 8 статей було запропоновано від імені старшини й козацтва (7, 9, 12, 13, 14, 15, 17, 18), ст. 2-а містить пропозиції обох сторін, а ст. 16 та 19 мають декларативний характер. Щодо свого змісту Переяславські статті в більшій частині (12 статей) мають за джерело Глухівські статті, 4 статті взято з Конотіпських статей 3 статті почасти з Глухівських, почасти з Конотіпських, і лиш одна — 2-а стаття є новою статтею, на якій відбилось особливе становище Правобережжя.

При цьому треба зазначити, що тимчасом, як у Глухівських статтях було стверджено права й вольності „по прежнему ихъ праву“, себто по договору Б. Хмельницького, а в Конотіпських статтях було згадано про те, що цар приймає гетьмана, старшину й В. З. „по прежнимъ статтямъ, каковы постановлены при прежнихъ гетманахъ и по Глуховскимъ статьямъ“, в Переяславських статтях нема жадної посилки на попередні договори, лише стоїть, що цар приймає правобережні полки „по симъ постановленнымъ и утвержденнымъ статьямъ“.

З огляду на те, що Переяславські статті повторюють здебільшого попередні, Глухівські й Конотіпські статті, подаємо лише коротко їх зміст та зазначаємо ті зміни, які зроблено порівнюючи з попередніми статтями

Стаття 1-а подібна до ст. 1 Конотіпських статей: „бути у царя (титул) і в його дітей у вічному підданстві генеральній старшині задніпринських полків, обозному, осаулові, судді, полковникам, сотникам і всій старшині, і всьому В. Запорозькому, всякого стану й віку людям, і черні, по цим встановленим статтям“. Обозний І. Гулак і вся старшина й козаки, вислухавши статтю, обіцяли служити цареві й його дітям до смерти неодмінно й проти турецького султана й кримського хана стояти й битись, і крім царя й його дітей, у турецького султана й у кримського хана, і ні в жадного з сусідніх монархів у підданстві не бути. Ст. 2-а торкається оборони Правобережжя. Обозний і старшина запитують боя-

²²⁰) В. Каменській. *Источники*, I, ст. 252—253. *Собр. Госуд. Грам. и Догов.*, IV, ст. 301—311.

²²¹) В. Каменській. *Источники*, I, ст. 259.

рина Ромодановського й гетьмана Самойловича, чи буде боронити їх цар своїм військом у тому випадку, коли турецький султан, чи кримський хан, чи які інші вороги підуть на них війною. Боярми і гетьман дали іменем царя запевнення, що цар старшину й В. З. буде боронити своїм військом. З свого боку боярми Ромодановський і гетьман запропонували, щоб старшина зазначила заздалегідь, у якому місці задніпрянські полки будуть збиратись на оборону проти ворога. Старшина ухвалила, що задніпрянські полки будуть збиратись на р. Росаві, між Каневом і Корсунем, і відтіль „отпор“ давати ворогам. Зміст цієї статті досить яскраво підкреслює союзні обов'язки обох сторін у справі взаємної оборони від ворога. В ст. 3-й, яка відповідає ст. 12 Глухівського договору й ст. 4 Конотіпських статей, міститься постанова про заборону закордонних зносин. Ст. 4-а містить постанову, щоб задніпрянські полки не давали помочи турецькому султанові, якщо він піде війною проти поляків. Ст. 5-а про те, що коли гетьман почне заводити які „ссоры“, належить, розвідавши, повідомляти царя, буквально повторює зміст ст. 19 Глухівських статей. Ст. 6-а про те, що не можна скидати гетьмана без царського указу, буквально повторює ст. 20 Глухівського договору. Ст. 7-у про дозвіл обирати нового гетьмана на випадок смерті гетьмана взято з ст. 11 Глухівського договору. Ст. 8-а про видачу московських збігців-службовців, салдатів і драгунів, боярських підданих і селян — повторює коротко, без аргументації, ст. 7-му Конотіпських статей і ст. 13 Глухівського договору. Ст. 9-а містить прохання старшини про дозвіл поселеним українцям вільно проживати в Московській державі й повторює дослівно ст. 14 Глухівського договору. Ст. 10-а про те, щоб гетьман і старшина доглядали за тим, щоб не було бунту, й винних карали, взята з ст. 21 Глухівського договору. Ст. 11-у про заборону українцям вільного продажу в Московській державі горілки й тютюну — дослівно взято з ст. 23 Глух. договору. Ст. 12-а містить внесення старшини про те, щоб гетьман не смів карати старшини, військового товариства й посполитих самовільно, без слідства й вироку військового суду. Стаття сформулована майже дослівно на підставі ст. 3 Конотіпських статей, лише не названо гетьмана. Ст. 13-а містить прохання старшини про заборону гетьманові й полковникам утримувати „серденят“ (сердюцькі полки) й „кумпанії“ (компанійські полки), а також щоб не збирали для запорожців „стації, кожухи та инший одяг“. Ст. 14-а містить прохання старшини й козаків про затвердження козакам, їх удовам і дітям права на козацькі спадкові й куплені маєтки й про звільнення від податків. Зміст статті взято з ст. 24 Глухівського договору. Ст. 15-а містить прохання старшини й козацтва, щоб московське військо підчас походу не обтяжувало козацькі двори постоем, а ставало у міщан, щоб не порушувало козацьких вольностей і не давало старшину й козаків „зрадниками“. Ця стаття повторює першу частину ст. 13 Глух. договору. Ст. 16-а містить у собі декларативні постанови, майже дослівно взяті з ст. 4 Глухівського договору, про платню гетьманові, старшині й козакам на рахунок податків, про оподаткування приватних маєтків, про домінальний суд і т. и., але з такими змінами: реєстр правобережних полків устатовлено в 20.000 (а не в 30.000, як на Лівобережжі) і не встановлено

початку з мст і сіл. Податки, що мали збирати до царського скарбу, названо так: „сво государево жалованье“. Ст. 17 - а містить прохання, щоб царські послы, післанці й гінці брали підводи у міських урядів, а не насильством. Ця стаття дослівно повторює ст. 8 Глухівського договору, навіть містить пропозицію царя про вислання В. Запорозьким резидента до Москви. Ст. 18 - а містить подання старшини про порядок пересилання листів до Москви й про кількість підвод для козацьких післанців; стаття повторює текст ст. 9 Глухівського договору. Ст. 19 - а містить декларативну постанову про те, що по царському указу зорганізовано пошту по дорозі з Кнїва до Москви, в Ніжені і в Батурині та, що листи треба пересилати через цю пошту. Стаття говорить про організацію пошти, як про довершений факт, з чого видно, що ст. 10 Глухівського договору про пошту вже була здійснена в р. 1674. Нарешті ст. 20 - а містить постанову царя, щоб ядалі В. З. не посиляло своїх післанців для участі в мирових переговорах Москви з чужими державами; за це цар обіцяє словіцати В. З. про результати переговорів у тих випадках, коли справа буде торкатися В. З. Зміст статті взято з ст. 8 Кюотіпських статей.

Як видно з наведеного змісту Переяславських статей, редактори їх вибрали з Глухівських і Кюотіпських статей та включили в Переяславські статті лише такі умови й постанови, які були правобережні й відповідали становищу Правобережжя. Але разом із тим Москва не могла знати потрібним включити в Переяславські статті ст. 2 і 5 Глухівського договору про ствердження прав і вольностей В. З. по договору Б. Хмельницького, ст. 6 про надання старшині „чести дворянської“ та ст. 3 про царських воевод в українських містах.

Історичні події, які відбувалися на Україні після Переяславської умови 1674 р., переказано в літописах, освітлено й оцінено в історичних працях. В звязку з нашою темою вважаємо за потрібне спинити увагу лише на деяких подіях та оцінити їх з боку історично-правного. Насамперед зазначимо, що П. Дорошенко не склав негайно гетьманського уряду, як обіцяв цареві, а протягом ще 2-х років за допомогою турецько-татарського війська, сердюків і козаків, що при ньому були, вперто боровся з Самойловичем і московським військом і лише 18 вересня 1676 р. склав, нарешті, гетьманський уряд на руки Самойловича й Ромодановського. Підчас цієї братовбивчої війни правобережна Україна була страшенно знищена, а населення її в значній кількості втекло на Лівобережжя²²²).

Після зречення Дорошенка Правобережжя довгий час було тереном воєнних подій і жорстоких боїв козацько-московського війська з турками й татарами (Читринські війни 1677—1678 рр.) та поляків із турками й козаками. Підчас цих боїв було зруйновано давню столицю козацьку — Чигрин і більшість побережних міст і містечок, починаючи від р. Тясмина аж по Київ. Решту населення середньої частини Правобережжя силою „перегнаво“ на лівий бік Дніпра. Лише невеличку частину цього „згону“ можна було розмістити на Правобережжі; решта в кількості 20.000 родич

²²² М. Костомаров, цитов. праця, ст. 61—65.

купчилися на Лівобережжі, не маючи де оселитись²²³). У цій справі гетьман Самойлович вів довгі пересправи з Москвою, пропонував оселити „прочан“ на Слобожанщині, де вже було заселено українським людом полки: харківський, ахтирський, сумський та острозький із численими містами й слободами, та передати всю країну під гетьманський regiment²²⁴). Це — була давня політика гетьманська — поширювати територію Української держави. З огляду на те, що населення Слобожанщини було українське з Лівобережжя та що придбає дорогою ціною Правобережжя тепер збезлюділо, приєднання до В. З. Слобожанщини було б до певної міри компенсацією за спустошене Правобережжя. Але Москва не бажала випустити з рук Слобожанщину, як і не думала сприяти поширенню території В. З. Тому посланцям гетьмана в Москві дано негативну відповідь, гетьманові порадили розмістити прочан на порожніх землях Лівобережжя. Війні прочан було приміщено десь на півдні Полтавщини²²⁵). Рівнож і в справі війни й миру з Польщею, Туреччиною й Кримом між гетьманом Самойловичем і Москвою не було згоди. Гетьман дотримувався традиційної політики В. З. — ворожої до Польщі й прихильної до Криму й Туреччини; в багатьох випадках Самойлович гостро висловлювався проти замирення з поляками, не вірючи, що Польща дотримає умови договору. Натомість він завжди обстоював перед царем і боярами миролюбну політику щодо Криму й Туреччини. Але постанови попередніх договорів про участь посланців В. З. у мирових переговорах Москви з іншими державами були скасовані в Бонн-тійських статтях і тому гетьман не мав можливості впливати на хід переговорів і на їх результати. В серпні 1679 р. до Москви прибули послы польського короля для заключення мирного й союзного договору з Москвою проти Туреччини. Цар (Федор Олексієвич з січня 1676 р.) вислав до гетьмана дяка Українцева, щоб довідатися про думку гетьмана в цій справі, і гетьман висловився проти союзу з поляками та за мир із турками й татарами. На цей раз Москва прийняла на увагу пораду гетьмана й відмовила польським послам, які до того ще поставили тяжкі умови, та вирішила замиритися з Туреччиною. З січня 1681 р. було складено прелімінарний договір із Туреччиною й Кримом на 20 років. По умовам цього договору межею між володіннями Туреччини й Москви було признано Дніпро й то так, що до Москви відходило Лівобережжя та Київ із Васильковом, Трипіллям і Стайками, а далі Правобережжя аж до Тясмина мало лишитися незаселеним; лише дозволялось мешканцям Лівобережжя переходити на правий бік і на Низ для рибальства, по сіль і за сіном²²⁶). Цим договором удруге вже було поділено Україну на дві частини, що й викликало всюди на Україні велике незадоволення. Гетьман окаржився перед старшиною: „Відійшло таки Правобережжя від нас; перш я величався гетьманом обох боків Дніпра, а тепер уже годі!“²²⁷).

Коли пізніше розпочался переговори між Польщею й Москвою про заключення „вічного миру“, Самойлович через своїх і московських послів

²²³) Там же, ст. 137 і 143.

²²⁴) Там же, ст. 141.

²²⁵) Там же, ст. 149.

²²⁶) Б. Каменскій. Історія, ст. 315—316. Поля. Собр. Закон. ч. 916.

²²⁷) М. Костомаров, ст. 146.

старався, скільки міг, переконати Москву, щоб не мирилася з Польщею й не вступала в союз із нею й цісарем проти Туреччини. Але на цей раз гетьмана не послушали. В справу вмішались: цісар, король шведський, курфюрст саксонський, папа римський і господар молдавський, всі вони склали союз проти Туреччини й замовили московський уряд, що правив за малолітніх царів, Івана й Петра Олексієвичів, замиритися з Польщею. 26 квітня (6 травня) 1686 р. в Москві було підписано договір про вічний мир із Польщею на тяжких для України умовах: за московськими царями було признано володіння Смоленськом, Дорогобужем, Рославлем із повітами й цілою Лівобережною частиною В. З.; крім того на правому березі Дніпра за Москвою залишено Київ із територією між рр. Стугнуою та Ірпенем, з Васильковом, Трипіллям і Стайками. До володінь царських відходила також територія Запоріжжя з фортецею Кодаком аж до р. Тясмина. Середня частина Правобережжя (Волинь, Поділля) відійшла до Польщі, а прибережна смуга Правобережжя, де знаходилися зруйновані міста: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Черкаси, Боровиця, Бужня, Воронівка, Крилів і Чигрин, і надалі мала залишитися пустою. Москва ще зобов'язалася повернути Польщі північні міста (Полоцьк, Витебськ та інші) та заплатити 146.000 рублів²²⁰). Цим договором було стверджено постанови договору з Туреччиною з р. 1681, що торкалися території В. З., й Україну було в третє поділено, на цей раз між Москвою й Польщею²²¹). Коли висланий із Москви посол Неплюєв повідомив гетьмана про умови договору, то ця звістка викликала у гетьмана й серед старшини величезне обурення й розлуку. Самойлович голосно заявив: „купила Москва собі лиха за свої гроші. Не так воно станеться, як Москва в мирних умовах із поляками постановила. Вчинимо так, як нам треба“²²⁰).

Дійсно, Самойлович розпочав був кроки, щоб не дати Польщі захопити цілком Правобережжя, але, на скаргу поляків, дістав суворий наказ із Москви й мусів скоритись²²¹). Так і залишилося Правобережжя покищо пустою. З правного погляду, самостійне розпорядження Московського уряду територією В. Запорозького при заключенні договорів із Туреччиною (1681) і Польщею (1686) було неправомірне й суперечило як договірним статтям, так і запевненням, які багато разів давали московські царі, що вони не віддадуть В. Запорозького Польщі. Приймавши В. З., як окрему суцільну державу з точно означеною територією й населенням, під свою протекцію на певних умовах, московський цар не мав права розпоряджатися частиною цієї держави по своїй волі, як своєю власною державою, бо такого права договірні статті за ним не визнавали; тим більше не мав права уступати частину території чужій державі. Хоч підчас пересправ із поляками Москва й виставляла аргумент, що Правобережжя перейшло до царя

²²⁰) Полн. Собр. Зак., ч. 1186; Б. Каменскій. Источники, I, ст. 296—7.

²²¹) Вжиті в цьому договорі вирази: „имѣють быти (землі й міста) во владѣніи и въ державѣ великихъ государей, ихъ ц. в-ва“, в офіційному московському документі з 28. III. 1701 р. (Б. Каменскій. Источники, II, ст. 30—31) витлумачено так: „всѣ тѣ по-ложенія (землі й міста) отданы по договорамъ во владѣніе вѣчное е. ц. в-ва гетманомъ и чинакова яскимія отъ ц. в-ва, чтобы отнято было отъ Ураины, не бываесть“.

²²⁰) М. Костомаров, ст. 164—167.

²²¹) Там же.

від Туреччини, а не від Польщі, однак в дійсності прийняття підданства Правобережжям сталося не внаслідок завоювання, а добровільно (в листі до царя з 19. III. 1674 р. обозний Гулак і старшина сповіщали царя, що вони „согласно и добровольно поклонилися и въ вѣчное подданство... всѣ совокупно поддались“²³²); Москва з Правобережними полками склала договір у Переяславі р. 1674 й зобов'язалася боронити Правобережжя від ворогів (ст. 2), а цар окремою грамотою з 10. IV. 1674 р. урочисто обіцяв правобережних земель Польщі не передавати²³³). Тому то передачу частини території Правобережжя Польщі треба вважати за пряме порушення договору 1674 р. й царського зобов'язання, скріпленого царським словом.

Нарешті, за гетьманства Самойловича сталася ще одна важлива подія: р. 1685 київська митрополія, а з нею все українське духовенство й українська церква були виїняті з під верховної церковної влади константинопільського патріарха та піддані під „благословення“ московського патріарха. З підпорядкуванням київської митрополії владі московського патріарха українська церква підпала під безпосередній вплив московської церкви й московського православ'я, а Українська держава втратила одну з істотних частин своєї автономії.

Гетьманування І. Самойловича продовжувалося цілих 15 літ і яскраво відбило на собі звичайну в історії Гетьманщини еволюцію українських гетьманів у їх стосунках із Москвою. Обраний за допомогою Москви, І. Самойлович спочатку був слухняним прислужником Москви, доки „не дав йому Бог всякій зде устроити чин“, доки не вдалося йому усунути правобережних гетьманів, самому стати „гетьманом обох боків Дніпра“ та набрати сили й авторитету. З цього часу І. Самойлович починає еволюціонувати в напрямі звільнення з під впливу й керми Москви та усамостійнення своєї й В. З. політики. З цього ж часу починаються його конфлікти з московським урядом, які досягають найбільшого напруження під час складання Москвою мирових договорів із Туреччиною й Польщею. Самойлович в очах Москви стає непокірним, неслухняним, занадто самостійним, взагалі підозрілим, і на порядок дня стає питання про зміну гетьмана. В цей же час, нібито випадково, в дійсності ж у повній залежності від обставин і не без впливу Москви, забирає голос Генеральна старшина, найближчі співробітники гетьмана, й починають засилати доноси на гетьмана. Було використано невдалий похід московсько-українського війська проти Криму на весні 1687 р. під командою фаворита царевни Софії, князя Голіцина. Проти цього походу гостро висловлювався гетьман, але був примушений скоритись. Було пущено чутку, що козаки підпалили степ із наказу гетьмана, а Генеральна старшина додала від себе думки й вирази, що їх висловлював гетьман сам на сам із старшиною про московську політику, а також багато дечого й вигадала, зводячи останні рахунки а „гетьманом-поповичем“. Все це було викладене на письмі в подавні з 7 липня 1687 р., адресованому до царів, де старшина просила, щоб „для лучшаго управления монаршескихъ своихъ дѣлъ и для утешения многихъ слезъ изволили указать съ него (Самойловича) урядъ гетманскій

²³²) Акты ЮЗР., т. XI, ч. 120, стор. 409.

²³³) Там же, ч. 127, стор. 428.

знять... и чтобъ по снятїи его съ гетьманства не былъ и не жилъ на дѣлѣ, но со всѣмъ домою взять бы его къ Москвѣ и яко явной измѣнникъ и къ ц. прес. в-ва и В. З., былъ казненъ²³⁴). Голіцин, який і особисто вороже ставився до гетьмана, був добре поінформований про акцію старшини та її підтримував, негачно ж відіслав чолобитну до Москви. 22 липня Голіцин одержав царський указ, в якому царі по „челобитью“ старшини, гетьману Самойловичу „быть гетьманомъ не указали и указали у него... зпачя и булаву и вгякіе войсковые клейноты, отобравъ, послать въ великороссійскіе города за крѣпкою сторожею, а на ово мѣсто гетьманомъ учинить, ково они, старшина и всѣмъ войскомъ Малороссійскимъ излюбятъ“²³⁵). Голіцин зараз же повідомив старшину про царський указ, а старшина, „парадившись з собою, оточили сторожею доброю гетьмана на ночь; а на свѣтаню, прийшовши старшина козацкая до церкви и узали гетьмана, з безчестїемъ ударивши, и отдали Москвѣ. И зараз сторожа московская, усадивши на простїе колеса московскіе, а сына гетьманского, Якова, на коницу худую охляп без сѣдла, и проводили до московского табору до боярина и тамъ взяли за сторожу крѣпкую“²³⁶). Потім із наказу царського Самойловича з сином Яковом було вислано до Орла, а відтіль на Сибір²³⁷). Другого сина, полковника чернігівського Грицька, що змолоду перебував, як аманат, при царському дворі у Москві та „въ нравъ и обычай и въ поступокъ высокій... привыкалъ и учился...“²³⁸) було жорстоко скарано на горло (навмисне тричі рубали голову)²³⁹). Так жорстоко помстилися за Грицькові, певно, за те, що не дозволив чернігівським міщанам почепити на міському ратуші московський герб — „орел пластаній“, на ознаку того, що Чернігів „есть власная ихъ ц. в-ва отчина“²⁴⁰). Все майно Самойловичів, аж до жіночого вбрання включно, було skonфісковане²⁴¹).

З правного погляду скинення І. Самойловича з гетьманства було переведене в такій же мірі неправно, як і скинення Многогрішного. Московський уряд і сам добре розумів, що скинення й покарання Самойловича без слідства й суду, всупереч ст. 20 Глухівського договору й ст. 6 Переяславських статей, було неправне й про це писав Голіцинові. Голіцин у листі на імя Шакловитого оправдувався так: „Коли уже разсудить не могутъ (на Москві) и они бь взяли себѣ въ примѣръ Турскаго султана, который то учинилъ... однимъ лѣтомъ перемѣнилъ двухъ хановъ по татарскому челобитью, не разыскывая... Не мудро бь и намъ перемѣнить, только посмотрѣли бь, что изъ того родилось“²⁴²). Незаконний акт скинення гетьмана був причиною великих розрухів, які розпочалися серед війська і вдома, на Україні. Для припинення цих розрухів довелося вжити московського війська й жорстоких кар: виняих „напотом имано, вѣшано, стигано и мордовано, як злочинцовъ“²⁴³).

²³⁴) Бантышъ-Каменскій. Источники, I, стор. 303—304.

²³⁵) Там же, стор. 321.

²³⁶) Літопис Самовидця. К. 1878, стор. 168.

²³⁷) В. Каменскій. Источники, I, стор. 322.

²³⁸) Акты, ЮЗР., т. XII, ст. 26.

²³⁹) М. Востомаров, т. IX, ст. 190—191.

²⁴⁰) В. Каменскій. Источники, I, ст. 300.

²⁴¹) Там же, ст. 328.

²⁴²) Д. Окиншевич. Генеральна Рада, стор. 367.

²⁴³) Літопис Самовидця, стор. 169.

VII.

ДОГОВІР ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ Р. 1687.

Загальні уваги. Вибір гетьмана й Коломацькі статті р. 1687. Причини конфліктів і боротьби І. Мазепи з Москвою. Висновки.

На час гетьманування Ів. Мазепи припадає початок важливої поворотної доби в історії Московської держави й України. Збігом історичних обставин на чолі обох держав стали такі виключні індивідуальності, як молодий цар Петро I і гетьман Мазепа. Завдання, які вони собі поставили і досягти яких намагалися всіма силами своєї вдачі, в багатьох точках були протилежні й таїли в собі небезпеку важких конфліктів. Історичні події розвинулися так, що конфлікт, а за ним і отверта боротьба між Петром I і Мазепою виникли пізніше, ніж можна було сподіватися, й через це саме набрали більшої сили й значіння та спричинили й важливіші наслідки. Гетьманування Мазепи було останнім, за якого ще Українська держава посідала майже цілком свій автономний державний устрій, накреслений попередніми договорами. Після Мазепи розпорядками Петра I відносини між Москвою й Україною були змінені так кардинально, що від попередньої автономії України лишилися незначні рештки.

Історичні події цієї важливої доби, як і центральна фігура її — гетьман Ів. Мазепа, завжди притягали найбільшу увагу дослідників України. На превеликий жаль безстороннє вивчення цієї доби стрічається з непоборними труднощами через брак документальних даних. Джерелами для студій та пізнання доби й особм гетьмана Мазепи є майже виключно офіційний матеріал, урядові акти, здебільша чужого, московського походження. Гетьманський архів загинув у Батурині, й чисто українських актів внутрішнього вжитку, не адресованих Москві, майже не збереглося. Доба Мазепи дуже бідна на чужі матеріяли, мемуари, тощо, а українських за цей час і зовсім нема; нема також і писемних матеріялів приватного характеру, приватного листування, тощо. Основні джерела, московські й загалом офіційні акти, яких найбільше лишилося, є документами одобічними й тенденційними, перевіряти чи доповняти їх нема чим, тому брак джерельного матеріялу незвичайно негативно відбивається на працях коло дослідження цієї важкої доби.

З огляду на зазначені труднощі та спеціальну тему нашу ми в дальшому викладі мусимо обмежитися лише тими історичними фактами, які до цієї теми безпосередньо стосуються.

Вкладаючи події, що попереджали й супроводили скличення й арештування гетьмана Ів. Самойловича, ми не виділили окремо ролі генерального осаула Ів. Мазепи. Тимчасом ролі Мазепи в цій справі, як то можна бачити з деяких документів, була дуже активна, хоч імени його й не підписано на „чолобитвій“, поданій кн. Голіцинові. З усієї генеральної старшини Мазепа був у найближчих відносинах із кн. Голіциним; через Мазепу генеральна старшина мала можливість зноситися з ним, заздалегідь впробити плян своєї акції проти гетьмана Самойловича та умовитися про переведення цього пляну в подробицях. З свого боку Мазепа змагав до своєї особистої мети — добути гетьманство — й дістав на це згоду Голіцина за суму 10.000 золотих, яку обіцяв йому виплатити після виборів²⁴⁴). 22 липня 1687 р. Голіцин дістав царський указ із 17. VII. про скинення гетьмана Самойловича й про обрання нового гетьмана „вольними гласы“, при чому кн. Голіцинові дано повновласть перевести всю цю справу „до своему усмотрѣнію и какъ ихъ (Голіцина з товаришами) Господь-Богъ вразумитъ и наставитъ“²⁴⁵). Царський указ, як бачимо, розв'язував Голіцинові руки й давав йому можливість чинити по своїй волі, отже так, як то було вже умовлено з старшиною. Голіцин негайно поділився з старшиною такою приємною новиною й спільно з нею призначив Генеральну Раду для виборів гетьмана на 25 липня 1687 р. на місці постою ~~виська~~ над р. Коломаком. Але напередодні, 24. липня, Голіцин закликав до себе генеральну старшину на довірочну, підготовчу нараду. На цій нараді прочитали попередні договори, зокрема договір Б. Хмельницького²⁴⁶), а також умовилися й щодо тексту нових статей, при чому старшина внесла пропозицію, щоб майно бувшого гетьмана Самойловича було передано до військового скарбу. Голіцин відповів, що за силою існуючих законів майно Самойловича припадає цареві, однак він береться справу з майном влаштувати так, щоб принаймні половина майна перейшла до військового скарбу. Після цього старшина умовилася з Голіциним, що на гетьмана буде обрано генерального осаула Ів. Мазепу, розподілила між собою „полковницькі та інші важкі посади“ й усунула з посад осіб, що їх настановив попередній гетьман²⁴⁷). Головними учасниками скличення Самойловича, які й чолобитну підписали, були: обозний Борковський, ген. суддя Вуяхович, генер. писар Прокопович, регент В. Кочубей та 5 заслужених і впливових осіб, бувших полковників і старшин: Солонина, Як. Лизогуб, Гр. Гамалія, Думитрашко-Раїч і Степ. Забіла. Ці останні були іменовані полковниками, писар Прокопович дістав уряд генерального судді, а регент військової канцелярії В. Кочубей став генеральним писарем. На таких урядах названі особи брали участь у Генеральній Раді 25. VII.²⁴⁸).

25 липня 1687 р. на місці постою московсько-українського війська, на р. Коломаку відбулася Генеральна Рада, на якій було обрано І. Мазепу

²⁴⁴) О. Лазаревський. Записки о Мазепѣ. Кіевсь. Ст. 1898, кн. III, ст. 477—78.

²⁴⁵) П. С. В. 1252; В. Каменскій. Источники. I, ст. 305.

²⁴⁶) Бантышъ-Каменскій. Источники, т. I, ст. 306.

²⁴⁷) Записки Гордона. Л. Олешевиц. Генеральна Рада, стор. 294 і прил. 2.

²⁴⁸) О. Лазаревський, ст. 478—480.

на гетьмана України. Після обрання було прочитано „прежніе и новопрябавленные пункты“, гетьман і старшина склали присягу й підписали статті²⁴⁹).

Статті, які було ухвалено й прийнято на Генеральній Раді 25 липня 1687 р., одержали офіційно назву „Коломацьких статей“²⁵⁰). Щодо своєї форми Коломацькі статті уявляють двобічний договір між гетьманом України Ів. Мазепою й старшиною — з одного боку — та московськими царями, Іваном і Петром та царівною Софією — з другого. Одні статті (1, 4—6, 9, 22) містять пропозиції гетьмана й старшини, другі (2, 10, 12—15, 18—20) пропозиції від імені царів, нарешті є статті (3, 7—8, 16—17, 21), що містять пропозиції гетьмана й старшини та контр-пропозиції царів. Щодо свого змісту Коломацькі статті, як і Батуринські 1672 р. та Переяславські 1674 р., являються статтями до д а т к о в и м и до Глухівських. Дійсно, більшість Коломацьких статей (17 з 22-х) має своїм джерелом Глухівські статті й лише 5 статей и о в і.

Як і в попередніх договорах, у Коломацьких статтях не дочерджано ні пляну, ні логічного зв'язку між статтями. Поміткою лише, що редактори трималися порядку Глухівських статей і то таким способом, що, поставивши в ст. 1-й загальне прохання старшини про підтвердження попередніх прав і вольностей, у наступних статтях, аж до 17-ої включно, вмістили дослівно або з незначними змінами відповідні Глухівські статті і в кінці подали нові статті (з 18 по 22). При аналізі статей будемо дотримуватися порядку, за яким статті розміщено в офіційному тексті.

В ст. 1-й висловлено прохання гетьмана В. Запорозького й народу українського до царів, щоб В. З. й надалі жило „въ прежнихъ своихъ правахъ і вольностяхъ, чѣмъ пожалованъ былъ прежній гетманъ Б. Хмельницькій“, і щоб це було затверджено царськими грамотами. В царській резолюції на цю статтю сказано, що царі „пожалували обоимъ сторонамъ Дмитра гетмана и все Войско Запорожское и народъ Малороссійскій прежними правами и вольностями“ і наказали видати царську грамоту. Ця стаття повторює основну думку ст. 2-ої Глухівського договору про ствердження основного договору 1654 р. В ст. 3-ій Глухівського договору вміщено далі прохання гетьмана й старшини, щоб цар наказав вивести з українських міст царевих воєвод і цареві залоги. Цар тоді відмовив гетьманові і, навпаки, підтвердив, щоб воєводи були в Кнїві, Переяславі, Ніжені, Чернігові й Острі. Тепер же стаття 2-а Коломацького договору сформулована так, що спочатку вміщено твердження, що, ніби то, Б. Хмельницький прохав у царя Олексія Михайловича, щоб воєводи його були в Переяславі, Ніжені й Чернігові, що цар на це згодився і що такий указ було вміщено й під статтями наступних гетьманів. Далі в ст. 2-й вміщено царський указ із ст. 3 Глухівського договору (відмова вивести воєвод) і, нарешті, додано стверджуючу формулу. Таким чином, порівнюючи з ст. 3-ю

²⁴⁹) П. С. З. ч. 1254, Бятышъ Каменскій. Источники, I, ст. 307—308, Л. Окнишевляч, ст. 326.

²⁵⁰) Надруковані в П. С. З. № 1254; Собр. Госуд. Грам. и догов., IV, ст. 547—561; Б. Каменскій. Источники. I. ст. 308—319 та в інших виданнях.

Глухівського договору, постанова про восвод була впесена в ст. 3-ю Коломацького договору з ініціативи Москви, при чому свідомо підтверджено цю постанову посилкою на договір Б. Хмельницького, де якраз жадно і постанови про те, в котрих городах бути царським восводам, пема. Це—звичайна московська хитрість:—„а, може, не додивляється, не заперечать, то так і буде“. Стаття 3-я дослівно наводить ст. 4-у Глухівського договору про платню військові козацькому, про реєстрове число війська в 30.000, про „поборы“ на військо з приватних маєтків і т. п. Стаття 4-а мстить прохання, висловлене в ст. 6 Глухівського договору, про те, щоб цар підтвердив попереднє надання старшині „чести дворянської“ і надалі наділяв нею осіб заслужених, про яких буде просить гетьман; також, щоб цар видавав жаловані грамоти на маєтки особам, яким гетьман видасть універсали. Царський указ ствердив це прохання, проте з дуже важливим обмеженням, якого в попередніх договорах не було, а саме: перше, гетьман не має права відібрати царські грамоти й надані ними „деревни и мельницы“; друге, гетьман не має права відібрати або уневажнювати якібудь царські грамоти, видані старшині або „знатнымъ особамъ войсковымъ“. Наведене обмеження, власне кажучи, цілком уневажнює всю попередню постанову ц. указу й взагалі всю статтю. Значіння цілої статті полягало в тому, що вона встановлювала певний порядок отримання царських грамот на маєтки, надані гетьманом „за усмітти“ та службу: цар мав видавати грамоти свої лише в підтвердження гетьманських надань і універсалів і, само-собой розуміється, що від гетьмана залежало ці надання залишити надалі „до ласки військової“, або ж відібрати. Коли ж справа ставиться так, що царської грамоти, а з нею й надання гетьман відібрати не має права, а з другого боку встановлюється, що гетьман повинен вважати правосильними („быть въ своей силѣ“) всякі царські грамоти, видані старшині або значним особам без універсалів, то з такими обмеженнями ціла стаття тратить усе своє значіння. Тимчасом і цей указ гетьман, старшина і В. З. „приняли радостно“²⁵¹). Стаття 5-а про способи задоволення царських послів і гінців підводами повторює дослівно ст. 8-а Глух. договору. Ст. 6-а повторює ст. 11-у Глух. договору про дозвіл обирати гетьмана на випадок смерті або чогось подібного („иногда“) та про інвеституру нововибраного гетьмана. Царський указ під ст. 11-ю Глухівського договору стверджував пропозицію гетьмана й старшини без жадних обмежень. Але тепер під ст. 6-ю Коломацьких статей вміщено інший указ, яким установлено такі важливі обмеження: дозволяється гетьмана обирати „по прежнимъ ихъ правамъ и вольностямъ“, одначе „съ вѣдома Ихъ Цар. Пресв. в-ва“, — і далі пояснено: „безъ челобитья и безъ указу В. Г-рей ... и гмъ старшинѣ и всему В. З. гетмана не обирать, такъ же изъ гетманства не отставлять“. Наведені обмеження в справі обрання й скинення гетьмана суперечили основному договору Б. Хмельницького, ствердженому в ст. 1-й

²⁵¹) Наведений цар. указ видано в зв'язку з обвинувченням І. Самойловича, що він, нібито, відібрав у старшини царські грамоти, а маєтки перебирав на себе або давав своїм дітям.

Коломацьких статей, який установив, що на випадок смерті гетьмана В. З. має право обирати нового й повинно лише повідомити царя про обрання. Заборони скидати гетьмана в договорі 1654 р. не було встановлено: право міняти гетьмана завсіди належало В. З. Практика й пізніші договори, як ми бачили, давно вже змінили постанови договору Б. Хмельницького: право вибору гетьмана було зумовлене дозволом царя й заборонено було скидати гетьмана без царського указу. Глухівські статті 1669 р. (ст. 11-а) знову привернули В. З. право вільного вибору без попереднього дозволу, але на практиці ця постанова не була додержана за наступних гетьманів. Ст. 6-а Коломацьких статей санкціонує цю практику й щодо цього повертає В. Запорозьке до правного стану, утвореного Московським договором 1665 р.

Ст. 7 - а повторює прохання, сформульоване в ст. 12-й Глухівських статей, про дозвіл приймати від сусідніх держав листи й на них відповідати. Царська резолюція на цю статтю в першій своїй частині містить дослівно указ Глухівських статей, який заборонив листовні зносини з чужими державами з тієї причини, що „отъ того чинятся въ Малороссійскихъ городѣхъ многіе ссоры“. В другій частині резолюції на ст. 7-у вміщено рішення щодо дотримання мирного договору з Польщею, стратегічні диспозиції щодо оборони кордонів В. З. від нападу Криму, про посилку на Запоріжжя борошна й платні та про заборону торгівлі з Кримом. Це були нові постанови, викликані тодішньою політичною ситуацією Москви й В. Запорозького.

Ст. 8 - а дослівно повторює ст. 13-у Глухівського договору про порядок задоволення московського війська підводами, про збігців-москалів на Україні й українців у Московській державі, — про те, щоб москалі не лаяли козаків „мужиками й зрадниками“ й т. д. Царський указ під цією статтею взятو дослівно з Глухівського договору. Ст. 9 - а повторює дослівно ст. 14-у Глух. договору про українських полонених і про взаємну видачу злочинців.

Ст. 10 - а дослівно повторює ст. 19-у Глух. договору, щоб старшина й козаки стежили за гетьманом, не слухали його, коли він розпочне якісь „ссоры“, й доносили цареві; гетьман і старшина, і все Військо цю статтю прийняли й обіцяли її додержувати. Вперше прийнята року 1669 за гетьмана Многогрішного, ця стаття дала в руки старшини легальний, так би мовити, спосіб інтригувати проти гетьмана, посилати на нього доноси цареві й дим давати в руки московського уряду матеріял для скинення гетьмана. Стаття була дуже корисна для Москви й тому її знову підтверджено в Коломацькому договорі. Ст. 11 - а стверджує ст. 20-у Глухівського договору про те, що коли гетьман учинить „какую проступку, опричь измѣны“, то скидати його не можна без царського указу, цар же накаже розслідувати справу й видасть указ, згідно з „їх правом“. У другій частині статті вміщено постанову ст. 3-ї Коломацьких статей про обмеження прав гетьмана: гетьман не сміє без волі й указу царя позбавляти уряду генеральну старшину, він повинен писати до царя й просити царського указу. Ст. 12 - а наводить дослівно ст. 21-у Глухівського договору про те, що гетьман і старшина мають слідкувати, щоб у В. З. ніхто не заводив „ссор“, писати

про це цареві, а вишних карати „по правамъ ихъ“. Ст. 13 - а одить дослівно постанову ст. 22-ої Глух. договору про утримання компанійської (найманою) полку для догляду за порядком і для ліквідації всяких бунті у В. З. Ця постанова, на прохання старшини, була скасована в Ковотієвських (ст. 10) і Переяславських статтях (ст. 13) з тієї причини, що компанійські й сердюцькі полки чинили населенню „разореніє и обиды“. Коло мацькі статті знову повертають силу ст. 22-ї Глух. договору. Ст. 14-стверджує ст. 23 Глух. договору про заборону українському населенню торгувати в Московській державі горілкою й тютюном. Ст. 15-а стверджує ст. 24-у Глух. договору про права козаків, дітей і жінок їх на власні ділчии й куплені маєтки, при тому додає, що козаки, які проживають у маєтностях духовних осіб, зберігають за собою свої козацькі права. Ст. 16 - а повторює дослівно постанови ст. 25-ї Глух. договору про до помогу московським військом на випадок наступу ворога на В. Запорозьке. Ст. 17 - а містить постанову ст. 26-ої Глухівського договору, щоб для гетьманської резиденції й для армати було призначено м. Батурин. Царський указ затверджує цю статтю й додає, що царі пожалували гетьману й наказали бути при гетьмані „для охоренія и цѣлости его“ московському стрілецькому полкові на утриманні за рахунок гетьманського скарбу.

Далі йдуть нові статті: Ст. 18 - а містить ствердження „мундтів“, даних раніш кїївським і ніженським міщанам. Ці пункти були дані вперше р. 1669, як додаток до Глухівських статей. Ст. 19-а, нова, містить дві постанови. Перша — торкається так званих „чехів“ — монети, яку били в Москві спеціально для видачі платні московському військові, що перебувало поза межами Московської держави, переважно на Україні. Як видно з подання-доносу генеральної старшини, гетьман І. Самойлович нібито сам просив царя, щоб було бито в Путивлі або в Сівську чехи „подъ царскимъ знаменемъ и титуломъ“ (чехи було виготовлено на зразок польської й чеської монети з латинськими написами). Але потім, коли було видано платню московському військові новими чехами, то Самойлович заборонив населенню В. З. приймати цю монету й щобудь продавати за ці гроші, та ще й насміхався, що погано їх вибито, „будто шелуха ломится“²⁶⁶). Тепер у ст. 19-й стверджується, що чехи було вибито на прохання Самойловича, але підчас Бримського походу населення відмовилося брати чехи, бо Самойлович навмисно не розіслав про це універсали; отож наказується післати по городах і містах універсали, щоб населення приймало чехи, нарівні з іншими чужоземними чехами, під загрозою кари на горло за невиконання наказу²⁶⁷).

В другій частині цієї статті вміщено наказ, який появляється вперше в історії московсько-українських відносин. Гетьманові й старшині наказується „народъ Малороссій-

²⁶⁶) Бянтшиє Каменскій. Источники, I, стор. 301.

²⁶⁷) Запровадження на Україну московської неповноцінної монети було одним із засобів втягнення України Московією та підірвання економічної сили й економічної самостійності України. Гетьман Самойлович це добре зрозумів, тому він і старався паралізувати московські заходи в цій справі.

скій всякими мѣры и способами съ Великороссійскимъ соединять и въ неразрывное и крѣпкое согласіе приводить съ дружествомъ и инимъ поведеніемъ“, щоб були під одпою царською державою „обще, яко единой христіанскої вѣры и никто бѣ голосовъ такихъ не испущалъ, что Малороссійскій край — гетманского регименту, а отзывались бы еднократно: „Ихъ ц. пресв. в-ва самодержавной державы гетманъ и старшина народъ Малороссійскій обще съ Великороссійскимъ народомъ, и вольный переходъ жителямъ изъ Малороссійскихъ городовъ въ Великороссійскіе города имѣти“. Гетьман і старшина цей указ прийняли й обіцяли дотримувати твердо.

В наведеному указі, перше, констатується, що існує окрема Українська держава під региментом гетьмана, та що населення цієї держави — „народъ Малороссійскій“ — має з народом Великороссійским спільну лише „єдину христіанську віру“. Тому, друге, наказується, щоб надалі так не було, щоб обидва народи були в одній самодержавній і царській державі і щоб ніхто не смів і згадувати про окрему державу українську під региментом гетьмана. Для об'єднання обох народів треба вживати таких способів: шлюб та инше „поведеніє“, а також вільний перехід і проживання українців на території Московської держави. Указ торкнувся питання державного і висловив вимогу, щоб на майбутнє держави Українська й Московська злилися в одну „царську самодержавну“ державу. Щодо питання національного, то, висловлюючи бажання про об'єднання обох народів, указ тим самим розглядає національне питання в напрямі аспіляції, омосковлення народу українського. Указ говорить лише про тотожність віри москалів і українців і не знає тотожності національної; ідея „національного єдинства“ обох народів була висловлена вперше за Катерини II.

Ст. 20 - а, нова, містить царський указ про те, щоб для забезпечення українських і московських городів від нападу Бриму були збудовані: на лівому березі Дніпра, напроти Кодака, фортеця, подібна до Кодацької, а на річках Самарі, Орелі, Берестовій і Оршці — городи, які й заселити українцями. Ст. 21 - а, нова, містить прохання гетьмана й старшини, щоб майно І. Самойловича та його синів, чернігівського й стародубського полковників, було передане до військового скарбу. Як було вже згадано вище, кн. Голіцин вирішив питання про майно Самойловича так, що лише половину його згодився віддати до військового скарбу, а другу половину забрав до царської скарбниці. Такий указ і вміщено під цією статтею.

Нарешті, ст. 22 - а, теж нова, містить прохання гетьмана й старшини про те, щоб дозволено було скасувати аренди, дохід із яких ішов на утримання охочих кінних і піших полків. Але тому, що ці полки ще потрібні для оборони В. З., то гроші на їх утримання надалі будуть збирати з послолтих, що не вписані в козацький реєстр. Яким способом ці гроші будуть збирати, про це гетьман із старшиною порадяться й напишуть царям. Царський указ цю статтю ствердив. „Аренди“, про які мовиться в цій статті, завів гетьман І. Самойлович перед р. 1678; вони склалися з передачі на одкуп, по договору, за певну ціну монополного права продажу горілки, тютюну й дьогтю. Як видно з відомости, яку р. 1678 було

подано до Москви, аренди в містах і селах 10-тих лівобережних кїв дали доходу за рік 93.500 рублів²⁶⁴). Аренди були великим тягарем для населення, бо ариадарі, прикриваючись своїми договорами з гетьманом, немилосердно грабували населення високими монопольними цінами.

Такий був зміст Коломацьких статей. Порівнюючи з попередніми договорами, Коломацькі статті, хоч і стверджують основний договір Б. Хмельницького 1654 р., але разом містять цілу низку постанов, якими в багатьох істотних точках той договір змінюють. З Глухівських статей 1669 р. взято до Коломацьких статей і вдруге стверджено найбільш несприятливі, обмежуючі умови Глухівського договору й рівночасно не тільки не додано чогось нового на користь В. З., а, навпаки, в значній мірі погіршено супроти Глухівського договору правне становище України. Коломацькі статті пішли ще далі в напрямі обмеження влади гетьмана в справі розпорядження військовими землями (ст. 4), обмежили право В. З. в справі вибору й скинення гетьмана (ст. 5), ствердили заборону закордонних зносин (ст. 7), підтвердили право й обов'язок старшини доглядати й доносити на гетьмана (ст. 10), знову привернули право утримувати компанійські полки (ст. 13), нарешті, в ст. 19 Коломацького договору вперше поставлено питання про необхідність тісної злуки України з Москвою й про знищення національної окремішності народу українського. Всього цього кн. Голіцин досяг не тільки без жадних заперечень, але й при співучасті генеральної старшини, яка, діставши нові уряди й царські „милості“, була у всьому „послушна“.

В своїх повідомленнях кн. Голіцин мав повну рацію вихвалитися перед московським урядом тим, що йому вдалося провести на Коломацькій раді, а московський уряд мав підставу хвалити й, обдаровувати кн. Голіцина з товаришами. В царській грамоті кн. Голіцинові з 5. IX. 1687 р. читаємо: „Да притомъ же обраніи ты, кн. Голицынъ съ товарищи, постановили и написали статьи со мноюю прибавкою ихъ вел. Г - рей именованью и чести, и привели ихъ (Військо Запорозьке) въ нижайшее къ нимъ, вел. Г-рямъ подданство и крѣпкое обѣщаніе и во мноую ихъ, Г-рей, прибыль и въ про-странство... И тѣ всѣ, вышеописанныя дѣла милостью Божею, щастьемъ ихъ пресв. в-ва и службою вашею совершились благополучно, безъ всякія ихъ В-вамъ противности и замѣшанія и безъ кровопролитія и убійства“²⁶⁵). Наведені слова грамоти свідчать, що здобуті кн. Голіциним „прибавки“ зробили велике вражіння в Москві, як приємна несподіванка; очевидно московський уряд не числив на те, що гетьман і старшина так легко, без протестів і боротьби підуть на такі великі уступки. Тимчасом ситуація на Коломаку для В. З. не була загрозлива й можна було б не йти на такі великі уступки, тим більше, що московські інтереси представляв кн. Голіцин, який згодився за гроші скинути Самойловича й дати гетьманський уряд Мазепі. На жаль, не знайшлося там нікого, хто б виступив в оборону державних інтересів В. З. й народу українського.

Твердження царської грамоти, що все обійшлося „благополучно, безъ кровопролитія и убійства“, не відповідало дійсності. Як було вже зазначено

²⁶⁴) В. Романовський. Укр. Археогр. Збірник, т. III, Е. 1930, ст. 1—16.

²⁶⁵) Ц. С. Зав. 1258.

в попередньому розділі (VI-му), „кровопролиття и убіивства“ мали місце. Маємо документальні відомості, що на Україні сталися заворушення й протести також із приводу виборів нового гетьмана. Предметом протестів, головним чином, був той факт, що вибори гетьмана відбулися „на поході, в полі“, а не на Україні, що нема про обрання царської жалованої грамоти і що не оголошено, з якими правами й вольностями дано гетьманові уряд та чи підтверджено статті Б. Хмельницького, на яких цей останній перейшов під „московське державство“. До часу, коли буде це все з'ясовано, в деяких полках відоминися признавати нового гетьмана й коритися його наказам. І Мазепа доніс про це в Москву, вимагаючи висилки царської грамоти „на гетьманство“. Хоч і з деяким запізненням, з Москви вислали царську грамоту — 13. X. 1690 р. Ця грамота цікава тим, що в ній переказано коротко майже всі Коломацькі статті і вдруге їх стверджено²⁵⁶). Але поки грамота дійшла й була оголошена, то в Чернігівському полку, який підчас виборів гетьмана був у поході на правому березі Дніпра під командою полковника Грицька Самойловича і у виборах участі не брав, заворушення прибрали дуже гострий характер, так що І. Мазепа мусів писати до Москви окремо й просити висилки окремої грамоти, яка й була нислана на імя нового Чернігівського полковника Лизогуба 3. XII. 1690 р.²⁵⁷).

Офіційні документи, як ті, що виходили від Москви, так і ті, що були писані від гетьмана Мазепи, рівнож і відомі нам історичні факти свідчать, що найхарактеристичнішими рисами тактики, яку засвоїв собі гетьман Мазепа супроти Московського уряду з перших же років гетьманування, були — лояльність, послух і готовість виконувати царські укази. В діяльності Мазепи, як її малюють офіційні документи, можна спостерегти часом більше, ніж пасивне виконання розпорядків Московського уряду, навіть певну активність, ініціативну готовість виконати більше, ніж вимагали накази, хоч цього й тяжко було досягти з огляду на постійний максималізм у вимогах Москви. Така тактика принесла Мазепі повагу, признання та численні почесні й матеріальні цінні царські нагороди — дорогоцінні подарунки, численні маєтності й високі царські ордени, включно до титулу „князя священної римської імперії“. Всі ці високі ознаки царської милости й вдячності за вірність і службу могли задовольнити найбільшу персональну амбіцію й потішити не абияку особисту пиху. І колиб гетьман Мазепа не ставив собі иншої мети та дбав лише про задоволення особистої амбіції та любови до пошани, багатства й т. п., то можна було б сказати, що він уповні досяг свого й що йому під кінець гетьманування не лишилося нічого иншого, як у спокою серед багатства й пошани „скінчити дні свої“. Та ми знаємо, що не так воно сталося: цей улюблений „царський слуга й радник“, перша особа у В. Запорозькому й одна з перших у Московській державі, пожертвував почеснями, багатством й спокоєм та відніс зброю проти московського царя в союзі з королем шведським Карлом XII. Чому так сталося? Які причини викликали таку рішучу й нібито ваглу зміну в поводженні „слухняного“ гетьмана? На ці питання в історіографії знай-

²⁵⁶) Ригельманъ, III, ст. 4—9.

²⁵⁷) Ригельманъ, 9—10.

демо багато рзжних, часом протилежних пояснень, часто негативних з особи й діяльності гетьмана Мазепи. Причиною такої розбіжності в поглядах дослідників цієї доби є головним чином офіційна російська тенденція в освітленні тогочасних подій та брак інших, крім офіційних, джерел. Тимчасом офіційна версія про „зраду“ Мазепи, „певдячність“ гетьмана, обдарованого царем вище всякої міри, лише констатує факти, не даючи їм кояснення, зводить глибокі засадничі причини до простих, звичайних особистих учинків одвієї особи, хоч би й такої видатної, як І. Мазепа, та до того ще штучно скупчує увагу на кінцевому факті розриву з Москвою, навмисно замовчуючи багато дуже важливих попередніх фактів і подій. Проте саме ці факти, на нашу думку, мають першорядне значіння для встановлення дійсних причин і мотивів останнього чину Мазепи.

Не маючи можливості, з огляду на нашу тему, спинятися довше над виясненням причин переходу Мазепи від тактики вірності й послуху до розриву й боротьби з Москвою, ми обмежимося лише заввагами щодо правної сторони цього питання.

На підставі Коломацького договору 1687 р., в ст. 1-й якого було стверджено Україні права й вольності по договору Б. Хмельницького, між Україною й московським царем існували договірні відносини, що склалися з певних прав і обовязків обох договірних сторін. Як для України, так рівнож і для московського царя Коломацький договір був обовязковий і скасувати чи змінити його можна було лише за згодою обох сторін. Ми вже зазначили, що за гетьманування Мазепи з боку України й гетьмана було виявлено повну льяльність в дотриманні договору й повну слухняність щодо царських наказів, незалежно від того, чи вони відповідали умовам договору 1687 р., чи ні. Зовсім инакше відношення до договору ми помічаємо з боку московського царя. Льяльність і послух гетьмана й народу українського не викликали у московського царя й його уряду подібного відношення до України та до прийнятих по договору обовязків. Навпаки, український народ обовязків, які суперечили договору, обмеження прав України та накладання на український народ обовязків, які суперечили договорі або ж ним не передбачались. Наведемо конкретні, найхарактеристичніші приклади.

За силою ст. 7 і 16 Коломацького договору козацьке військо було зобовязане охороняти кордони України від нападу татар та інших ворогів, при чому була обіцяна допомога московським військом. У договорі 1654 р. передбачалося, хоч і не прямо, що козацьке військо може бути послане за межі України, „на службу“ цареві, але за це воно мало діставати окрему платню з царського скарбу. За гетьманування Мазепи, починаючи з 1688 р., майже не було року, коли б козацьке військо все, або в більшій чи меншій частині, не було на військовій службі Москви. Спочатку це були походи проти Криму й Туреччини на південних кордонах України, по степах і фортецах на Низу, по обох боках Дніпра (побережжя річки Тясмина, Очаків, Тавань, Кизикермен і інші); пізніше походи далеко за межами України: Азовські походи (1695—6), будування й охорона суден біля Воронежа, а починаючи з 1700 р., постійні походи й військові операції проти шведів Польщі поза межами України, на півночі московської держави, в Ліфля-

дії, Курляндії, Литві, Польщі, Білій Русі й инш. Підчас цих походів козацьке військо, крім чисто військових операцій, мусіло, всупереч договорам, виконувати тяжкі фортифікаційні роботи (збудовано фортеці: Новобогородицьку, Таванську, Київську й инші); козаків уживано для конвою, пошти, розвідочної служби, а то й просто до різних послуг і як звичайну робочу силу. Утримувалося військо своїм коштом, за рахунок військового скарбу, котрий потрібні для походів кошти стягав із населення шляхом оподаткування й різних монополій, аренд, тощо. Жадної платні за свою службу від московського царя військо не діставало.

Вживання козацького війська далеко за межами України на військові операції, що не були звязані з обороною України, а ще більше використання козаків як робітників для справ, що не мали жадного відношення до військової професії, викликали загальне незадоволення козацтва. Та ще більш невдоволення, обурення й скарги викликали умови, в яких козакам доводилося відбувати походи. „Тяжка служба“ далеко від України, часто під командою московських або німецьких генералів і полковників, була нестерпна через грубіянство, жорстокості й дикунство москалів та їх загальне вороже відношення до українців. Історія цих походів з гетьмана Мазепи переповнена скаргами козаків на невинно тяжкі умови „царської служби“. „І козак, і селянин, писав гетьман до Москви, усі ремствують на мене, усі кричать в один голос: „Ми зовсім пропащі, а гублять нас москалі! У кожного одна думка — втекти за Дніпро“²⁵⁸). Вже перші посплики козаків на північ р. 1700 викликали скарги й нарікання на москалів та самовільний поворот додому. В листах до Головкина Мазепа закидає йому, що так не можна знущатися з людей: козак повернувся без коней, без одягу й чобіт; у Псковській землі козаків, що поїхали за харчами, населення побило й 40 чоловіка вкинуло в річку²⁵⁹). Року 1704, будучи під Варшавою з Апостолом і Мировичем, козак не могли стерпіти надзжиття, яке робив над ними німецький генерал Паткуль, і самовільно пішли додому з своїми полковниками. В листі до Мазепи полк. Мирович пояснив, що козак терпіли холод і голод та ще й жорстоку команду німця Паткуля, який відібрав у козаків коні та почав муштрувати в пішому строю з мушкетами, буючи палицями й застрашуючи карою на горло тих, хто не міг скоро навчитись²⁶⁰). Року 1705 полковник Горленко скаржився Мазепі, що під Ригою козаків уживають для перевозу пошти й московських старшин, що москалі нівечать коней, бють і знущаються з козаків, і його самого, полковника, раз стягли з коня та забрали коня до підводи²⁶¹). Великих утисків та знущання зазнали козак, що працювали над будівництвом київської фортеці: московські офіцери поводитися з ними по хижацькому, били киями, обтинали вуха й чинили инші наруги.

Не краще поводитися московське військо з населенням України. Висилаючи щороку своє військо за межі України, населення змушене було нести подвійний тягар — утримувати козацькі полки за кордоном і рівночасно годувати московські валогі і взагалі військо московське на Україні.

²⁵⁸) М. Костомаров. Х. Вид. Р. І. Б., ст. 2.

²⁵⁹) Там же, ст. 114—115.

²⁶⁰) В. Камєнскій, Історія М. Р. III, ст. 370, прим. 76.

²⁶¹) М. Костомаров ст. 132—133.

За Коломацьким договором московські вояводи й залоги сиділи в Ілмві, Чернігові, Ніжені, Переяславі, при гетьмані в Глухові, на півдні по збудованих фортецях і на Січі. А коли почалася шведська війна, то московське військо постійно вступало на Україну; через Україну провадилися зносини з поляками, сторонниками московської партії, їздила сила всяких післанців, гінців та пишних царських агентів. Усі вони поводитися на Україні, як у завоюваній чужій країні, й не знали меж у своїх вимогах та в брутальному й жорсткому поводженні з населенням²⁶²). Гетьман скаржився шведі цареві на ці надужиття, цар обіцяв винних покарати, але в дійсності нічого не робилося для полегшення тягару, який несло населення України. На свої скарги Мазепа дістав р. 1707 царську грамоту, в якій пояснювалося, що, мовляв, підчас війни „без тягостей обойтись не-возможно“, і через те „надлежить для общеї государственной пользы то спосети“²⁶³). Державний інтерес України не вимагав ані війни, ані знущання над населенням, а договори України з Московією ставили на першому місці і интереси України, а не московської держави, чи якусь там „общегосударственную пользу“.

Багато терпіло населення України й від податків, розмір і стягання яких стояли в тісному звязку з військовими подіями та з потребою утримання реєстрового й компанійського війська наготові ядома й за кордоном. Спроби реформи системи стягання податків через „аренду торільчаної та тютюнової монополії не були доведені до кінця, потреба ж коштів на військові операції все збільшувалася, і тому заповіджена в ст. 22-ій Коломацького договору реформа оподаткування не була переведена в життя. Правда, деякі незначні полегшення було заведено універсалами 1691²⁶⁴) та 1692 р. р.²⁶⁵), проте вони не могли значно зменшити загального тягару податків.

За всю ту поміч, яку Україна з напруженням усіх своїх сил давала московському цареві й московській державі в найтяжчу добу її існування, діставала вона лише вимоги ще більших жертв та повне ігнорування прильнятих Московією за договорами обов'язків щодо України. Правда, цар жалував та нагороджував гетьмана Мазепу, але й сам гетьман, і народ не вважали ці нагороди за таку компенсацію, якої чекали вони від Москви. Року 1706 Мазепа говорив старшині: „Коли б я так вірно й дбало служив Господу-Богу, то дістав би найбільшу нагороду, тут же хоч би й на янгола змінився, і тоді, здається, жадної не заслужив би подяки за службу й вірність свою“²⁶⁶). Само собою розуміється, що Мазепа говорив тут не про свою лише особисту „службу“, а про службу й вірність цілого В. Запорозького, бо ж особисто Мазепа дістав усі можливі нагороди. Загальні почуття цілого українського народу з приводу поводження Москви й царя супроти України висловила генеральна старшина Мазепі в таких недвозначних виразах: „Яко ми за дуню Хмельницького завше Божа молим і імя його ублажаєм, що він Україну від ярма ляхького свободив, так противно, і ми,

²⁶²) М. Костомаров, ст. 82—83, 118, 133, 142, 143 й инш.

²⁶³) Б. Каменський, Источники, т. II, ст. 56—57.

²⁶⁴) Київск. Старина, 1891, I.

²⁶⁵) Б. Каменський, Источники, II, ст. 5—9.

²⁶⁶) М. Костомаров, ст. 146.

і діти наші у вічні роди душу й кости твої будемо проклинати, если нас за гетьманства твого по смерті своїй, в такій неволі зоставиш²⁶⁷).

Вперто проводячи свої імперіялістичні плани, Петро I не тільки використовував військову й економічну силу України, а й самоправно розпоряджався її територією та ціною українських земель притягав на свій бік потрібних собі союзників. Оголосивши війну Швеції, Петро I шукав собі спільника в особі польського короля Августа, з яким склав договір та пообіцяв віддати Польщі цілу правобережну Україну. Після заключення цього договору цар у березні 1701 р. вислав дяка М. Михайлова до Мазепи з копіями договору, ніби то на те, щоб запитати у гетьмана поради, чи можливо уступити полякам ті городи й землі на Правобережжі, яких вони вимагали. Підчас конференції з Мазепою дяк Михайлов заявив, що король, крім грошей на підкуп сенаторів, вимагає, щоб Польщі було уступлено Трахтемирів, Стайки й Трипілля, щоб дозволено було заселювати Чигрян і інші міста, що по договорі 1686 р. мали зістатися незаселеними, та щоб було ще й уділено деякі села в Стародубському полку. Ніби то на ці вимоги представника Польщі було сказано, що того їм не дадуть, бо „тѣ всѣ положенія отданы по договорамъ во владѣніе вѣчное Е. Ц. В-ва гетманамъ и никакова насилія отъ Ц. В-ва, чтобы отнято было отъ Украйны, не бываетъ“. Коли що й можна буде зробити в цій справі, то лише „за совѣтомъ съ вѣрнымъ подданнымъ, гетманомъ“. Михайлов додав, що тепер іде лише про те, щоб дати полякам якусь обіцянку, щоб пристали до союзу проти шведів, а коли пристануть, то потім уже можна „сыскавъ многое непостоянство польское, отъ того имъ отказать“²⁶⁸). Мазепа добре знав усі таємниці московської тактики й політики, він правильно оцінив посольство Михайлова й тому з свого боку відповів у дуже улегливих виразах на адресу царя, згоджувався, що можна було б віддати Трахтемирів, Стайки й Трипілля, але під умовою, що поляки дадуть дійсну гарантію, що союз приймуть, для чого треба вимагати, щоб договір було внесено в „конституцію“ соймову й надруковано. Але гетьман ні за що не згоджувався віддавати полякам інших частин Правобережжя та сел по р. Сожу в Стародубському полку. 9 квітня гетьман мав удруге розмову з Михайловим, підчас якої висловив сумнів, щоб вийшло щось добре з договору, заключеного з самим королем, а не з Річчю Посполитою Польською: полякам дано багато обіцянок, але поляки потім скажуть, що договір заключив король, а не вони, і відмовляться. Розмова Мазепи з Михайловим, хоч і велася вона дуже дипломатично, все ж свідчить про те, що Мазепа не мав охоти передавати Правобережжя Польщі. Хоч за договором 1686 р. Правобережжя й повинно було лишатися незаселеним, але українські партизани на чолі з полковником Палієм давно вже захопили більшість його території в свої руки та заселили українським людом із Лівобережжя, Запоріжжя й інших місцевостей. На час, коли знято було питання про передачу Правобережжя полякам, величезна територія між Дніпром, Случем і Дністром у значній мірі була заселена (в році 1709 там було аж 7 козацьких полків). Мазепа весь час пильно слідкував за подіями на цій території й мав намір узяти її під свій регімент. Тому він

²⁶⁷) М. Костомаров, 143—144. В. Уманець. Гетмань Мазепа, 198. А. Даваревскій, Замѣтки о Мазепѣ. Киевск. Старина, 1898, IV, ст. 135.

²⁶⁸) В. Раменскій, Источники, II, ст. 32.

і дав таку умовну відповідь Михайлову. Мазепа й далі не залишав без ува- всього, що торкалося Правобережжя. Передчуваючи можливість заклю- чення Петром I нового договору з поляками в справі Правобережжя, Ма- зепа в січні 1704 р. закликав до себе правобережних полковників для по- розуміння в справі спільної участі у війні з Швецією. До нього прибули Самусь та Іскра, при чому перший 24 січня 1704 р. в Ніжені передав Ма- зепі гетьманські клейноти й грамоту на гетьманство, що дав йому король польський²⁶⁹). В травні того ж року Мазепа перейшов на Правобережжя, де його радо витало населення, бо вважало, що гетьман переймає Право- бережжя під свою владу. В липні Мазепа заарештував полковника Палія й заволодів Білою Церквою²⁷⁰). Потім поїхав під Любар, насипав тут могилу для означення кордону України й звідси писав до царя, що не може віддати Правобережжя полякам²⁷¹). Тимчасом Петро I підписав у Нарві 19/30 серпня 1704 р. договір із польським королем через посла Т. Дзялиського, на підставі якого зобов'язався повернути полякам Білу-Церкву й інші фор- теці та вигнати Палія²⁷²). Пізніше Петрові I довелося ще кілька разів уро- чливо обіцяти здійснити цей договір, але фактична передача Правобережжя затяглася через військові події. Підписуючи Прутський договір із Туреч- чиною р. 1711, Петро I вдруге зрікся Правобережної України, на цей раз, щоб урятувати собі життя, а 22 вересня 1711 р. видав указ про передачу Правобережжя полякам²⁷³).

З наведених фактів видно, що в справі Правобережжя Петро I про- довжував традиційну московську політику: торгувати територією України та її населенням на свою користь. Андрусівським договором 1667 р. Мос- ква вперше поділила Україну на дві частини та віддала Правобережжя Польщі. Коли згодом українському народові вдалося вдеркати Правобе- режжя в своїй руках та р. 1674 приєднати до Лівобережжя, то Москва вдруге р. 1686 зреклася Правобережжя, спустошила його й залишила, як неутральну смугу між Польщею, Туреччиною й Кримом. Але українські партизани й на цей раз заволоділи правобережними землями, заселили їх новими містами й селами та знову приєднали до Гетьманщини. Та Петро I, як і його попередники, втретє розпорядився Правобережжям і проти волі населення й гетьманського уряду віддав його Польщі. Цей акт царської влади не можна кваліфікувати інакше, як явне порушення договорів України з Московією, цілість і непорушність яких була гарантована цар- ським словом.

Нарешті вважаємо необхідним спинитися ще на кількох фактах, які свідчать про наміри Петра I знищити автономію України. Запроваджуючи різні реформи на Московщині, Петро I довго не піднісив питання про якісь зміни внутрішнього устрою України, принаймні про свої пляни в цьому на-

²⁶⁹) М. Бостомаровъ, Мазепа, у вид. Р. І. Б., ст. 111.

²⁷⁰) В. Антонович, Останні часи Козаччини на Правобережжі. Р. І. В. т. XVIII, переклад в Архіву ЮЗР, ст. 250—251.

²⁷¹) В. Антонович, Останні часи козаччини на Правобережжі, Рус. істор. Б-жа. т. XVIII, стр. 256—257.

²⁷²) В. Кордт, Матеріали в Стокгольмського архіву. Укр. Археограф. Збірник, т. III, ВУАН Київ, 1930, стр. 36—3; Судієнко, Матеріали, II, ст. 407.

²⁷³) Там же.

арямі не говорив отверто. Та, певно, в колі близьких співробітників і радників царя про це давно вже думали, і чим далі, тим сміливіше про це говорили. І от літом р. 1706 підчас перебування Петра I в Києві, на обіді у Мазепи, кн. Меншіков на піднітку заговорив про те, що вже час, мовляв, братися за „внутрішніх ворогів“, що гетьман повинен виявити свою вірність, щоб на вічні часи лишив по собі пам'ять, що вірно служив і багато добра зробив для держави московської. Пізніше Мазепа витлумачив старшині слова Меншікова в той спосіб, що йому, гетьманові, давно вже „в Москві і на всякому місці співають таку пісню. Не попусти їм, Боже, перевести те, на що вони заміряються“²⁷⁴). Трохи згодом, одержавши листа від кн. Дольської, в якому вона попереджала гетьмана, що кн. Меншіков хоче скинути гетьмана і сам стати гетьманом України, Мазепа заявив старшині: „Я й сам добре знаю, що думають заповідати зо мною й вами: хотять мене вдовольнити князівством Римського цесарства, всю старшину викорінити, міста наші під себе підгорнути, посадити там своїх воєвод або губернаторів. Коли б же янарод пішов проти, то за Волгу всіх перегнати, а Україну своїми людьми осадити... Господи! визволь мене з-під їх панування!“²⁷⁵). З наведених пояснень Мазепи довідуємось, що Петро I уже в р. 1706 наміряв розпочати свої „реформи“ на Україні, і що чутка про це зробила великб вражіння як на Мазепу, так і на старшину. В якому напрямі плянував Петро I перевести реформу, про це довідуємося з дальших подій. Наступного 1707 року, на військовій нараді в Жовкві питання про реформу знову підняв сам цар, при чому гетьманові були поставлені конкретні вимоги. З листа Мазепи до Головікіна та з пояснень Орлика в його відомому листі до Стефана Яворського, виходило, що цар поставив вимоги про переведення повної зміни внутрішнього устрою України й війська козацького: цар бажав із козацького війська утворити постійне регулярне плачене військо, на зразок слобідських полків, яким би командували московські старшини, а пізніше — перетворити на драгунські чи салдацькі полки. При цьому було б скасовано гетьманський уряд і всю старшину, а населення віддано під владу губернаторів²⁷⁶). Отже, ходило ні про що инше, як про скасування цілого автономного устрою України, признаного й гарантованого договорами України з московськими царями. Довідавшись про те, яку долю цар готує Україні, гетьманському урядові й козацькому військові, старшина була цим страшенно занепокоєна та почала радитись, що далі робити; часто збиралися то в обозного Ломиковського, то в полк Апостола, радилась і навіть знайомилися з Гадяцьким договором Виговського з Польщею²⁷⁷). Тоді то Мазепа виголосив свою славнозвісну присягу перед генеральним писарем Орликом: „Не ради приватної користи, не ради високих почестей, не для багатства... а для вас, — усіх вас, що під моїм урядом і региментом есте, і для жінок, і дітей ваших, для загального добра матері нашої, бідної України, для користи усього Війська Запорозького й народу українського, для піднесення й розвитку військових прав і вольностей — хочу я за поміччю Бога так чинити, щоб ви з жінками й дітьми

²⁷⁴) М. Костомаров, ст. 140.

²⁷⁵) Там же, ст. 141—142.

²⁷⁶) М. Костомаров, ст. 146—147.

²⁷⁷) Там же, ст. 147.

рашчипи і Вітчизна з В. Запорозьким не загинули ні під москалями, ні під шведами²⁷⁸). Зміст цієї декларації Мазепи подав Орлик у листі до Ст. Яворського. Й свідoctву Орлика можна вірити, бо, як справедливо зазначає О. Лазаревський, писав свого листа Орлик у той час, коли подапі ним факти можна було перевірити живими свідками (напр., полк. Апостол та ин.)²⁷⁹). Після декларації Мазепи вся генеральна старшина й ближчі до гетьмана полковники рішучо стали на його бік і спільними зусиллями довели намір Мазепи до здійснення, до повного розриву з московським царем і до переходу під протекцію Карла XII.

Вищенаведені факти в достатній мірі характеризують позицію обох договірних сторін — України й Москви — в їх взаємних відносинах, управлених Коломацьким договором 1687 р. На боці України й гетьмана Мазепи спостерігається повну зльозальність, послух і готовість виконувати всі вимоги Москви, на боці ж Москви й царського уряду — максималізм у вимогах, всебічне висискування України, її населення, військової сили та економічних ресурсів в інтересах Москви та її заборчої політики, незаконне розпорядження територією України, повсякчасне порушення її прав і вольностей, забезпечених договорами, дике, брутальне поводження з населенням, гніт і утиски фізичні й моральні. Як наслідок такого вражаючого контрасту в поводженні сторін неминуче повинна була наступити реакція й конфлікт, бо ж міра терпіння була вичерпана до кінця. І так сталося. З погляду московського уряду це була „зрада“, „невдячність“ і т. п., а з погляду України — це було єдиним можливим у тих умовах способом оборони прав і вольностей української держави, життя й добробуту її населення, цілості території та здобуття кращої долі.

В історії українсько-московських відносин розрив із Московією був звичайним способом реагування слабшої сторони — України на порушення договорів, надужиття й заборчу політику сильнішої сторони — Москви. Коли в цьому можна вбачати якусь „традицію“, то в усякому разі її треба шукати не в так званій „зраді“ гетьманів, як думає проф. Б. Нольде²⁸⁰), а в політиці Москви супроти України.

В цій боротьбі перемога сили була на боці Петра I, але ідейна, моральна перемога була на боці Мазепи. Ніщо инше, як ця моральна перемога примусила Петра I на цілих 15 літ (до 1722 р.) відкласти здійснення своїх намірів щодо переведення заповідженої вже реформи на Україні, що мала привести до повного знищення автономного устрою України.

Фізична перемога дала можливість московському цареві помститися на Мазепі та його спільниках найжорстокішим способом. Не маючи можливості фізично скарати Мазепу, Петро винайшов подвійний спосіб помсти: мало того, що оголосив Мазепу „державним зрадником“ та сконфіскував маєтки (кара політична), він іще винайшов релігійну кару, якої не було в жадному карному кодексі, та наказав вищій церковній владі на Україні і в Москві проголосити Мазепі „анатему“ — прокляття та цим

²⁷⁸) Там же, ст. 155—156.

²⁷⁹) А. Лазаревский, ст. 396.

²⁸⁰) L' Ukraine sous le protectorat russe, ст. 19.

„навіки“ відлучити від церкви²⁸¹). Помста жорстокого царя не обмежилась особою гетьмана та „мазепинцями“, що їх тисячі було жорстоко скатовано в Лебедині та в інших містах, її було поширено на цілу Україну, на цілий український народ.

---

²⁸¹) Проголошення „анатем“ було переведено 12 грудня 1708 р. одночасно в Москві й на Україні, без жадної постанови духовної влади, єдине лише на підставі персонального указу Петра на Україні та листа на адресу царевича Олексія. Цей лист редактори „Полнаго Собранія Законвъ Россійской Имперіи“ назвали так: „Указъ о преданіи за змѣну Мазепы проклятію и объ избраніи на мѣсто его И. Скоропадскаго (именной указъ наъ ближней канцеляріи)“. В указі, між иншим, сказано: „А наъ той канцеляріи изволятъ онъ (цар. Олексій) вригти въ соборную и апостольскую церковь Успѣнія Богородицы и слушалъ молебень о побѣдѣ непріятели Свейскаго короля.. А по молебномъ гѣни бывшаго гетмана Ивашку Мазепу... по письму Ц. В-ва къ сыну его государеву, за Пвашкину змѣну, за такоє его богопоржкое дѣло, а ему вел. Г-рю и всему государству ненотребное дѣло, преосвященные митрополиты и архиепископы и со воѣмъ священнымъ соборомъ... того врага Христова предади проклятію и анатемѣ вѣчно, что онъ самъ себѣ по дѣломъ своимъ отъ всегубителя душъ получилъ“ (П. С. З. 2213). З наведеного документу ясно видно, що приводом для застосовання кары „прокляття“ не було якесь порушення важких канонічних правил православної церкви в боку Мазепи, а „Ивашкина змѣна“, „ненотребное В. Г-рю и всему государству (Московському) дѣло“, отже найвищу церковну кару наклали церковна влада в наказу царя за провину часто політичного характеру.

VIII.

ДОГОВІР ГЕТЬМАНА І. СКОРОПАДСЬКОГО Р. 1709 ТА РЕФОРМИ 1772 Р.

Обрація на гетьмана І. Скоропадського. — Решетнівські статті й царські укази 1709 р. — Реформи 1772 р. — Малоросійська Коллегія.

Перехід гетьмана Мазепи на бік Карла XII примусив Петра I взяти спільних заходів, щоб паралізувати чин Мазепи та не допустити наслідків, які могли б загрожувати цілому московському військові, що перебувало в той час на території України. З цих мотивів цар не тільки негайно видав цілу низку наказів чисто військового характеру, але й ужив заходів, щоб як-найскорше було обрано іншого гетьмана, вважаючи, що настановлення нового гетьмана та підтримка його силою московського ~~війська~~ значно допоможуть у боротьбі проти Мазепи та його впливів на козацтво. 27 жовтня 1708 р. цар обережно оголошує в маніфесті, що „гетманъ Мазепа безвѣстно пропалъ и сумнѣваемся Мы для того, не по факціямъ ли какимъ непріятельскимъ“. На всякий випадок цар наказує генеральній старшині й полковникам негайно прибути до царського обозу, що стояв на Десні, „для совѣтовъ“, а коли зясується, що гетьман „конечную невѣрность явилъ“, то й для вибору нового гетьмана, бо в цьому „общая польза всей М. Россіи состоитъ“²⁸²). На другий день оголошується новий маніфест, у якому підтверджується, що гетьман Мазепа „измѣнилъ и переѣхалъ къ непріятелю нашему, королю Шведскому“, ніби для того, щоб „Малоросійскую землю поработить по прежнему подъ вліяніе польское“, а церкви й монастирі віддати „въ унію“. „Понеже намъ, стояло далі в маніфесті, яко Государю и оборонителю Малоросс. края, надлежитъ отеческое попеченіе о васъ имѣть..., того ради повелѣваемъ“ усій генеральній старшині, полковникам та іншим не піддаватися закликам Мазепи, а під обороною московського війська проти ворога статя. Для ліпшого попередження всякого зла й заколоту в народі... вся старшина генеральна й полкова має їздитися до Глухова для вибору гетьмана, „въ чемъ крайняя нужда и спасеніе всея М. Р. состоитъ“. А щоб заохотити й простий люд до вірности, цар оголошує, що скасовуються всі „аренди“ й податки, які завів Мазепа ніби-то для утримання війська, в дійсності ж для свого збагачення²⁸³). Ще через кілька днів 1. XI. цар адресує до старшини, що мусіла їхати до Глухова, новий маніфест, у якому, навівши ті ж самі мотиви для негайного вибору гетьмана, додає ще й такі урочисті обіцянки: „А мы, вел. Г-рь, наше Ц. В-во, обѣщаемъ вамъ, вѣрнымъ

²⁸²) Б. Каменскій, Истоцник, II, ст. 172.

²⁸³) В. Каменскій, Истоцник, II, 172—173.

піддапнимъ, тому вольними голосами новообраному гетьману, также и генер. старшинъ, полковникамъ, есаузамъ, сотникамъ и всей полковой старшинъ, и всему В. З., пашимъ, Ц. в-ва словомъ всѣ вольности, права и привилегіи, которые отъ времени принятія.. подъ высокодержавную руку гетьмана Б. Хмельницького съ В. Запорожскимъ и со всѣмъ Малоросс. народомъ и потомъ при нашемъ, Ц. в-ва, государствованіи, гетьманы и все войско имъ ѣли, свято неварушимо и цѣло содержать...". Нарешті повідомляє, що для присутності при обранні гетьмана висилається „Министръ“, кн. Гр. Фед. Долгорукий²⁸⁴). Наведений царський маніфест — типовий документ для традиційної московської політики супроти України: стверджуються всі права, вольності й привилеї, дається царське слово „свято й непорушно“ їх зберегати, — але лише в моменти тяжкі й небезпечні для Москви; коли ж В. З., гетьман і старшина, довіряючи царському слову, повертаються на бік Москви та стають „вірними й послушними“, зараз же Москва починає стверджені вольності й права ламати.

Обрання гетьмана було переведено на Генеральній Раді, що була скликана в Глухові 6 листопада 1708 р. На гетьмана було обрано стародубського полковника Івана Скоропадського. Тому, що вибори були переведені наспіх, жадних нових статей не було запропоновано ані царем, ані гетьманом. З огляду на те, що в царській грамоті, а також і в присяжному записі гетьмана Скоропадського було сказано, що Війську Заворозькому підтверджуються статті, на яких піддався під царську високу руку гетьман Б. Хмельницький²⁸⁵), то з цього треба зробити висновок, що гетьманові Скоропадському ствердив цар договір 1654 р. Формально так воно й було, але реальна дійсність скоро показала, що в актах 1708 р. було згадано про договір 1654 р. лише на те, щоб оманю давніх вольностей притягти довіря козацьких полків, що не могли піти з Мазепою, та використати їх у боротьбі проти Мазепи й Карла XII.

З вибором нового гетьмана на Україні знову з'явилися два гетьмани: Мазепа, що разом із королем шведським воював проти Петра I, і новообраний І. Скоропадський, що з частинами 4-х полків лишився на боці Петра. Знов Україна силою історичних обставин стала тереном тяжких боїв, не будиши безпосередньо зацікавлена в цій боротьбі; що гірше — козацьке військо знайшлося в рядах комбатантів обох воюючих сторін і примушене було до братовбивства.

Після полтавського бою й рішучої перемоги московського війська над військом шведського короля й Мазепи (27 червня 1709 р.), позиція гетьмана І. Скоропадського до певної міри скріпилася. Гетьман Мазепа покинув територію України, а гетьман Скоропадський не тільки формально, але й фактично перейняв гетьманський уряд на цій території України-Гетьманщини. Використовуючи таку, для себе сприятливу ситуацію та перерву у військових подіях, Скоропадський вирішив звернутися до царя, який ще перебував на Україні, з проханням підтвердити окремим договором („статтями“) давні привилеї й вольності України та скласти нові статті,

²⁸⁴) П. С. В., 2210. Б. Каменскій, Источники, II, ст. 175—177.

²⁸⁵) Бартышъ Каменскій, Источники, II, стор. 175—179.

потрібні для управління нових обставин. 17 липня 1709 р. гетьман подав цареві біля Решетилівки прохання з 14 „пунктами“, в яких було виложено різні потреби часу, а також прохання про ствердження давніх прав і вольностей. Це прохання не викликало якихсь претрактацій гетьмана й старшини з царськими відпоручниками, як то бувало за попередніх гетьманів, не було призначено жадних конференцій. Тепер цар сам відповів гетьманові „рѣшительнымъ указомъ“, підписаним у Києві 31 липня 1709 р.²³⁰).

Посилаючись на царську грамоту з 1 листопада 1708 р., в якій цар обіцяв затвердити військові вольності, права й порядки по тих статтях, що були дані попереднім гетьманам, І. Скоропадський у п. 1-му свого подання просив „о милостивомъ тѣхъ статей наданіи“, а також „о наданіи сверхъ тѣхъ статей и въ сихъ нуждахъ нашихъ новыхъ статей“. На це прохання цар відповів так: права і вольності, і порядки військові, як вони означені були в статтях попередніх гетьманів, особливо гетьмана Б. Хмельницького „при наставленіи его, господина гетмана, въ Глуховѣ, на гетманській урядъ, генерально уже подтвердить изволилъ (цар) и оныя нерушимо содержать обѣщаетъ“. Що ж до статей нових, то „статьи обстоятельныя будуть даны“ пізніше бо тепер цього через брак часу й похід зроби́ти не можливо. Отже й на цей раз цар, повторивши „генерально“ те, що було вже сказано в грамоті з 1 листопада 1708 р., ухилився від видання нових статей.

В дальших пунктах гетьман Скоропадський зачепив питання, які треба було розв'язати негайно, щоб усунути деякі порушення попередніх договорів, або ж докладніше означити права й обов'язки України й Москви. До першої групи відносилися пункти: 3 й 4 про поворот Війську Запорозькому взятій московським військом військової гармати, п. 5 про надужиття царських воевод на Україні, п. п. 6 та 7 про надужиття московського війська в справах підвод і постою на Україні та п. 12 про поворот черпигівським міщанам дворів, узятих під фортецю. До другої групи відносились: п. 2 про те, щоб козацького війська не віддавалося під команду росіян, п. 8 про звільнення козаків на якийсь час від походів, п. 9 про дозвіл населенню добувати сіль і рибу на Запоріжжі, п. 10 про те, щоб не лаяли козаків „зрадниками“, п. 11 про утримання охочих полків, п. 13 про те, щоб царські грамоти й укази висилались тільки на імя гетьмана і п. 14 про означення документів, на підставі яких даватиметься підводи. В „рѣшительном“ указі з 31 липня 1709 р. цар деякі прохання цілком відкинув (по п. п. 1, 2, 6, 10 і 12), а деякі задовольнив лише частково, з певними обмеженнями.

Для нас важно тут зазначити нові обмеження прав і вольностей України, що їх зробив „рѣшительный“ указ. Крім вгаданої вже відомої дати нові, додаткові статті, цар у резолюції на п. 2 затвердив і надалі практику, яка вперше з'явилася за шведської війни й на підставі якої козацькі відділи з наказним гетьманом та полковниками віддавалося під команду московських генералів і полковників. Указом на п. 4 цар остаточно

²³⁰) П. С. З. 223б. Ригельманъ, II, ст. 89—95. Б. Каменокій, Источники, II, ст. 232—235.

відібрав м. Котелву від Гадяцького полку та приєднав до Слобідської України; в указі на п. 5 про заборону воеводам утручатися в місцеві справи цар дозволив воеводам „интересоваться“ внутрішніми справами України, переводити „розыскъ“ і суд над місцевою людиною в згоді з полковниками й старшиною, а „государственныя дѣла“, як зрада і „прочее тому подобное“, виключив зовсім із юрисдикції місцевої влади; в указі на п. 9 не даю дозволу на добування соли й риби на Запоріжжі, обіцяно пізніше дозволити, але, як видно з наступних розпорядків, заборона була ще й посилена штрафом і карами¹⁾. Нарешті в указі на п. 13 установлено, що царські укази в справах України надалі висклатиметься лише на імя гетьмана, але не тільки царем через „Приказъ Малой Россіи“, ба й міністрами царськими, „которымъ тѣ дѣла вручены суть“. Цей останній розпорядок ставляв гетьмана в становище нижче царських міністрів, бо віддавав його під „укази“ міністрів. Усі ці новини йшли врозріз із договором Б. Хмельницького й статтями попередніх гетьманів, тимчасом у п. 1 цар підтвердив і словом своїм обіцяв додержувати попередні договори не порушено.

- Важливою новиною була й форма „рѣшительнаго“ указу 1709 р. Це вже не була форма двостороннього договору між рівними сторонами, що виявили свою волю в статтях та в стверджуючих статті формулах, як то ми бачили в попередніх договорах, починаючи з договору 1654 р.
- В „рѣшительному“ указі царські резолюції становлять імперативні рішення — накази царя, якими він вирішує справи й наказує певне поступовання, або ж дає свою згоду, як особливу „милость“. Уперше за всю історію українсько-московських відносин актові, що мав управлявати *modus vivendi* між Україною й Москвою, було надано форму одностороннього акту — царського приказу.

Всі ці новини свідчали про те, що, здобувши перемогу над шведами, між иншим, при участі й допомозі частини козацького війська, Петро I вернувся до своєї попередньої політики супроти України. Про це свідчать дальші царські укази. На другий день після подачі гетьманом пунктів Петро I (18 липня 1709 р.) підписав указ про призначення стольника Андрія Ізмайлова царським резидентом при гетьмані для „нынѣшнихъ случаевъ“ та дві інструкції Ізмайлову, явну й таємну. Грамотою з 30 липня 1709 р. цар сповістив про це гетьмана, пояснивши, що призначення Ізмайлова зроблене „для нашихъ Вел. Г-ря дѣлъ и совѣтовъ ради нынѣшнихъ случаевъ и недавно бывшего въ Малороссійскомъ краю возмущенія по измѣнѣ Мазепиной и бунтовщиковъ заморожцевъ“²⁾. Гетьман надалі мав „надлежащія Вел. Г-ря дѣла управлятьъ съ общаго съ нимъ совѣту“³⁾.

Що ж до виданях Ізмайлову інструкцій, то вони містять надзвичайно важкі постанови, яким, власне кажучи, місце не в інструкції, а в додаткових договірних статтях.

В ст. 1-ій явної інструкції²⁸⁹⁾ наказується Ізмайлову спільно

²⁸⁷⁾ Журнал войсков. генер. канцеляріи за 1722 р. Чтенія О-ва Нестора, -1899. кн. XII, ст. 103.

²⁸⁸⁾ В. Каменскій, *Источники*, II. ст. 231.

²⁸⁹⁾ Там же, ст. 228—230.

з гетьманом доглядати, щоб після „зради“ Мазепи й запорожців у В. Запорозькому (яке вперто іменується „Малоросійськимъ краємъ“) було тихо й спокійно, розвідувати „всякими способами“, щоб не було ворожої агітації та підбурювання до „шатості“, а підозрілих осіб ловити й писати до царя. В ст. 2 наказується доглядати, щоб запорожці та інші свавільники не скупчувались у Січі або в иншому місці, та послати козацьке й московське військо, щоб „ихъ искоренять и ни до какогo поселенія не допускатъ“. Із наведеного змісту 2-х перших статей інструкції видно, що, не довіряючи гетьманові, цар доручив Ізмайлові доглядати за порядком і спокоєм у В. Запорозькому і цим полегшив царському резидентові втручання у внутрішні справи України. Наступні статті інструкції, з 3-ої до 10-у, торкаються важливих справ загального характеру: в ст. 3-й наказується Ізмайлову разом із гетьманом приймати посланців чужих держав і земель, які приїздитимуть із листами до гетьмана, копії з листів послати до царя, як то встановлено в статтях Б. Хемльницького (ст. 9) і в ст. 4 Кононієвських статей, а тим посланцям без порадн з Ізмайловим не відповідати, й від себе нікуди без царського указу не посилати, хіба що справи вимагатимуть спішної відповіді, а посланців до царського указу затримувати. Стаття торкається надзвичайно важливої справи закордонних злогин України й, коли цієї справи не підняв сам гетьман у своєму поданні, то треба було б цю справу увести, як пропозицію з боку царя, в текст додаткових статей. Цар відмовився задовольнити прохання гетьмана про додаткові статті за браком часу, а тимчасом у нього вистачило часу вмістити статтю в такому важливому питанні в інструкцію своєму резидентові. Ясно, що так було зроблено не з браку часу, а з бажання зберегти давню традицію укладання додаткових договорів із новообраними гетьманами. В ст. 4-й наказується Ізмайлову доглядати й перешкоджати, щоб гетьман нікого з старшин і полковників без царського дозволу й указу не скидав та щоб призначав за згодою всієї старшини, згідно з ст. 7 Юрія Хмельницького й ст. 11 гетьмана Мазепи, а кого куди „общимъ совѣтомъ“ оберуть, писати до царя, від якого вишлеться укази. Як додаток до цієї статті в ст. 5-й наказується вважати, щоб на жадні уряди не обирали поляків або чужинців за ст. 8 Юрія Хмельницького. В ст. 6 наказується стежити, щоб гетьман без повідомлення царя нікого з полковників і полкової старшини не карав, згідно з ст. 12 Юр. Хмельницького. Цим статтям місце в додатковому договорі, як то підтверджують цитати з договорів Юр. Хмельницького й Мазепи, а не в інструкції царському міністрові. Ст. 7-а торкається обмеження гетьманської влади в справі роздачі за вислуги маєтностей: усі маєтності „измѣнничьи“, як Мазепи, так і інших, які не належать до уряду гетьманського, треба списати, відомості надіслати до царя й без царського указу нікому не давати, і взагалі на майбутнє гетьман не має права, не повідомивши царя, віддавати маєтності за службу чи відбирати назад. Подібна стаття звичайно включалася в додатковий договір. В ст. 8-й наказується гетьманові мати свою постійну резиденцію в Глухові, „яко въ знатномъ и пространномъ мѣстѣ“. Про резиденцію звичайно писалось в додаткових договорах (напр., ст. 26 Глухівського договору, ст. 17 Коломацького договору). Ст. 9 вже без жадного відношення до предмету інструкції містить царський указ,

що торкається покарання тих міст у Полтавському й інших полках, які противились і не пускали царських військ: ці міста треба було б знищити, як Батурина, але цар, „милосердствуя о народѣ Малороссійскомъ“, наказав, що коли ці міста бажають уникнути долі Батурина, то „въ вѣчный знакъ и на память, я въ наказалье той измѣнѣ своей“ мають платити до царського скарбу з кожного двора по два биті сфінки. Нарешті в ст. 10 інструкції вміщено відповідь на 11-й пункт подання гетьмана: наказується Ізмайлову взяти у гетьмана відомості про доходи, що їх збирала Мазепа й попередні гетьмани, щоб цар знав про це й міг призначити платню охочим полкам, а також, щоб „я въ предъбудущее время учинить въ томъ порядокъ, безъ отягченія народа Малороссійскаго“. Цим указом відкрито Ізмайлову втручання в справи фінансового управління В. Запорозького.

Такий був зміст явної інструкції. В суті речі, це були додаткові статті, які, за давнім звичаєм, треба було скласти разом із гетьманом і старшиною. Але тому, що в такому вигляді додаткові статті уявляли б двосторонній договір, якого Петро I бажав уникнути, то й було єдиний акт поділено на два акти: на „Рѣшительный указъ“ царський на подання гетьмана з 17 VII й на явну інструкцію стольникові Ізмайлову, хоч з усього видно, що ці два документи були складені одночасно. Цим Петро I змінив давню традицію, що тяглася з часу Б. Хмельницького.

Щодо таємної інструкції, „пунктовъ секретныхъ“²⁰⁰), то цей документ вповні відповідає своїй назві: це правдива інструкція царському агентові при гетьмані; вона отверто зазначає дійсні мотиви й мету призначення Ізмайлова. В п. 1 цар наказує Ізмайлову, щоб він, будучи при гетьмані, доглядав пильно за поведінкою гетьмана, старшини й полковників, щоб вони не робили часом спроб „измѣны“ або підбурювання народу, перешкоджав усяким зносинам з ними Туреччини, Криму, Польщі, Швеції, Мазепи, донців „и тѣмъ подобныхъ измѣнниковъ“, розвідував про це все всякими способами; коли ж довідається про щось підозріле, то повинен всякими засобами перешкодити, для чого „подъ его командою велѣно быть тѣхотнымъ полкамъ“, які раніш були при гетьмані Мазепі, та доносити про це все цареві в посольську похідну канцелярію. Коли б потрібно було вжити негайних заходів, наказується Ізмайлову самому чинити, що потрібно, в згоді й за допомогою київського й інших воєвод. Уп. 2-му наказується розвідати „подлинно, тайнымъ обычаемъ“, скільки збиралося доходів за гетьмана Мазепи, скільки буде збиратися тепер доходів на гетьмана, генеральну старшину, полковників та інших урядовців. Нарешті в п. 3-му цар нагадує Ізмайлову „усматривать въ разговорахъ и во всякихъ обхожденіяхъ“, хто в старшини та з козаків „къ сторонѣ В. Г-ря доброжелательны и какого уряду достойны“.

Як видно з наведених документів, питання про взаємне представництво Москви при гетьмані й В. Запорозького в Москві, яке вже підіймалося за Юр. Хмельницького в додаткових московських статтях 1659 р. (ст. 4), за гетьмана Д. Многогрішного в Глухівських статтях (ст. 8) і за гетьмана І. Самойловича в Переяславських статтях (ст. 17), тепер остаточно вирішив Петро I. Зміст інструкції Ізмайлову, особливо таємної,

²⁰⁰) Б. Каменскій, Истоцики, II, ст. 230—231.

доводить, що це питання було вирішене не так, як воно проектувалося раніше: це не був дипломатичний представник однієї держави при уряді другої, як то наміряли зробити раніше, а звичайний агент політичного догляду („недремане око“), який мав стежити за кожним кроком і чином гетьмана, старшини, полковників та инш., за політичним, економічним і суспільним життям В. Запорозького й про все це доносити цареві. Крім ролі звичайного доглядача, Петро дав своєму агентові право втручатися в справи державні й внутрішнього управління В. З., а також дав до розпорядження збройну силу — два піші полки московські, — якої агент мав право вжити негайно в інтересах Москви, а коли потрібно, то й притягти московські залоги з Києва та інших міст. Отже, під виглядом міністра-резидента Петро I увів на Україну нового воєводу при гетьмані, без поради й дозволу якого гетьман не смів і кроку ступити, будучи zagrożений у своїй резиденції, як і скрізь на Україні, московським військом.

Утворений Петром I інститут царських міністрів-резидентів при гетьмані на практиці показався дуже корисним для московських інтересів. В р. 1710 замість Ізмайлова було призначено думного дяка Вінніуса та стольника Протасьєва. Вінніусові дано таємну інструкцію з 4-х пунктів та секретний шифр („циферну азбуку“). Через те, що Вінніус не поїхав, Протасьєв клопотався, щоб інструкцію та шифр було йому переслано на Україну. Пізніше справи міністра-резидента при гетьмані настільки розрослися й ускладнилися, що довелося зорганізувати для нього окрему „канцелярію міністерського правління“, яка проіснувала аж до 1749 р. включно²⁹¹). При гетьмані Скоропадському, після Ізмайлова, знаходився стольник Протасьєв аж до квітня 1722 р., до утворення „Малоросійської Колегії“. З відомостей, які знаходимо в Діаріуші генеральної канцелярії за цей рік, довідуємося, що Протасьєв утримувався на доходи, які збирав із кількох сел (Стахірщина, Блистава, Литвюновичі), переданих йому гетьманом, очевидно, з царського наказу. Після димісії Протасьєва ці села гетьман у нього відібрав²⁹²).

Відмова царя Петра затвердити нові додаткові статті дуже непокоїла гетьмана Скоропадського й він вирішив наступного ж року вислати до царя спеціальне посольство, яке б знову нагадало цареві про цю справу та хоч принаймні здобуло жаловану царську грамоту на гетьманський уряд і на рангові маєтки. 16 лютого 1710 р. посольство в складі генерального осаула Жураковського та гадяцького полкового судді Велецького виїхало до Москви з гетьманською грамотою до царя й наказом. У Москві посольству довелося досить довго чекати відповіді, аж нарешті 5 січня 1711 р. цар видав жаловану грамоту, в якій між иншим було сказано, що цар задля „вірности“ й заслуг гетьмана Скоропадського підчас війни з шведами дає „милостиву жаловану грамоту на підтвердження уряду гетьманського“. Силою цієї грамоти цар „соизволяє“ гетьманові мати військову армію, кляйноди, як то попередні гетьмани мали, „и всякіє воїнськіє и гражданськіє в Малой Россіи дѣла управ-

²⁹¹) Акад. О. Малиновський, Огляд матеріалів Моск. центр. архіву. Праці Комісії для вивч. історії західн.-рус. та укр. права. ВУАН. В. II, ст. 45—47.

²⁹²) Читенія М. О. І. Д. 1358, I, розд. V, ст. 64—65.

Л я т ь, по пунктамъ, на которыхъ приступилъ подъ высокодержавнѣйшую руку Отца нашего... гетьманъ Б. Хмельницкій со всѣмъ войскомъ запорожскимъ Малороссійскимъ и по нашимъ, Вел. Г-ря, указамъ опредѣленнымъ и впредь посылаемымъ, безъ нарушенія правъ и вольностей стародавнихъ народа Малороссійскаго, и маєт-постями, на булаву опредѣленными... владѣть со всякою пристойною повинностью²⁹³). Наведені слова грамоти, якими стверджується „пункт“ Б. Хмельницкого й дасться обіцянку не порушувати прав і вольностей стародавніх царськими указами, найкраще доводять, наскільки щиро підписувала цю грамоту рука Петра I, яка рік перед цим підписала „Рѣшительный указъ“ на Решетилівські статті та інструкцію стольникові Ізмайлову. Що ж до додаткових статей, то й на цей раз подання й носольство гетьмана до царя не мали успіху.

„Рѣшительный указъ“ та інструкція Ізмайлову — це були лише перші кроки царя Петра на шляху нищення давніх прав і вольностей, давньої державної автономії Війська Запорозького. Далі майже кожний рік гетьманства Скоропадського приписив якусь „ловину“, якесь нове обмеження автономії України, яку Петро I іменував навіть не Малою Росією, а „Малороссійскимъ краємъ“ (грамота з 1. XI. 1708 р., інструкція Ізмайлову та інші акти) або ж просто „Малороссійскою провинціей“²⁹⁴). Особливо багато, і то найважливіших, розпорядків щодо обмеження автономії України зявилося в останніх роках гетьманування Скоропадського (1720—1722).

6 жовтня 1720 р. було видано знаменитий сенатський указ про заборону друкувати на Україні нові книги й про справлення українських стародруків за московськими книгами, такого змісту: цареві стало відомо, що в київських і чернігівських друкарнях „въ печатныхъ книгахъ печатають несогласно съ Великороссійскими печатями, которыя со мноюю противностью Восточной церкви“, а саме: що ніби то в Чернігові учебні часослови на замовлення якогось калужанина Кодміна надруковано „по раскольничьему“; далі, що в надрукованій р. 1710 в друкарні чернігівського монастиря „Книгъ Богомыслия... явилась многая люторская противность“; нарешті, що в надрукованому р. 1718 в київпечерській друкарні „мѣсяцеслову... въ заглавіи напечатано, якобы печатано Ставрогією вселенскаго Константинопольскаго патріарха“, тимчасом як цей монастир є „Ставрогією Всероссійскихъ патріарховъ“. Тому цар наказав надалі Києво-Печерському та Чернігівському монастирям іменуватися „Ставрогією Всероссійскихъ Патріарховъ“ (яких уже в той час не було); що більше, наказав „вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ издавій, не печатать. А церковныя старыя книги, прежде печати, справити по Великорусскимъ книгамъ, дабы никакой розни и особаго нарѣчія въ оныхъ не было. Иныхъ книгъ, ни прежнихъ, ни новыхъ изданій, безъ заявленія Духовной Коллегии

²⁹³ П. С. З. 2243, Б. Каменскій, Источники, II, ст. 257—258. Ригельман, III, ст. 109—111. Дата грамоти в П. С. З. і у Б. Каменського — „5. I. 1710 р.“ неправдива, що видно в тексті грамоти.

²⁹⁴ П. С. З. 2322, Маніфест 22. II. 1711 р.

и позволения не печатать²⁹⁵). Таким чином цей указ заборонив зовсім друк на Україні нецерковних книг, а церковні книги піддав цензурі російського Синоду. Крім того, українські старі церковні книги наказано позбавити місцевих українських особливостей (слів, наголосів, тощо), щоб „особаго нарѣчія въ оныхъ не было“.

Цього ж 1720 р., очевидно, на донос царського резидента при гетьмані, Протасьєва, про некоридки у військовій канцелярії підчас „хираргічної“ хвороби гетьмана (ніби канцеляристи підписували за гетьмана папери словами: „Звишенований гетманъ“, прикладали військову печатку на підроблених універсалах, тощо) було арештовано та вислано до Москви на допит двох канцеляристів, Михайлова та Дорошенка, а гетьманові прислано суворий указ 17. XI. 1720 р. про те, щоб він негайно ж зорганізував генеральну канцелярію під командою генерального писаря „для лучшаго... порядку и отправленія дѣлъ“. Наказано, щоб надалі, за хворобою гетьмана, універсали, листи й інші папери підписував генеральний писар своїм іменем, а не гетьманським. Протасьєв ще скаржився на гетьмана, що той приймає посланців із Польщі й листи привезені читає сам, не показуючи Протасьєву, як то наказано в п. 2 інструкції; що гетьман роздає маєтності, не повідомляючи царський уряд, як того вимагає п. 9 інструкції, що наразті гетьман, у супереччя п. 7 інструкції, не яв і досі відомостей про доходи, які збираються на Україні, а також і про платню компанійським і сердюцьким полкам²⁹⁷). Унаслідок цього доносу Протасьєва було викликано до царя з усіми потрібними матеріялами („військовими правами“). Через рік 14. XI. 1721 р. цар вислав новий указ гетьманові, в якому нарікав на гетьмана за те, що й досі генеральна канцелярія не реорганізована, та наказував зорганізувати також і окрему судову канцелярію при генеральному суді під головуванням судді Ів. Черниша, під загрозою, що коли ці канцелярії не будуть зорганізовані протягом місяця чи двох, то писаря опгграфується²⁹⁸). Наведені укази свідчать про безпосереднє втручання Петра I в справі адміністративного й судового управління В. Запорозького. Це були перші „ластівки“ тієї „реформи“, яку через рік перевів Петро I на Україні. Того ж року 12.000 козаків під командою П. Полуботка було вислано, за царським указом, на „канальну роботу“ до Ладого.

На початку 1722 року гетьман Скоропадський із родиною й значним почтом виїхав до Москви щоб скласти цареві поздоровлення з нагоди Нейштадського миру та прийняття імператорського титулу. Своє майже 6-ти місячне перебування в Москві гетьман використав, щоб полагодити всякі біжучі справи, з яких справа з „заїздами“ кн. Меншіковим козачьких земель була дуже актуальна, та щоб добути певні рішення в справі додаткового договору, що його усе цар відкладав²⁹⁹). 11 квітня 1722 р.

²⁹⁵) П. С. 8. 3653.

²⁹⁶) Б. Каменський, II, ст. 297—300.

²⁹⁷) Б. Каменський, Історія, 423—242; Источник, II, 294—296.

²⁹⁸) П. С. 8. 3852; Б. Каменський, II, ст. 307—308.

²⁹⁹) Подорож гетьмана знаменито описана в офіційному дневнику, або „Діаріушу“, найвсесвітньому канцеляристом гетьманської канцелярії, М. Ханенном. Чтенія Моск. О-ва Исторія и Древностей. 1858 р., розд. V, стор. 9—78.

гетьман подав цареві „Пункти по общенародним нуждам“, але в цей час Петро I вже вирішив перевести давно задумані реформи на Україні. Тому у виповідь на свої „пункти“ гетьман дістав від царя власноручний лист, датований 29 квітня 1722 р., в якому було вміщено указ Петра I про „Малоросійську Коллегію“⁸⁰⁰).

„Понеже отъ Малоросійскаго народа, стояло в указі, о налогахъ и не порядкахъ какъ отъ генеральнаго суда и отъ старшины, такъ и отъ полковниковъ много жалобы до насъ доходятъ“. а саме: 1) в генеральному суді „ради взятокъ и великихъ набытковъ чинятся многіе неправды“ бідним козакам, 2) полковники в своїх полках чинять неправий суд, забирають ґрунти, ліси, млини, силують козаків до підданства, 3) збирають податки з кожної куфи горілки по 2 р. і про цей дохід не подається жадних відомостей; 4) у військовій генеральній канцелярії „идеть не порядочное от правленіе дѣлъ“ і т. д. (про що вже писалося в указах 1720 і 1721 р. р.); а тимчасом „въ статяхъ и въ прошеніяхъ“ як гетьмана Б. Хмельницького, так і інших, по ньому бувших, написано, що в більших городах будуть цареві воєводи, а для судів і розправ — козацькі урядники, які будуть судити по козацьким правам, а кому козацький суд не сподобається та схоже перенести справу до воєводи, то тому воєвода чинить розправу „по своему смотрѣнію“. „Чего ради предки наши, писав цар, указали для пользы Малоросійскаго народа, для такихъ дѣлъ быть своему Судьѣ“... З другого боку в тих же пунктах написано, щоб у Малоросійських городах були урядники достойні, які б підданцями правували і доходи всякі в казну збирали. І по цьому проханню „предки жъ наши указали“ всякі доходи збирати „въ нашу казну“... Хоч раніше це й виконувалось, але тепер „упущено незнаемо, для чего, и чинится все противъ помянутыхъ договоровъ Б. Хмельницкаго“. Тому цар наказує: в Глухові бути при гетьмані бригадирові Степанові Вельямінову „да съ нимъ шти (6-ти) человекамъ, штабъ-офицерамъ... изъ гарнизоновъ украинскихъ, которому съ общаго съ вами совѣту и согласіа чинить то все, какъ определено въ помянутыхъ Хмельницкаго договорахъ, тѣмъ имянно описано, чему быть подъ Великоросійскимъ судомъ и управленіемъ, дабы тѣмъ всему Малоросійскому народу всѣ не правные суды и напрасные отягощенія пресѣчены были“. Ми навели, по можливості, повний зміст і навіть окремі вирази цього важливого документу, власноручно підписаного царем Петром I, бо цей документ своєю тенденційністю й неправдивістю поданих історичних фактів являється характеристичним документом не лише для Петрової доби, але й для цілої історії українсько-московських відносин. Того ж 28 квітня видано ще один указ такого змісту: „Малоросіи быть въ вѣдѣніи Сенатскомъ“⁸⁰¹). Як відомо, до цього часу справи зносили Москві з Україною належали до компетенції тих царських установ і органів, що взагалі заємалися справами міжнародних зносин Московської держави: посольських приказів, посольської канцелярії і в останньому часі Коллегії

⁸⁰⁰) П. С. З. ч. 3988. Бятышъ Каменскій, Источникъ, II, стор. 316—317. Дярішт стор. 51—52.

⁸⁰¹) П. С. З. 3989.

закордонних справ; Сенат же видав лише внутрішні справи Росії. Тому підпорядкованія „українських справ“ комітенції Сенату вказувало на те, що Дарвіна не вважається вже за окремий державний організм, а за частину Російської держави.

Одержавши указ про „Малоросійську Коллегію“, гетьман на другий же день поїхав до генерал-адмірала гр. Апраксіна, щоб порадитися з ним, що робити, чи відповідати на царський указ, чи мовчки скоритися царській волі. Апраксін порадив подати цареві прохання „о перемѣну милостивого того Монаршого указу“ (ст. 53). Прохання („отвѣтная челобитная“) було складено в генеральній канцелярії 2 травня й підписано 3 травня. В ньому гетьман дипломатично, в дуже лагідних і покірливих виразах дав вичерпуюче пояснення на всі обвинувачення в непорядках і зловживаннях у суді й управлінні. Гетьман заявив, що обвинувачення мають за підставу донося „по злобі й ненависти“, що коли й трапляються деякі непорядки в генеральному суді та військовій канцелярії, то гетьман негайно наказує не порядок виправити; що у випадках надужиття над козаками гетьман не спинався навіть перед тим, щоб полковникам „публично наказувати й докоряти“; що доходи „покуховні“ йдуть на заплату компанійцям і сердюкам, на утримання гармати, й на це є оправдуючі документи; що той канцелярист, який підчас хвороби гетьмана підписувався за гетьмана, зробив це з відома гетьмана „въ маломъ моемъ домовомъ интересѣ“, і за це його вже покарано висилкою в Казань, за указом Коллегії закордонних справ; більше ж таких випадків не було й не буде. Що ж торкається так званих „скарг Малоросійського народу“, про які згадано в царському указі, то дехто скаржитися „з непостоянства своего и упору плутовского“, а більш усього „зъ наущенія Федора Протасьева“. „Бо хочай въ суццю правду по правамъ нашимъ давнимъ всѣ судимы бывають, однакъ онъ (Протасьев), мѣшаючи порядки, многихъ винныхъ заступаєть для взятковъ и прихотей своихъ, яко о томъ подлинныя суть документи, и побуждаєть ихъ упрямиться и Маестатъ В. В-ва напрасно турбувати, искаая подъ тѣмъ своея прибыли, а не государственного интересу“. Далі гетьман торкнувся посилок на статті й прохання Б. Хмельницького, наведених у царському указі, й дав таку відповідь: Хоч усе залежить від самодержавної волі й сили Імп. В-ва, однак за гетьмана Б. Хмельницького московських суддів і хлібних та грошових зборів до царського скарбу не було (в указі написано, що такі збори за Б. Хмельницького були, а потім невідомо чому зникли), бо Б. Хмельницький із усім народом українським „въ особливомъ респектѣ и милостивой протекціи былъ содержанъ“; пізніше за Юр. Хмельницького й Брюховецького „статьямъ его отмѣна учинилась“, але після Брюховецького давні статті знову були привернуті й дані Многогрішному, по ньому Самойловичеві „еще съ придаткомъ... и до моего уряду гетманского ненарушно были содержаны... и мене во всей М. Россіей при правахъ и вольностяхъ нашихъ, на тѣхъ же статьяхъ, какіе мы... за Б. Хмельницкаго имѣли. цѣло, свято и непорушно Ваше Имп. В-во утвердитъ благосозволилъ“. Посилаючися на попередні грамоти Петра I, гетьман висловлює

напрямці на цію, що ще більшу „милость и решпект“ від царя одержить і просить рішення царського на подані пункти²⁰²).

З наведеного документу бачимо, що гетьман цілком правильно зрозумів царський указ із 29 квітня 1722 р. і дав дуже влучне пояснення на всі обвинувачення, які дали привід до організації Малоросійської Колегії. Виявляється, що головну роль в цій справі відіграв резидент Протасєв, що Протасєв сам і доношків творив, і справляв їх подання до царя та що вся справа з непорядками була штучно роздута й перебільшена. Цілком правильно пояснив гетьман і непорозуміння з „судьєю царськля“ і доходами, які ніби то існували за Б. Хмельницького, а потім, невідомо чому, зникли. Особливо цікаве пояснення дав гетьман тим змінам статтей Б. Хмельницького, що мали місце за наступних гетьманів. Відповідь гетьмана Скоропадського щодо сили й логічності наведених аргументів є одним із найкращих творів гетьманської канцелярії.

3-го травня цю відповідь повіз регент Генеральної канцелярії Володковський до Генерал-прокурора й, не заставши його вдома, поїхав до Преображенського і там передав безпосередньо цареві. Того ж дня цар із близькими вельможами й духовенством був після полудня в домі гетьмана, впитав його й родину дуже „милостиво“, обіймав і цілував гетьмана в голову та провадив різні розмови, навіть на богословські теми, але жадної відповіді ані на подані „пункти“, ані на прохання не дав (57). 4 і 7 травня до гетьмана приїздив царський кабінет-секретар Макаров і „зъ однимъ тольо паномъ на уѣдненіи много щось разговаривал“, заготовує Ханенко в Діяріуші. 13 травня рано гетьман і гетьманша були в Преображенському селі в церкві, де був і цар, а коли по обіді гетьман поїхав сам до царя, щоб попрощатися й, очевидно, щоб дістати якусь відповідь, то не застав уже Петра, який, видимо, ушмак побачення з гетьманом і незадовго перед тим виїхав у Коломну, направляючись у похід до Астрахані. „И такъ ясновельможный, заготовує Ханенко в Діяріуші, лишившись пожегання Государевого, тощю зъ Преображенского возвратилси на квартиру“ (61). Замість царської відповіді гетьман мусів 16 травня 1722 р. приймати у себе Степана Вельямина „б р е г а д и р а, о п р е д ъ л е н н о г о с у д и е ю н а У к р а ї н у“. Цим же днем датовано й знамениту „Інструкцію бригадиру, господину Вельямину“²⁰³).

„Інструкція“ складається з двох частин: вступу й 11-тьох пунктів. У вступі спочатку вказується на те, що цар, дбаючи про своїх підданих, щоб кожний у своїх справах міг дістати справедливе й швидке судове рішення, організував у Великоросії „Коллегія, Канцелярія, Губернія и Провінція“, давши їм укази, інструкції й регламенти, щоб усі справи швидко й справедливо рішались, а „Малая Россія“ через многі тяжкі військові й інші „труды“ царські „до сего не была судамя и прочими распорядками удовольствована“. Тому цар підчас свого побуту в Москві ознайомився з челобитними й пропозиціями пунктами гетьмана Б. Хмельницького, що були прислані з послами Богдановичем і Тетерею, і рішеннями батька свого, царя Олексія Михайловича, і знайшов, що в названих „предложеніяхъ

²⁰² В. Каменскій. Источники, II, ст. 317—331.

²⁰³ П. С. В. 4010; В. Каменскій, II, 321—325.

и рѣшительныхъ пунктахъ“ написано: в пунктѣ 2-му: „в яких великих мѣстах будуть царські воеводи, то там для суду мають бути урядники козацькі, і судитись шляхті, козакам і міщанам по своїм правам, а воеводам їх не судити; коли ж кому козацький суд буде „не люб“ і забажас хто перенести свою справу до царського воеводи, тоді воевода суд учинить „по своєму разсмотрѣнію“; в п. 7-му: „щоб цар наказав бути в козацьких городах воеводам із їх же людей, які були б „знатні“ й вірні, і права їх козацькі знали, вони б і доходи на царя збирали. А якщо цар не згодиться й накаже бути своїм воеводам, то всеж таки зборщики хай би були з їх людей, і, збираючи, віддавали воеводам“ (далі йде пояснення, що від своїх людей легше буде й тягар податків нести). А на цей пункт у „рѣшительныхъ пунктахъ“ написано (далі наведено дослівно царський указ під ст. 1-ю договору Б. Хмельницького в редакції 27 березня 1654 р.). Вступна частина „Інструкції“ закінчується перерахуванням „непорядків“ у судах, полках і генеральній канцелярії, які вже було наведено в указі з 29. IV (див. вище ст. 147) та такою резолюцією: „Того ради Е. И. В-во, жалую подданныхъ своихъ, Малороссійскій народъ, при гетманѣ въ Глуховѣ для управления судовъ и прочего, что въ просительныхъ пунктахъ онаго Б. Хмельницкаго и въ рѣшительныхъ на оное написано, указалъ быть, вмѣсто одной воеводскоѣй персоны, для лучшей въ р-пости и управления, Коллегіи, въ которой быть ему (вельямъ) съ шестью челоуѣками съ штабъ-офицерами Украинскихъ гарнизоновъ, по переѣнамъ; да при той же Коллегіи быть прокурорами, погодно съ переѣною изъ гвардіи капитаномъ или капитаномъ-поручикомъ“.

У другій частині „Інструкції“ вміщено 11 пунктів, в яких означено компетенцію „Малороссійської Коллегії“: п. 1 — Коллегії надається компетенція судової апеляційної інстанції; Коллегія має право приймати і вирішувати „про правамъ и регламентамъ“ скарги на рішення всіх чисто судів В. Запорозького: генерального суду, військової, польової і інших канцелярій і ратушевих судів; по п. 2 — М. К. має „освѣдомитца“ про всякі збори хлібні й грошові, які належить збирати до царського скарбу за пунктами Б. Хмельницького, наказати ті збори збирати урядовцям і війтам, доглядати за правильністю зборів і приймати збори з рук зборщиків; п. 3 — із доходів, зібраних таким способом, Коллегія має давати належне „жалування“ сержантам та компанійцям; скільки буде роздано й скільки залишиться, тому всьому вести рахунок і книги та відомості висилати до сенату; п. 4 — доглядати, щоб генеральна старшина й полковники козаків і посполитих не „отягчали роботами и прочими трудностями“ й цьому перешкоджувати, після поради з гетьманом; п. 5 — пильно доглядати, щоб московське військо, що стоїть на „винтер-квартирахъ“ було поставлене у всіх посполитих, не обходячи нікого, ні гетьманських, ні полковничих, ні старшинських, ні козачих, ні великороссійських маєтностей, ні роскольників, ні всяких інших духовного чи світського звання осіб. Лише не ставити по дворах заслужених осіб, полковників, сотників і иншої старшини, де ті самі живуть; також доглядати, щоб військо — драгуни й офіцери — не виматало зайвого провіанту й фуражу, поверх призначеного указами, й обивателям „отягченія“ не чинило; п. 6 — а на кого з війська, що стоїть на квартирах, буде скарга, то такі скарги розглядати, судити й рішення давати на підставі регля-

ментів і військових артикулів; п. 7 — доглядати, щоб царські й сенатські укази до гетьмана належно були записані в книгах і щоб про виконання їх доносили рапортами. Також стежити за тим, щоб гетьманські універсали, які гетьман має висилати кудись, були підписані гетьманом „и оные всё смогрѣть ичѣ въ Коллегіи“. та щоб писарі не підписували цих указів, як то було раніше; п. 8 — про що довідається бригад. Вельямінов. що торкається охорони Малорос. народу, зверх цих пунктів, про те має писати до Сенату й вимагати указу; п. 9 — секретарів, канцеляристів і інших службовців, скільки потрібно для справ, М. К. має одержати з Сенату, а на покриття канцелярійних видатків, на папір, сургуч і т. н. брати потрібні суми з „тамошніх доходів“; п. 10 — до інструкції додаються копії з прохань й договірних пунктів Б. Хмельницького — для виконання, а з пунктів інших гетьманів — для відома; і нарешті, в п. 11-му Вельямінову наказується все доручене йому виконувати по правді, „нелицемѣрно, какъ доброму и честному офицеру надлежитъ, опасаясь за неисправление надлежащаго штрафа по артикулу“; гетьманові післано окремий указ. Інструкція була надрукована й опублікована при окремому указі до всього „Малоросійскаго народа“ з 16 травня 1722 р. З цього указу видно, що цар-вирішив питання про Колегію ще 27 квітня, отже й а п е р е д о д і п о д а н н я гетьманом челобитної з „пунктами“. Коли це дійсно так сталося, то факт, що цар, приймаючи від гетьмана челобитну 28 квітня, ані слова не сказав йому про своє рішення, доводив би, що цареві ніяк о в о було самому сповіщати гетьмана і він вирішив післати гетьманові писаний указ через післанця 30 квітня. Можливо ж, що в указі з 16 травня навмисне було відсунено дату на день раніше. Далі в указі стояло, що цар, „жалуя подданныхъ своихъ, Малоросійскій народъ“, наказав при гетьмані в Глухові бути замість „одной воеводской персоны“, згідно з пунктами Б. Хмельницького, „Коллегіи“ в складі бригадира Вельямінова і 6-тьох російських офіцерів „для управления судовъ я прочего“, що в пунктах Б. Хмельницького зазначено, і що, мовляв, усе це робиться лише для того, щоб „Малоросійскій народ“ ні від кого неправдивим судом, а від старшини податками „утѣсяемъ не былъ“.

Такий був зміст інструкції бригадирові Вельямінову. Матеріальною основою, чи приводом для призначення Мал. Колегії виставлено „многія жалоби“ на непорядки в судах, у генеральній військовій канцелярії та утиски посполитих і козаків полковниками й старшиною. З відповіді гетьмана Скоропадського знаємо, що в дійсності всі ці скарги були спровоковані Протасьєвим та що ціла ця справа була навмисне роздута через злобу й бажання Протасьєва вислужитися перед царем. Що ж торкається правової підстави для утворення Малорос. Колегії, то Інструкція вказує на дві такі підстави. Одна складається з посилки на „предложенія“ Б. Хмельницького та на „рѣшительные пункты“ царя Олексія Михайловича. З „предложеній“ взято пункти 2-й і 7-й, а з „рѣшительныхъ пунктовъ“ царську резолюцію на ст. 7-у. Терміни й вирази, яких при цьому було вжито, як в указі з 29 квітня 1722 р., так і в Інструкції („статьи и прошенія“, „челобитная и предложенные пункты“, „на тѣ пункты рѣшенія“), вказують на те, що в цих документах, ніби то, цитуються статті Б. Хмельницького, подані послами його в Москві 14 березня й затверджені 27 березня 1654 р., себто

перший і основний договір Війська Запорозького з московським царем. Тимчасом, коли перевірити текст цигованих 2-го й 7-го пунктів та резолюції царя, що ліби була дана на п. 7-ий, то вище, що ліи в „прошеніи“ 14 березня, ані в „пунктах“ Б. Хмельницького 27 березня 1654 р. таких пунктів, які наведено в указі та в інструкції, нема зовсім, а знаходяться ці пункти в словесній заяві послів Б. Хмельницького, зробленій перед боярами 13 березня 1654 р. і записаній у протоколі (наскільки точно, невідомо), що його склали московські піддядчі. Цей протокол, складений для доповіді Боярській Думі, як документ внутрішньої ваги, не мав жадної правної сили й не фігурував поруч з іншими документами при складанні договору 1654 р. Навпаки, в проханні Б. Хмельницького з 14 березня 1654 р., власноручно підписаному Б. Хмельницьким, як і в основному договорі редакції 27 березня 1654 р., і навіть у фальсифікаті цього договору з 1659 р., постанови, внесені в Інструкцію під іменем „2-го й 7-го пунктів“, були замінені іншими, протилежними постановами. Так, напр., „у п. 2-му“ говориться про апеляцію у „государева воеводи“ для всіх, незадоволених козацьким судом, а в „прошеніи“ Б. Хмельницького з 14 березня, в жалованій грамоті з 27 березня 1654 р. і в ст. 1-ій редакції 1659 р. навпаки, постановлено, щоб у козацькі суди „ни воевода, ни стольникъ, ни бояринъ не вступались, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товариства сужены были“. Знову ж у цитованому „п. 7-му“ говориться спочатку не про царських воевод, а про „воеводъ изъ ихъ людей“ (козацьких), а коли б цар на це не згодився, та післяв своїх воевод, то щоб ці „государеві воеводи“ самі доходів не збирали, лише брали ті доходи, що їх зберуть місцеві зборщики. Далі, в „прошеніи“ Б. Хмельницького (п. 15 і 16), у ст. 1-й ред. 27 березня 1654 р. і ст. 11-й ред. 1659 р. категорично сказано, що Б. Хмельницький наказав послам своїм „ни на единого воеводу (який би збирав доходи) не позволять и отомъ договариваться“, хіба що самі проміж себе свого воеводу виберуть „изъ тутошнихъ людей“, а то для того, що царський воевода „на ѣхавъ, права бы ломати имъ дъ и установы какія чинилъ“. Отже, в автентичному проханні Б. Хмельницького і в основному договорі 1654 р. було категорично встановлено, щоб царські воеводи не вмішувалися в козацькі суди й не збирали доходів; і ці „пункти“ були стверджені указом царя Олексія Михайловича. Один із цих указів, а саме указ під ст. 1-ою з ред. 27 березня 1654 р. наведено і в інструкції тільки ж він, навіть відірваний від статті, яку стверджував, говорить не про царських воевод, які мають доходи одержувати, а про „царських людей“, яких цар припше для „тое зборное казны“. Нарешті, цікаво зазначити, що є й категорична постанова Олексія Михайловича під ст. 4 додаткових статей Ю. Хмельницького, складених у Москві 23 грудня 1659 р., про те, що у Війську Запорозькому а п е л я ц і ї н е б у д е²⁰⁴).

Таким чином перша правна підстава Інструкції 1722 р. не має найменшого, безпосереднього чи посереднього, оправдання ані в „прошеніи“.

²⁰⁴) Б. Маленскій, Источники, II, ст. 119.

ліні в „рѣшительныхъ пунктахъ“ Б. Хмельницького, ані в автентичному договорі 1654 д. Цигати 2-го й 7-го пунктів узято до Інструкції з документу, який не мав жадного правного, обов'язуючого значіння й який суперечив автентичному „прошенію“ й договорній Б. Хмельницького. Посліяка на „2-ий і 7 й пунктя“ протоколу з дня 13 березня 1654 р. була явним натяганям і на пашу думку. пояснюється тим, що царське рішення про утворення М. Колєгії було прийнято незалежно від тих чи інших постанов договору Хмельницького і лише пізніше було показано підшукати для цього рішення якесь оправдання. Це припущення наше підтверджується й тим, що посилка на пункти й рішення, дані Б. Хмельницькому, вміщена в Інструкції на другому місці, на першому ж місці вміщено нпшу підставу: цар через військові події й інші „труды“ не мав часу досі „удовольствовать Малую Россію“ судами й іншими розпорядками, як то він зробив уже для „Великої Росії“, тому, будучи в Москві, вирішив цар тепер перевести подібну „реформу“ і в М. Росії. Ось що було дійсною, правдивою причиною рішення царя Петра I організувати ще одну „коллегію“ — Малоросійську. Петро I давно вже намірявся покінчити з автономним устроєм України, що відокремлював Україну від Російської держави та нерешкоджав „къ рукамъ прибрать“ український народ, найвільніший, на думку Петра, з усіх народів світу, але різні реформи в Росії та військові події не залишили вільного часу. Тепер такий час знайшовся, і Петро I вирішив зайнятися Україною, її „вечуваною свободою“ та завдати їй автономії рішучий удар, запровадивши на Україні Малоросійську Колєгію. Щоб замаскувати цей незаконний з погляду договірних відносин України й Москви акт, та надати йому хоч би зовнішнього правного вигляду, відшукали в московських архівах протокол із 13 березня 1654 р. й на основі 2-го й 7-го пунктів цього протоколу збудувати теорію про якогось „царського воеводу-судю“, якому ніби то ще за часів Б. Хмельницького було дано компетенцію найвищого судді й адміністратора України. Рахували на те, що гетьман не розбереться в справі, або ж не посміє відповісти на таке отверте й сміливе ствердження неіснуючих фактів. Дійсно, Скоропадський у своїй відповіді дипломатично ухилився від вказівки на перекручування договору Б. Хмельницького, але все ж таки зауважив, що таких суддів за Б. Хмельницького не було.

Державно-правне значіння реформи Петра I полягало в тому, що в автономне управління України, забезпечене як попередніми договорами так і грамотами, й Решетилівськими пунктами Петра I, було включено новий, чисто російський орган — „Малороссійскую Коллегію“, яка, підлягаючи безпосередньо російському Сенатові, мала діяти на Україні не тільки незалежно від гетьманського уряду, ба, навіть над гетьманом і над усіма установами й органами України. Малоросійській Колєгії в обсягу суду надано компетенцію найвищого суду на Україні, в обсягу адміністративного управління — компетенцію найвищого контрольного й рішального органу над усіма „коллегіями-канцеляріями“, над полковою, сотенною й ратушевою адміністрацією; в обсягу державного господарства до Малоросійської Колєгії перейшли всі джерела державних прибутків і видатків, отже весь державний бюджет; нарешті, під догляд і контролю М. Колєгії поставлено самого гетьмана й гетьманський уряд.

Гетьман Скоропадський не дожив до переведення в життя згаданої реформи. Поїздка до Москви та прикrostі, яких він там зазнав, і то в справах загально-державних, а не особистих (особисті, родичні справи він полагодив успішно) скоротили йому життя. В остальных днях перебування в Москві гетьман мусів приймати „г. бригадира Вельямінова“, а 20 травня було прислапо, нарешті, відповідь на „пункти“, подані цареві ще 28 квітня. Загалом, з виїнятком деяких неважних пунктів, відповідь царя була несприятлива: цар відмовив вивести з України московські полки, що стояли там уже 13 років; а на скарги гетьмана на втручання київського генерал-губернатора й коменданта до судів і управління та на здирства й сваволлю російських офіцерів і салдатів цар відповів так: „Опредѣленъ къ вамъ бригадиръ съ 6-ю помощниками, которому велѣно все чинить по т р а к т а т у, учпненому съ Хмельницкимъ, о чемъ пространно усмотрѣнь къ удовольствію своему изъ указа, вамъ подписаннаго 29 сего мѣсяца“³⁰⁶). Скоропадський вернувся до Глухова вже зовсім хворий 27 червня і помер 3 липня 1722 р.³⁰⁶).

Нам лишилося ще спититися на питанні про те, як була переведена в життя „реформа“ державного управління України на підставі актів 1722 р., та зокрема зазначити діяльність Малоросійської Колегії й її наслідки для України.

Після смерті гетьмана Скоропадського Петро I відклав вибори нового гетьмана до свого повороту з перського походу, а управу Україною доручив двом колегіям: генеральній старшині на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком (ця колегія придбала імя: „Панове, па місці гетьманським комендуючій“), та Малоросійській Колегії на чолі з Вельяміновим³⁰⁷). Причиною відкладання виборів гетьмана, можна думати, було бажання Петра I улегшити перші кроки діяльності М. Колегії. Але це не допомогло, бо з перших же днів діяльності М. Колегії вона зустріла на Україні рішучий опір, з боку слухняної до цього часу генеральної старшини, особливо з боку П. Полуботка, внаслідок чого виникла запекла боротьба за владу між українським і російським правлячими органами, що часом набирала глибоко драматичних рис, а часом точилася навколо непомітних і неважних дрібниць³⁰⁸). Як і можна було сподіватись, закінчилася ця боротьба перемогою сильнішого — російського уряду. Указами з 4, 16 і 29 квітня 1723 р.³⁰⁹) Петро I знищив владу гетьмана, як верховного вождя козацького війська, передавши команду над військом генералові Голіцину, адміністративну й фінансову владу передав М. Колегії, якій уже належала вища судова влада, решту влади, яка ще лишилася в руках „п. п. правлячих“, піддав під контроль Вельямінова, а Полуботка, суддю Черниша й писаря Савича викликав до Петербургу для „отвѣта“. Там їх судив російський верховний суд за

³⁰⁶) П. С. З., ч. 3989, В. Каменський, Источники, II, ст. 314—316.

³⁰⁷) Діаріуш, ст. 72—74.

³⁰⁸) Ригельманъ, III, ст. 117—118.

³⁰⁹) Подробляц боротьби у М. Костомарова, т. XIV, А. Лазаревського, Павло Полуботкоу Русский Архивъ. 1880 р., кн. I: в Діаріуші генеральн. канцел., Читенія Нестора Діт., 1898, кн. XII.

³¹⁰) П. С. З., ч. 4191, 4196, 4200.

спротив царським указам та за подання „челобитної“ від імені цілого народу українського про скасування М. Колегії, але жадного врсуду не випис. З наказу царя Полуботка й усю генеральду старшину (вешту членів її привезли з України) було увязнено в Петропавловській фортеці, де Полуботок і загинув у кінці 1724 р.

Що ж до питання про вибори нового гетьмана, то Петро I видав 23 червня 1723 р. указ, в якому категорично відмовив дозволити вибори. „Какъ всѣмъ извѣстно, писав цар, что со времени перваго гетмана Б. Хмельницкаго даже до Скоропадскаго, всѣ гетманы явились измѣнниками, и какое бѣдствіе терпѣло отъ того наше государство, особливо Малая Россія: то и надлежитъ прискаты въ гетманы весьма вѣрнаго и извѣстнаго человѣка, о чемъ и имѣемъ мы непрестанное стараніе: а пока оный найдется, для пользы вашего края, опредѣлено правительство, которому велѣно дѣйствовать по данной инструкціи; и такъ до гетманскаго избранія не будетъ въ дѣлахъ остановки, почему о семъ дѣлѣ докучать не надлежитъ“ (П. С. З. 4252). Унаслідок цього у казу до самої смерті Петра I питання про вибір гетьмана вже не підіймалось. За царстві Катерини I, з огляду на можливість війни з Туреччиною, Верховний Тайний Совіт 11. II. 1726 р. виніс рішення, щоб „для удовольствія и приласканія тамошняго народа, выбрать персону годную и вѣрную изъ нихъ, малороссійскъ, въ гетманы“, скасувати всі податки, які було заведено понад установлені договорами, та повернути самостійний суд³¹⁰). Але ця постанова викликала протести серед членів В. Т. С. й труднощі фінансового характеру й не була здійснена. На засіданні 23 лютого 1726 р. граф П. Толстой, ворог Меншикова, зробив таку заяву: „Къ тому, чтобы въ М. Россіи паки гетману бытъ, совѣтовать не можетъ, понеже бл. памяти е. и. в-во въ томъ намѣреніи гетмана въ Украинѣ не учинилъ и у полковниковъ, и у старшины власть убавилъ, дабы Малую Россію къ рукамъ прибрать“...³¹¹). Постанова про зменшення податків також не була здійснена, бо російському урядові тяжко було відмовитися від значної суми доходів, які збирала Мал. Колегія до царського скарбу.

Наслідком цього тяжкий режим політичної неволі й економічного виснаження, заведений на Україні за Петра I, продовжувався аж до смерті Катерини I. Малоросійська Колегія нібито мала своїм завданням „оборонити“ народ від „надужиття й сваволі“ українського автономного уряду, тимчасом, підсумовуючи її діяльність, мусимо прийти до висновку, що М. Колегія довела Україну до повної руйни з погляду політичного, адміністративного й економічного. Що М. Колегія, як і призначені російські коменданти, правили Україною безконтрольно, з надужиттями, здріством, поборами й неправдами, про це свідчать численні скарги українського населення „на обиды, разоренія и взятки бывшаго той Колегіи президента и членовъ и прочихъ бывшихъ тамо у дѣлъ“³¹²). Щодо економічного стану України, то фінансовими заходами, підвищенням податків, введенням нових, боротьбою з економічною окремішністю України та безоглядною

³¹⁰) Сб. И. Р. И. О., т. 55, ст. 25—26.

³¹¹) Там же, стор. 60.

³¹²) Сб. И. Р. И. О., т. 24, стор. 428.; І. Джайджора, стор. 28—29.

експлуатацією її ресурсів, російський уряд і його орган — М. Колса довели населення України до великого зубожіння. Правління М. Колсгії показалося дуже зручним, щоб Україну „кь рукамъ прибрать“. Вони підкопало підвалини автономного устрою України та підготовило ґрунт під інкорпорацію її Росією.

IX.

„РЪШИТЕЛЬНЫЕ ПУНКТЫ“ ПЕТРА II, ДАНІ ГЕТЬМАНОВІ Д. АПОСТОЛОВІ Р. 1728.

Привернення гетьманського уряду й настановлення Д. Апостола гетьманом. — „Ръшительные пункты“ 1728 р. та їх правне значіння.

З іменем молодого імператора російського, Петра II, що року 1727 обняв царську владу, в історії України-Гетьманщини зв'язані такі сприятливі акти, як скасування Малоросійської Колегії та привернення гетьманського уряду, а zarazом і такий негативний акт, як „Ръшительные пункты“ 1728 р. Полегші, що їх зазнала Україна протягом першого року царювання Петра II, сталися внаслідок чисто випадкових обставин та персональних впливів, а не з причини засадничих змін російської політики супроти України. Тому сприятливе відношення царської влади прийшло цілком несподівано, тривало недовго і так само несподівано переминилось на явно вороже.

Через тиждень після смерті царниці Катерини, 12 травня 1727 р. Петро II видав такий указ: „Пожаловали, мы, милосердствую о своихъ подданныхъ Малороссійскаго народа, указали: доходы съ нихъ денежныя и хлѣбныя собирать тѣ, которые принадлежатъ по пунктамъ гетмана Б. Хмельницкаго и которые собираются при бытности бывшихъ потомъ гетмановъ. А которые всякаго рода доходы положены съ опредѣленія Малороссійской Коллегіи по доношеніемъ ген.-маіора Вальяминава вновь, тѣ отставитъ и впредь съ нихъ не собирать... И при томъ ихъ обнадежитъ нашею импер. в-ва милостью, что тѣ имъ въ Малую Россію гетманъ и старшина будутъ опредѣлены впредь вскорѣ, какъ прежде было по договору Б. Хмельницкаго²¹²⁾. Цим указом касувалося додаткові податки, заведені М. Колегією на підставі указів із 16 квітня 1723 і 21 липня 1726 рр., та давалося формальну обіцянку про скасування М. Колегії та привернення гетьманського уряду. Виконуючи цей указ, В. Т. Совіт 16 червня 1727 р. наказав перенести всі українські справи з Сенату до Колегії закордонних справ²¹⁴⁾, а 20 червня наказав вирядити тайн. совітника Ф. Наумова на Україну для присутності на виборах і для акту інвеститури гетьмана²¹⁵⁾. Ще раз 22 липня 1727 р. було видано царський указ до Сенату такого змісту: „Указали мы въ Малороссіи гетману и генеральной старшинѣ быть и содержать ихъ по трактату гетмана Б. Хмельницкаго, и для выбору

²¹²⁾ П. С. З. ч. 5073.

²¹⁴⁾ Сборн. П. Р. И. О., т. 63, ст. 747.

²¹⁵⁾ Там же, стор. 779.

въ гетьманы и въ старшину послать нашего тайнаго совѣтника Ф. Наумова, которому и бытъ при немъ, гетьманъ, министромъ.³¹⁶). Нарешті 28 вересня 1727 р. В. Т. Совіт ухвалив: „Малороссійской Коллегіи членовъ взять въ Санктъ Петербургъ“³¹⁷).

В літературі були висловлені протилежні думки з приводу причини такого сиріятинного повороту рос. політики супроти України³¹⁸). Ми поділяємо думку, висловлену І. Джиджорою, що це сталося внаслідок персональних впливів всесильного тоді кн. Меншікова, який був особисто зацікавлений в українських справах, бо мав величезні маєтності на Україні та старався утворити сиріятинві умови для їх експлуатації — з одного боку, з другого боку — вороже ставився до М. Кольгії й Вельямінова за оподаткування маєтків, нарешті, додамо від себе, бажав узяти реванш над П. Толстим, якого ненавидів. Із цих мотивів Меншіков не тільки подбав про здійснення царських указів, що їх, як опікуи царський, сам і запропонував, а навіть і кандидата на гетьмана підшукав в особі близького собі миргородського полковника Дан. Апостола.

18 вересня 1727 р. до Глухова прибув Ф. Наумов і 30 вересня скликав довірочну нараду з полковників, старшин і духовенства „для общаго согласія о выборѣ гетьмана“. Відкриваючи нараду, Наумов оголосив царську грамоту про вибори гетьмана „вольными голосами по прежнему обыкновению“, про скасування податків і т. п. та запитав, кого бажать виорати на гетьмана³¹⁹). Всі одногласно відповіли, що просять бути гетьманом миргородського полковника. Після того було призначено Генеральну Раду для обрання гетьмана на 1 жовтня 1727 р. Цього дня зібралася Генеральна Рада в Глухові, на якій було оформлено попередній вибір Апостола голосами всіх присутніх на Раді³²⁰). Всупереч попередній практиці, Наумову не було доручено скласти якісь статті чи запропонувати заздалегідь виготовлені царським урядом; рівнож не було видано новообраному гетьманові царської грамоти на гетьманський уряд. Тайний совітник Наумов лишився при гетьмані в характері міністра-резидента з усіма правами, які належали царським резидентам за часів Петра І.

В листопаді того ж року гетьман вислав до царя посольство, яке мало повідомити царя про обрання й просити конфірмації. Посольство прибуло 22 листопада, мало аудієнцію у царя, одержало конфірмаційну грамоту, подарунки й було відпущено на Україну. В жалованій грамоті, датованій 26 грудня 1727 р., між иншим, стояло, що цар на прохання гетьмана, вибір його конфірмає та наказує генеральній старшині, полковникам, полковій старшині і всьому Війську Запорозькому і народу Українському „тебя, Данила Апостола, за нашего вѣрнаго подданого гетьмана признавать и почитать и належитое послушаніе отдавать“³²¹). Пізніше, 7 вересня

³¹⁶) П. С. З., ч. 5127.

³¹⁷) Сб. В. Р. Н. О., т. 69, ст. 394.

³¹⁸) Д. Баятышъ Каненскій, *Исторія...* стор. 438; Маркевич, *Исторія*, II, ст. 592; М. Грушевський, *Начерк історії України*, 4906 р., ст. 342; С. Соловьевъ, *Исторія*, т. IV, ст. 1050; І. Джиджора, *З відносин російського правительства до України*. *Записки НТШ.*, т. 61, стор. 31—32.

³¹⁹) Л. Овншкєвич. *Генеральна Рада*. Додаток, стор. 422—25.

³²⁰) Л. Овншкєвич. *Генеральна Рада*. Додаток, стор. 422—25.

³²¹) *Рягельмапъ*, III, ст. 123—124.

1728 р. гетьманові була видана друга грамота на гетьманський уряд і на рангові маєтності, в якій було означено компетенції гетьмана в таких же виразах, як і гетьманові Скоропадському³²²).

На початку 1728 р. гетьман виїхав до Москви на коронацію Петра II. Там 12 березня 1728 р. він подав цареві через канцлера Головкина „пункты статейные“, в яких прохав: щоб було повернуто митрополію в Києві, щоб було заборонено духовенству й монастирям купувати козацькі землі й одержувати маєтності по заповітам, щоб було повернуто самостійний суд та видруковано книги „Прав малороссійских“, щоб було виведено з України російські гарнізони і т. п.³²³). 22 серпня гетьман дістав через Колегію закордонних справ резолюцію царя. Це були так звані „Рѣшительные пункты“³²⁴).

Як своєю формою, так і змістом „Рѣшительные пункты“ 1728 р. в багатьох точках різняться від попередніх українсько-московських договорів та статей. У складанні попередніх договорів брали участь різноправні сторони, Україна й Москва (гетьман і цар); кожна з них ставля свої умови, які обмірковалося на спільних конференціях представників, модифікувалося, відкидалося, чи приймалося й затверджувалося окремими ратифікаційними формулами. Всі ці стадії складання договору йноді занотовувалося і в його тексті (договір 1654 р. та ин.). За весь час співжиття України з Московією, з року 1654 починаючи, договори вважалося обов'язковими для обох сторін, і зміну їх, загалом беручи, переводилося за участю обох сторін, з додержанням коли не всіх, то принаймні головних формальностей. Вперше зміну в цю традиційну процедуру вніс Петро I в так званих „Решетилівських пунктах“ 1709 р., поділивши договір на два акти: прохання гетьмана й „Рѣшительный указъ“ царя й висунувши на перший план „указну“ форму своєї відповіді; однак й Петро I визнавав обов'язкову силу попередніх договорів, надто „трактату“ Б. Хмельницького 1654 р.³²⁵). Але криза, яку пережила Україна з часу припинення чинности гетьманського уряду та заведення Малорос. Колегії (1722—1727), не минула без сліду: вона відбилася найбільш негативною способом як на змісті, так особливо на формі „Рѣшительныхъ пунктовъ“ 1728 р. Заміна традиційної договірної форми формою „указною“, започата Петром I, знайшла в „Рѣшительныхъ пунктахъ“ своє довершення. З перебігу справи подання Апостолом прохання про „нужды Малороссійскія“ та одержання ним „Рѣшительной резолюції“ видно, що на цей раз за Україною та її представником, гетьманом, уже ще признано права бути стороною в договорі та брати участь у вироблюванні умов для майбутнього співжиття України з Московією. Переговори, які вів Апостол із канцлером Головкиним, носили приватний, неофіційний характер, що виразно зазначив гетьман у листі до Головкина з 27 липня; про це свідчить також і факт подання „пунктів“ без підпису. Умови поставив і рішення дав сам цар шляхом одногобічного виявлення своєї волі. „Е. И. Во все милости вѣйше соизв-

³²²) Там же, стор. 133—134.

³²³) Краткій Журнал. М. Судієнко, Матеріали, I, ст. 23—25.

³²⁴) П. С. З. 5324. Ригельманъ, III, ст. 124—132.

³²⁵) П. С. З. 3989: резолюція Петра I на статті в 28. IV. 1722. к. ц. 8—4.

воляєть въ Малой Россіи гетмана и всѣхъ подданныхъ содержать по прежнимъ правамъ и вольностямъ“ — такъ починається 1-й пункт „Рѣшительныхъ пунктовъ“ 1728 р. Видаючи указ про Малоросійську Колегію, Петро I шукав оправдання свого акту в договорі Б. Хмельницького, очевидно, вважаючи цей договір за обов'язковий для себе. Але його внук, Петро II, не вважав вже потрібним висловлювати свою згоду чи незгоду на подання гетьмана Апостола у формі резолюцій, підписаних під пунктами подання; він, всемплостивіше дозволяєть“ і цим надає актові 22 серпня 1728 р. форму одностороннього акту царського „пожалованія“ и „млостны, и „d'ostroi“ верховної влади. Хоч у цьому акті й дається обіцянка гетьмана й український народ „содержать по прежнимъ правамъ и вольностямъ“, але самий акт оснований вже не на договорі, не на взаємному признанні прав та обов'язків, а на одностороннім акті царської волі, який нічим царя не виже, дотримання чи скасування якого стає вже питанням не права, а політичної доцільности³²⁶).

Переходячи до аналізу змісту „Рѣшительныхъ пунктовъ“ 1728 р., зазначимо насамперед, що з 20-ти „пунктів“ сім пунктів містять умови, які в тій чи иншій формі й обсягу знаходяться в попередніх договорах, решта — 13 пунктів містять умови нові, частина яких була прийнята і проведена в життя різними царськими указами, що були видані після Решетилівських статей 1709 р.

В пункті 1-му після процитованих уже слів про те, що цар „содержать“ дотримувати давні права й вольності України, вміщено надзвичайно важливе рішення в справі судового устрою й судівництва на Україні. Залишаючи без зміни судову систему, що існувала до цього часу на Україні, та підтверджуючи порядок інстанцій та апеляцій, заведений універсалом П. Полуботка 1722 р., цар із титулу „главного судіи Всероссийской Имперіи“ реорганізує генеральний суд тим способом, що вводить до складу судової колегії половину (3-х) суддів-великоросіян, а з другого боку, визнаючи за гетьманом права президента генерального суду, піддає генеральний суд у порядку інстанційному Колегії закордонних справ. На підставі договору Б. Хмельницького й наступних договорів Україна мала незалежний, автономний суд, на чолі цілої судової системи стояв гетьман, як верховний суддя, що не підлягав жадній чужій судовій владі. Тепер права гетьмана, як верховного судді, касується, а цар підпорядковує український суд своїй владі, яко „главного судіи Всероссийской Имперіи“.

В п. 2-му визнається право на обрання гетьмана „вольными голосами по прежнимъ ихъ правамъ и вольностямъ“, але „съ воли и согласия царя“, без царського указу не дозволяється вибирати, ані скидати гетьмана. Обраний гетьман має приїздити на конфірмацію до царя. Цей пункт стверджує попередню практику та ті обмеження, що їх завів польський уряд після договору 1654 р., всупереч постановам цього договору.

Пункт 3-й трактує справу виборів і настановлення генеральної

³²⁶) В. Nolde, *L' Ukraine sous le protectorat russe*. Paris, 1915, стр. 27—28.

старшини, полковників, полкової старшини та сотників. Закажується гетьманові самому, без ради старшини й посілляства, вибирати й настановляти назначені уряди та стверджується порядок, установлені Петром I в указі з 22 січня 1715 р.: двостепенні вибори, спочатку „вільними голосами“ 2—3 кандидатів, з яких гетьман має обрати одного „заслуженого, знатного и неподозрительного“ й тільки православних, а не іно-ярців і не вихрестів; обраних гетьманом кандидатів до генеральної старшини й на полковницькі уряди має затверджувати цар, а кандидатів до полкової старшини й на сотницькі уряди затверджує сам гетьман. Скидати з урядів генеральної старшини й полковників має право лише цар на донесення гетьмана; щодо полкової старшини й сотників, то їх може скидати з урядів і карати гетьман, повідомляючи про це царя. Без царського указу забороняється карати на горло всіх загалом військових урядників. Хоч у цьому пункті й зроблено двічі посилку на „чунгги“ Юрія Амеліницького 1659 р., але в цілому п. 3-й стверджує новину, яку увів указ із 22 січня 1715 р. всупереч попереднім договорам: якщо настановлення генеральної старшини й полковників та звільнення їх, а в деяких важливих випадках і полкової старшини й сотників, має залежати від царської волі й указу, то тим самим міняється правий титул влади цих урядників і самі вони перетворюються на урядників царських, а не „Війська Запорозького“.

Пункт 4-й призначає м. Короп для перебування й утримання генеральної артилерії, якою має завідувати по давньому генеральній обозній. Уперше встановлюється обов'язок подавати щорічні звідомлення про стан артилерії до Колегії закордонних справ.

Пункт 5-й торкається питання про постій і утримання російських полків на Україні: полки стоять „для охороненія рубежей“, провіант на ці полки дається згідно з пунктами, прийнятими за попередніх гетьманів, а призначення міст і кватир для полків буде зроблено на підставі спільної постанови головного командира російського війська й гетьмана з старшиною, не обминаючи нікого, ні російських, ні українських державців маєностей. Цей пункт є відповіддю на прохання гетьмана про вивід московських залог із тих міст, де їх давніше не було; покличання на попередні договори, якими ніби то встановлено обов'язок давати харчі російським полкам, помилкове, бо такої постанови в жадному договорі нема.

Пункт 6-й теж, очевидно, на прохання гетьмана, зменшує кількість компанійських полків до 3-ох полків по 500 чоловіка в кожному.

Пункт 7-й торкається справ фінансових, зокрема ріжних податків і видатків. Спочатку стверджується скасування податків, що їх була наклали Малоросійська Колегія, й привернення податків, що мали збиратися до військового скарбу по договору 1654 р. Але відомостей про ці податки й про витрати нема, а крім того збиранням податків завідували „люди гетьманського дому“, „какого непорядку ни въ которомъ государствѣ нѣтъ, чтобы съ народа государственные доходы собирать и оными партикулярнымъ персонамъ користоваться“ (це гетьман — партикулярна персона!). Тому цар наказує тимчасово „до шредбудущаго указу“ для завідування фінансами „у чредитъ двухъ подскарбіевъ“, одного — з вели-

коросіян, другого — з українців. Податки мають зібрати окремі зборщики й доставляти до скарбу, а з цих доходів мають витратити на потреби військові, записуючи прибутки й видатки, „кіль обикновено вездє водиться“. Поки ж буде зясовано точно прибутки й видатки, наказується зібрати до військового скарбу лише податки „съ промысловъ“, які тут і перераховуються. Про решту яевитрачених доходів наказується подавати відомості й без царського указу не витратити. Загальний зміст цього пункту, як і окремі його вирази, не залишають жадних сумнівів щодо намірів царського уряду. Україна тут означена, як частина Російської держави: податки її населення, як царські доходи, що збираються з царських підданих, а гетьманське управління фінансами України, як справа „партикулярних персон“. Надалі завідування доходами й видатками передається новому органу, незалежному від гетьмана, двом підскарбійм, великоросіянинові й українцеві, під контролею царського уряду. Поза тим усім нова реформа фінансового управління містить у собі, порівнюючи з реформою Петра I з р. 1722, деяке поліпшення в тому розумінні, що зібрані доходи призначає на покриття місцевих військових потреб, а не віддас до царського скарбу, як то було за Малоросійської Колегії.

П у н к т 8-й підтверджує право козаків та їх спів і вдів на куплені й вислужені маєтності та встановляє порядок надання маєтків за „знатныя услуги“. Попередні договори та практика встановили такий порядок надання маєтків за службу: гетьман сам чи за порадою старшини видавав на маєтня універсали, а той, хто такий універсал одержував, удався до царя з проханням ствердити назапис грамотою. Тепер у п. 8-му право надання маєтностей й передається без посередньо цареві, а гетьманові й старшині полишається право подавати цареві „свое мнѣніе“, як і чим треба нагородити за послуги. Тут знову маємо випадок перебрання царем прерогатив, що належали гетьманові, як носієві верховної влади на Україні.

П у н к т 9-й говорить про гетьманські рангові маєтності. Цар „соизволяетъ“⁴⁴ віддати гетьманові на булаву Гадяцький ключ, як було і за попередніх гетьманів, та наказує дослідити й повернути на булаву всі ті маєтності, що їх гетьман Скоропадський виділив із рангових та передав жінці й дітям, або на монастирі роздав. Про це клопотався гетьман підчас свого перебування у Москві⁴²⁷).

П у н к т 10-й наказує перевести ревізію й опис усіх рангових маєтностей генеральної старшини, полковників, полкової старшини й сотників та ратушевих і привернути до рангів і ратуш ті маєтності, що їх одержала або присвоїла собі старшина. Цей пункт послужив р. 1729 за основу для переведення так званого „Генерального слідства о маєтностях“ України.

П у н к т 11-й. У відповідь на прохання гетьмана дається дозвіл перенести гетьманську резиденцію в Глухова до иншого міста, яке має вибрати гетьман по поверті в Москву.

П у н к т 12-й торкається болючого для Росії питання про російських збігців на Україні. Він вирішує це питання тим способом, що ствер-

⁴²⁷) Журнал, ст. 27.

ажке царські укази 1718 і 1723 р. р., але наказує вживати зазначених у цих указах засобів „справедливо“, без зайвого обтяжування українського населення; коли б було доведено, що Малоросійська Колегія комусь у цій справі зашкодила, то про це треба подати відомості для покарання винних

П у н к т 13-й говорить про „індукту“ (мити з привозу товарів): індукту й надалі давати на одкуп, але „індуктні гроші“ передавати до царського скарбу по тій причині, що індукту платять не тільки українці, але й росіяни, й чужоземні купці. Треба доглядати, щоб одкупщики не брали зайвого, а кому станеться від них яка кривда, про це гетьман має повідомити. Цей пункт затвердив порядок, установлений Малоросійською Колегією, та відібрав на царя індукту, одно з найважливіших джерел військового скарбу. Мотив, яким кермувався російський уряд, відбираючи індукту, що, мовляв, індукту платять не тільки українці, а також і російські та чужоземні купці, свідчить про засадничу зміну поглядів на Україну та на її взаємини з Росією: Україну не визнається вже за автономну державу, бо їй відбирається право на державного характеру податки; з волі царя їй залишено, за пунктом 7-м, місцеві збори з промислу та й то в розмірі військових потреб. У певному звязку з попереднім пунктом стоїть п у н к т 14-й, що торкається деяких обмежень торгівлі України. Визнається право вільного переїзду українським купцям, але лише за мирного часу й тільки до „пограничних городів“, та чужоземним купцям не Україну. При цьому оголошується, що нині по царському указу зорганізовано окрему Колегію „для распространенія російскаго купечества“. Далі жидам дозволено приїздити й торгувати на Україні, але тільки гуртом, а не в роздріб; та ще заборонено жидам вивозити гроші, золото й срібло, одержані за продані товари; вони мусять на ці гроші набувати товари й вивозити. Крім того заборонено жидам ввозити російську монету й жити на Україні. Отже і в справі торгівлі прийнято низку обмежень на некористь України.

П у н к т 15-й містить постанову, яка касує указ із р. 1727 про заборону росіянам набувати на Україні маєтності. Бажаючи встановити вільний продаж і купівлю маєтностей „во всей Россійской Имперіи“, цар дозволяє вільний продаж і купівлю маєтностей як росіянам (крім чужинців) на Україні, так і українцям у Росії, але під умовою, що росіяни будуть нарівні з українськими державцями нести всякі служби, повинності й податки й будуть під присудом українських полкових і генерального судів. При цьому забороняється переводити селян із Росії на Україну й навпаки під загрозою гривни.

П у н к т 16-й, очевидно, на прохання гетьмана про переселення розкольників із Стародубського й Чернігівського полків за межі України, встановлює, що „по важнымъ резонамъ“ цього зробити неможливо. Роскольники, за сенатським указом, переписані й платять податки до київської губернiальної канцелярії, надалі ними буде відати царській резидент при гетьмані, а податки, що їх вони платять, треба відослати до Колегії закордонних справ. За злі вчинки розкольників будуть судити й карати гетьман спільно з резидентом, а за розповсюдження їх „ереск“ розкольників будуть карати на горло.

В пункті 17-му, теж певно на прохання гетьмана про передачу міста Хотелви до Гадяцького полку, ухвалено зробити довідку, чи дійсно Хотелва належить до Гадяцького полку, і залежно від цього обіцяно випустити рішення. Хто з державців із Охтирського полку поумив маєтності в Гадяцькому та Полтавському полках, ті будуть підлягати правилам, установленим у п. 15-му.

В пункті 18-му вміщено заборону монастирям і взагалі духовенству набувати через купівлю, дар, запис і застав маєтності як козацькі, так і взагалі недуховного стану державців, бо, мовляв, і у Великій Росії це заборонено царськими указами. Записи й фундації монастирям і церквам можна робити лише грошима. Монастирі та інші духовні державці маєтностей у судових справах із недуховними особами підлягатимуть юрисдикції звичайних судів. Це рішення дано внаслідок прохання гетьмана в п. 2-му його подання.

Пункт 19-й трактує про закордонні зносини. Статтями Б. Хмельницького (очевидно в підробленій редакції 1659 р.) й наступних гетьманів заборонено гетьманам мати зносини з чужими монархами й державами, так і надалі має бути. Прислані листи гетьман має доводити до відома царського резидента і в перекладі пересилати до царського двору, а післанців затримувати в Глухові. В справах дрібних прикордонних гетьман має право разом із резидентом післанців приймати, відповідати й спірні справи розглядати „съ общаго совѣта“ з резидентом, а потім доводити до відома Колегії закордонних справ.

Пункт 19-й своїм змістом близько стоїть до п. 3 інструкції А. Ізмайлову 1709 р. (вище стор. 142).

Нарешті, в останньому 20-му пункті вміщено наказ про переклад „Правъ, по которымъ судится Малороссійській народъ“. Цареві стало відомо, що на Україні є кілька чинних кодексів, „которые сими словами названы: Магдебургскіе да Саксонскіе Статуты“, які суперечать один одному й цим утруднюють судочинство. Тому цар наказує, „Права, по которымъ судится Малороссійській народъ“ перекласти на „Великороссійській языкъ“ та zorganizувати колегію з досвідчених „тамошнихъ“ людей у потрібній кількості для того, щоб вона склала з цих „прав“ один „Сводъ“ — кодекс, який і належить вислати до царського двору на „апробацію“. Це — той відомий указ, на підставі якого було пізніше зроблено переклад „прав“ на російську мову та складено кодекс, що одержав назву „Права, по которымъ судится Малороссійській народъ“. Наказ про переклад на російську мову „прав“ стоїть у тісному звязку з указом п. 1 про реформу генерального суду. Треба зазначити, що гетьман Апостол у своєму поданні 18 березня 1728 р. просив лише, щоб були надруковані „Права“, що їх уживається в українських судах, для улегшення судочинства.

Закінчуються „Рѣшительные пункты“ загальною приміткою, що в інших справах, у пунктах незазначених, гетьман має чинити вірно й обачливо за порадою царського резидента, а також і генеральної старшини та полковників, як того вимагає „прежній ихъ войсковой обычай“. Порівнюючи „Рѣшительные пункты“ з поданням гетьмана 18 березня 1728 р., можна ствердити, що в „Рѣшительныхъ пунктахъ“ не дано рі-

шення в деяких дуже важливих питаннях, піднятих гетьманом, як наприклад про те, щоб у Києві був митрополит (п. 1), про шводи (п. 4), про зворот паперів, узятих у Полуботка й генеральної старшини (п. 6), про запорозьких козаків (п. 9), про „Малоросійській дворъ“ у Москві (п. 11), та інші. Натомість у „Рѣшительныхъ пунктахъ“ є постанови в справах, яких гетьман не підіймав.

Аналіза змісту „Рѣшительныхъ пунктовъ“ 1728 р. показує, як далеко стоять „Рѣшительные пункты“ від попередніх двобічних договорів України з Росією. Більшість пунктів містить нові, незнані до цього часу постанови-укази, схвалені волею самодержавного царя російського. Як обов'язкові принципи верхньої влади, вони набувають силу з моменту їх видання й не потребують для цього згоди й прийняття тих, для кого вони видані. „Рѣшительные пункты“ 1728 р. — це вже не договір між Україною й Росією, а спеціальний закон, який має керувати надалі внутрішнє життя України й тих її органів, що їх воля царя призначила для України. Зводячи до купи всі новелі, що їх запровадили на Україні „Рѣшительные пункты“ 1728 р., треба зазначити що все внутрішнє управління України, адміністративне, фінансове й суд, у тій чи иншій мірі, було підпорядковано центральній російській владі та поставлено під безпосередню коятролю її органів: обрання й призначення гетьмана, генеральної старшини, полковників, сотників, взагалі цілої адміністрації України піддано під затвердження або контролю царя (п. 3); фінансове управління віддано новому органі — підскарб'ям, під контролю Колегії закордонних справ (п. 7); переведено реформу генерального суду включенням у його склад половини членів-росіян та підпорядковано контролю царя через Колегію закордонних справ (п. 1); відібрано гетьманові право надавання маєтностей за службу (п. 8); взято індукту до царського скарбу (п. 13); обмежено торгівлю (п. 14); дозволено росіянам набувати маєтності на Україні, а українцям — в Росії (п. 15); заборонено монастирям і духовенству набувати маєтки (п. 18); нарешті, вперше покладено руку на діючі на Україні матеріальні й процесуальні кодекси, хоч і чужого походження, але освячені традицією та зукраїнізовані під впливом українського звичаєвого права (п. 20). Після зазначених змін і реформ від державного автономного управління України лишилися давні автономні органи без функцій, самі назви без їх змісту: гетьман, якого було віддано під команду фельдмаршала кн. Голіцина указом 22. VII. 1728³²⁸) і який не мав права без згоди царського резидента на жадну чинність, навіть у тій вузькій царині управління, яка йому залишена; генеральна старшина, полковники й інші, що стали тепер царськими урядниками, козаків, що відбували царську службу під командою російського „головного командира“, та решта населення, як царські піддані, що платили податки до царського скарбу. Україні було залишено тільки зовнішню видимість давнього автономного устрою без реального змісту. Тому не дивно, що ця „реформа“ цілком негативно відбилася на дальшій боротьбі України за відібрані права та сприяла прискоренню процесу повної інкорпорації України Росією.

³²⁸) Сб. П. Р. П. С., т. 84, ст. 147.

Правительство царіці Ганни Івановни, яка перепияла царську владу після смерті Петра II, спочатку не зробило жадних змін в управлінні України, накресленому в „Рѣшительныхъ пунктахъ“, маючи на увазі повну сдухняність гетьмана Апостола та його старий вік. Але вже в кінці 1732 р. відбулася нарада в Кабінеті Міністрів про те, „какимъ образомъ, впродъ по смерти нынѣшняго гетмана съ Малороссіей поступить и на какомъ основаніи оныхъ содержать надлежитъ“, але не внесла остаточного рішення. На думку колишнього резидента при гетьмані, кн. Шаховського, який був на цій нараді, гетьмана не треба вибрати, а управління доручити одній особі, царському резидентові з титулом „палѣтника гетманства“²²⁰⁾. Тяжка хвороба гетьмана, міжнародні комплікації р. 1733 та звістка про приїзд гетьмана Орлика до Криму дуже заперкоили російський уряд і він вислав указ за указом кн. Шаховському, щоб негайно після смерті гетьмана обійняв управління Україною та „принѣшнихъ конъюктурахъ накрѣпко и недреманымъ окомъ“ стежив за „обращеніями ихъ малороссійскими“²²⁰⁾.

Гетьман Апостол помер 17 січня 1734 р. й, скоро звістка про це дійшла до Петербургу, Кабінет Міністрів скликав надзвичайну нараду, яка вирішила, що „гетману впродъ бытъ не разсуждается, а бытъ Правленію во шти персонахъ состоящему“: 3-х росіян і 3-х українців під головуванням міністра Шаховського²²¹⁾. На підставі цього рішення, апробованого царіцею, 31 січня 1734 р. було видано царську грамоту старшині, військовій й нощільству України та Інструкцію новому „Правленію Гетманського Уряду“. А вкінці було додано, що царця й надалі обіцяє „весь Малороссійскій народъ при правахъ и привилеяхъ, во всемъ по пунктамъ гетмана Б. Хмельницького... содержать неотмѣнно“²²²⁾. Інструкція ближче накреслювала компетенцію Правління і в багатьох точках повторяла „Рѣшительные Пункты“²²³⁾. Того ж самого дня було видано два укази на ім'я кн. Шаховського цілком протилежного змісту. В першому указі було звернуто увагу Шаховського на суперечності між рішенням наради з 29 січня 1734 р.: хоч у грамоті й написано, що Правління існуватиме лише до „впродъ будущаго избрания гетмана, но сіе написано для того, чтобъ нынѣ въ началѣ сего объявленія народъ не имѣлъ сумнѣнія и не чинилъ противныхъ толкованій“²²⁴⁾. В другому указі наказувалося Шаховському „секретно... малороссіянъ отъ свойства съ смольняны и съ поляки и съ другими зарубезными жителями отводить, а побуждать ихъ и искуснымъ образомъ приводить въ свойство съ великороссійскими“²²⁵⁾.

З наведених документів видно, що російський уряд задумав перевести реформу управління України потайки, щоб не викликати на Україні отвертого спротиву. Для цього вжито було недостойного способу: категорично схвалюючи, що надалі „гетману въ Малой Россіи бытъ не рассуж-

²²⁰⁾ А. Ожигиневич. Генеральная Рада, ст. 350.

²²¹⁾ Сб. И. Р. И. О., т. 108, ст. 14.

²²²⁾ Там же, стор. 22—23.

²²³⁾ П. С. З., ч. 6539, Ригельманъ, III, ст. 144—145.

²²⁴⁾ П. С. З. ч. 6540, Ригельман, стор. 145—146.

²²⁵⁾ Сб. ВРНО., т. 108, ст. 24—25.

²²⁶⁾ Там же, ст. 25—26.

дається“, в грамоті до українського народу сповіщалося, що встановлене Правління“ має характер тимчасовий, „до предбудущаго избрания гетьмана“; уряд обіцяє вибір гетьмана й рівночасно пояснює Шаховському, що так робиться на те, тільки, щоб народ не зрозумів справлятих намірів уряду. Завершенням „реформи“ управління була видача кн. Шаховському секретної інструкції, яка мала заступити попередні інструкції, що видавались міністрам при гетьмані. Інструкція доповнювала реформу тим, що вливала зміст у вироблену форму та вказувала тої і напрям, як має новий орган управління чинити в інтересах російської політики³²⁶).

Зазначена Інструкція, разом із попередніми актами російського уряду, дає нам ясний образ політики й тактики уряду цариці Ганни супроти України. Російська політика в основних точках своїх лишилася без змін, а головне завдання її — остаточне знищення автономії України — було сконкретизоване в постановках та зреалізоване через усунення гетьмана, як символу автономії й носія верховної влади. Україна була віддана під відомство Сенату та під управління царського міністра, який одночасно був і управителем Слобідської України, і в цьому можна бачити навмисне зрівняння України-Гетьманщини з Слобожанщиною, яка автономного управління ніколи не мала. Участь в управлінні і в суді української старшини з рівним числом російських офіцерів була дозволена лише рго форта, бо українські члени Правління й генерального суду, як пояснили в Петербурзі, жадної самостійної влади не мали, вся повнота влади була передана до рук царського „правителя“, кн. Шаховського. Така реформа управління України була дуже зручна й вигідна для російського уряду, бо давала повну можливість правити Україною, її висискувати на користь Росії та почасти й непомітно втягати в пащу російської держави.

Політика цариці Ганни не була б така небезпечна для України, як би її не супроводилося надзвичайно хитрою, змілою й послідовною тактикою. В основу цієї тактики було покладено принципи: як найдалі йдучого замаскування переведеної реформи управління формами існуючих на Україні установ (генерального суду, фінансового управління й т. д.), приховування від народу повзятих російським урядом остаточних рішень про знищення автономії та заспокоювання політичних і національних змагань українського народу до задержання традиційного автономного устрою обіцянками непорушного збереження прав і вольностей по договору Б. Хмельницького та майбутнім виборами гетьмана. Мало того, в указах та в інструкції кн. Шаховському накреслено цілий план дальшої тактики щодо обісковлення народу, дискредитування на кожному кроці гетьманського уряду й автономного управління, розкладу української старшини через відплачення „вірних“ і прихильних до Росії осіб, демагогічної пропаганди серед рядового козацтва й простого люду та вживання заходів для призвичаєння українського народу до „великоросійського правління“.

Внаслідок різних обставин реформа цариці Ганни проіснувала без жадних змін аж до 1745 р., коли помер останній правитель, генерал Бібіков. Після цього аж до обрання гетьмана Розумовського, на початку 1750 р., Україною правила мішана українсько-російська колегія з 6-ьох осіб, але

³²⁶) Там же, ст. 369—371.

без правителя. Протягом цього часу „Правління Гетьманського Уряду“ існувало лише формально, на папері; в дійсності ж повнота влади на Україні належала „правителям“, яким один час було дано титул „статгальтера“. Правителі тримали себе окремо від колегії та мали свій орган — „Міністерську Канцелярію“ з різьвоманітними функціями, яка залишила по собі недобру пам'ять своєю жорстокістю та надужиттями.

КІНЕЦЬ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ.

За царювання Лисавети Петрівни, завдяки особистим впливам „природного козака“, Олексія Розумовського, Україні було знову повернуто гетьманський уряд і автономну владу. На прохання старшини, духовенства й козацтва, що були подані підчас перебування цариці на Україні р. 1744, цариця видала 4 травня 1747 р. указ, в якому стояло, що цариця „всемилоствітвіше соизволяя, указали нынѣ въ Малороссіи гетману по прежнимъ правамъ и обыкновеніямъ бытъ и онаго во всемъ на такомъ основаніи учредить, какъ бывшій тамъ напередъ сего гетманъ Скоропадскій учрежденъ былъ“²³⁷). 22 лютого 1750 р. було скликано Генеральну Раду в Глухові, на якій перше обрання призначеного царицею кандидата, Кирила Розумовського, на гетьмана України, а 5 червня 1750 р. видано указ на імя Сенату, в якому цариця конфірмувала вибори Розумовського, наказувала повернути йому всі гетьманські рангові маєтності, повернула попередні права в царині фінансового управління, наказала відкликати російських урядників із Правління Гетьманського Уряду, Генерального Суду, комісії економії й рахунків, скасувала Канцелярію Міністерського Правління, нарешті знову передала справи України до відомства Колегії закордонних справ²³⁸). Таким чином, усі реформи Петра I, Петра II і Ганни Іванівни були перекреслені й Україні було повернуто той правий стан, який існував за гетьмана Скоропадського 1708—1709 р. Не вважаючи на те, що цариця обмежилася зазначеними вище загальними розпорядками та що при цьому не було складено жадного договору, чи „пунктів“, гетьман Розумовський витлумачив царські укази в той спосіб, що з перших же кроків свого урядування старався „всѣ намъ подвластныя въ Малой Россіи правительства, отъ времени понойнаго Скоропадскаго въ немалую отъѣну првшезпнія, привести въ точное то учреждение, каково при Скоропадскомъ было“²³⁹). Він поповнив склад генеральної старшини й Генерального Суду, відновив чинність усіх адміністративних, судових і інших установ, скасував російський „суд по формі“, впорядкував судочинство, скасував всі розпорядки, що обмежували економічне життя й торгівлю України, взагалі відновив чинність геть усіх органів автономного управління української держави. При цьому, завдяки своєму особистому становищу, як брат некоронованого мужа цариці, Розумовський розвинув свою діяльність далеко за межі тих прав, які були призначені Скоропадському, та почував себе на Україні цілком незалежним від

²³⁷) П. С. З., ч. 9400.

²³⁸) П. С. З., ч. 9758.

²³⁹) Український Археографічний Збірник ВУАН, К. 1926, ст. 124.

російського уряду. Така діяльність Розумовського скоро викликала підозріння у російського уряду, який, використовуючи зміни осіб і пастроїв серед близького оточення цариці, вирішив, що настає вже час знову повернути попередню політику щодо України. 15 липня 1754 несподівано для гетьмана російський сенат скасував кордон між Україною й московською державою, зачинив прикордонні митниці та заразом скасував і митці доходи (індукту та ебекту), розтягнувши на Україну загальноросійську митну систему³⁴⁰). Цими розпорядками було знищено один із важливих правних елементів державної автономії України — самостійну митну систему на окремій від Росії державній території. Російський історик С. Соловйов підкреслив державну вагу указу 15 липня 1754 р., вважаючи його за „сильное противоудіє возстановленія гетманства“, а пригадавши, що цей указ видано через сто років після договору 1654 р., Соловйов пише, що цим способом було „достойно“ відсвятковано столітній ювілей прилучення України до московської держави³⁴¹). Розумовський не залишив цього указу без протесту, вказуючи на порушення договору Б. Хмельницького 1654 р. і всіх наступних договорів та вимагаючи принаймні грошової компенсації за втрату доходів. Але цариця ствердила митну реформу, наказавши задовольнити матеріальні претензії гетьмана виплатою йому з митних зборів по 50.000 руб. річно³⁴²). Слідуючого, 1756 р. Україну знову було передано у відомство Сенату³⁴³). В наступні роки аж до смерті цариці Лисавети російський уряд не робив уже серйозних нападів на автономне управління Україною. В рр. 1760—1763 Розумовський перевів дуже важливу реформу судового устрою на Україні, на підставі пляну, виробленого видатним українським правником Ф. Чуйкевичем у його праці: „Суд і розправа по малоросійським правам“³⁴⁴). Судовою реформою було досягнуто: зрівняння всіх осіб і станів перед судом і скасування упривилежованого суду; розмежування справ цивільних, кримінальних і межових, отже — спеціалізація суду, стрункість і упрощеність судової системи: один суд першої інстанції (земський, городський і підкоморський) і один — вищої інстанції — Генеральний Суд. Реформа була своєчасна й відповідала тодішній правосвідомості народу, тому вона проіснувала на Україні довше, ніж які інші установи: в перервою між 1783—96 аж до 1842 р.

Судова реформа була остаточно схвалена на поширеній Старшинській Раді, скликаній Розумовським у Глухові в вересні 1763 р. В ній узяли участь, крім генеральної старшини, також всі полковники, 20 сотників і 20 представників полкової старшини (по 2 з кожного полку) та 89 бушчучових і військових товаришів. Крім судової реформи Рада обговорювала ще питання про перегляд і зміну Литовського Статуту, на внесення Сенату, при чому відмовилася щобудь міняти в Статуті, погодившись з думкою одного з делегатів, який заявив, що „Ми такі маємо закони, які тільки може жати найвільніший і найшляхетніший народ у світі“³⁴⁵).

³⁴⁰) П. С. З., ч. 10218, 10258, 10486.

³⁴¹) История России, т. 24, ст. 787.

³⁴²) А. Васильчиковъ. Союзъ Разумовскихъ, т. I, стор. 190—191.

³⁴³) П. С. З., ч. 10498.

³⁴⁴) А. Васильчиковъ, ст. 210—211.

³⁴⁵) Д. Миллеръ. Очерки по исторіи быта старой Малороссіи. Сборн. Харьковский. историко-филолог. О-ва, т. 8, 1896 р. ст. 105.

В зв'язку з питаннями сутової реформи й перегляду Статуту один із делегатів (імя його лишилося невідоме) зняв питання про права й вольності України взагалі. Він виголосив довгу програмову промову, в якій отверто заявив, що давні права й вольності, ствержені договорами й царськими грамотами, порушено. „Хто б міг припустити, заявив він, що з самого початку, коли ми через підданство Москві думали здобути собі добробут, спокій і безпеку, почалося наше нещастя й порушення нашого спокою й добробуту“. Промовець закликав Раду подумати про „добро батьківщини“ й про забезпечення давніх прав й вольностей у всій повноті та звернутися до нової цариці з проханням повернути Україні весь попередній устрій: статутіві суди, трибунал, сойм чи Генеральну Раду, виплатити обіцяне відшкодування за втрати підчас турецької війни (1735—39), завести школи і т. п.²⁴⁶⁾. Рада прийняла цю пропозицію й після дебатів було складено петицію до цариці Катерини з 22 пунктами про підтвердження давніх прав і вольностей. Ця петиція в літературі одержала невідповідну назву „прошення малоросійського шляхетства“, що було подане Катерині II р. 1764²⁴⁷⁾, тимчасом петиція написана не від шляхетства, а від імени гетьмана Розумовського з старшиною, шляхтою, військом і народом „Малоросійским“, і своїм змістом та формою дуже близько стоїть до „пунктів“, або проекту договору, який звичайно подавали гетьмани цареві з нагоди свого обрання. Основна ідея петиції була висловлена у вступній частині, де гетьман нагадував про історичні факти союзу України з московським царем за Б. Хмельницького та доводив, що Б. Хмельницький „сіе добровольное подданство учинялъ по договорамъ“, у яких, рівнож і в жалованих грамотах, московський цар „обнадежилъ и подтвердилъ не только содержать и сохранять Малоросійскій народъ на всѣхъ тѣхъ правахъ, обыкновеніяхъ, привилегіяхъ, вольностяхъ и преимуществахъ“, що їх Україна мала за польських королів і вел. князів литовських, але й обіцяв ще більшими правами нагородити. Ці договори час від часу при виборах нових гетьманів поновлювано й підтвержувано, але наскільки ці права, привилеї, свободи, навіть самі договори були „слабою защитою Малоросійському народу“, про це цариця довідається з пунктів, які гетьман від свого й цілого народу імени подає. І далі в п. 1-му вміщено прохання часамперед ствердити всі попередні права, привилеї, вольності й звичаї, які були ствержені Б. Хмельницькому, щоб „оныя въ вѣчныя времена содержимы и сохраняемы были без всякаго нарушенія и въ такоужъ точно разумѣніи и силѣ, какъ оныя написаны и заключены“²⁴⁸⁾. В наступних пунктах було висловлено окремі вимоги: про підтвердження прав шляхті, козацтву, духовенству, міщанству, про поворот забраних земель, виселення сербів, грузинів, про затвердження судової реформи, про вільний вибір гетьмана, про Генеральну Раду, чи Сойм, про заведення університетів у Біїві й Батурині, гімназій і друкарень, про вивід російського війська, про повернення індульгенції та ввекти, тощо. На закінчення гетьман додав, що в петиції вміщено найважливіші „просьбы и нужды“, про задоволення яких „никто справедливѣе просить не можетъ, какъ вольныи и, по вольностямъ и поль-

²⁴⁶⁾ Киевская Старина, 1882, кн. 2, стор. 119—125.

²⁴⁷⁾ Киевская Старина, за 1883 р. кн. VI, ст. 317—345.

²⁴⁸⁾ Там же, ст. 321.

зую щій ся, вѣрній Малороссійскій народъ“, і ніхто не може задовольнити ці прохання, крім „премудрої и справедливої монархїни“, бо вона більш за всіх свідомо того, що „престоли владѣтелей и благоденствіе государствъ болѣе утверждаются на правосудїи, мѣлости и исканин всеобщаго благополучія подданныхъ, нежели на собственности ихъ пользѣ и прибыткахъ“³⁴⁹).

Наведена петиція надзвичайно важливий документ для пізнання ідей, бажань і настроїв, які панували серед українського суспільства після 110 років співжиття України з Москвою. Вона доводить, що в основних точках бажання українського народу і в р. 1763 зводилося до встановлення й підтримання повної державної автономії України з усіма своєрідними установами, органами й правами-законами та устроєм. Важливим було також ствердження, що Україна „приєдналася до Москви добровільно“, на підставі договорів, які були ствержені царями й дотримання яких було гарантовано царськими грамотами й урочистими обіцянками, але що внаслідок порушення цих договорів „вільний“ український народ не може „вольностями своїми користуватись“.

Крім цієї загальної петиції було ще складено прохання про дозвіл, на випадок смерті гетьмана Розумовського, вибрати на гетьмана одного з синів Розумовського „достойнѣйшаго, на тѣхъ же основанїяхъ, какъ свѣтъ гетманъ“³⁵⁰). На жаль це прохання було проведено на Раді дуже невдало й спричинилося до розкладу серед генеральної старшини; зміст його став відомий царіці Катерині швидче, ніж прийшов оригінал загальної петиції, та ще було подано царіці тенденційний коментар, безпідставні чутки про проголошення „дідичности гетьманського уряду в роді Розумовського“ й доноси про „зраду“ гетьмана, про підозрілі дебати на Раді в Глухові і т. и. Внаслідок цього Катерина II викликала гетьмана до Петербургу, а коли він прибув у січні 1764 р., примусила його загрозою кари за „зраду“ зректися гетьманства. Такий чином петиція гетьмана й народу українського не тільки не була задоволена, а, навпаки, послужила приводом до скасування гетьманського уряду.

На місце гетьманського уряду Катерина II указами з 10 і 17 листопада 1764 р. утворила новий орган управління. Він складався з „Малороссійскаго генерал-губернатора“ і при ньому „Малороссійской Коллегїї“ в складі 4-х росіян і 4-х українців. В указі з 17. IX. компетенцію генерал-губернатора було так означено: за скасуванням гетьманського уряду генерал-губернатор є тепер „главнымъ малороссійскимъ командиромъ“ і президентом Малорос. Колегїї; в справах „суду й розправи“ має він компетенцію президента Малорос. Колегїї з р. 1722, в інших справах, крім судових та військових, йому належить компетенція „губернатора“, особливо довіреної особи, що заступає у своїй губернії особу відсутнього монарха. Таким чином Малороссійському генерал-губернаторові було надано дуже широкі права, яких в умовах російського режиму не мав і гетьман. На генерал-губернатора було призначено гр. Петра Румянцева³⁵¹).

Крім цих загальних і звичайних прав генерал-губернаторові були дані

³⁴⁹) Киев Старина, 1883, VI, ст. 345.

³⁵⁰) А. Васильчиковъ, ст. 314—316.

³⁵¹) Румянцевъ, IV, ст. 23—24, 29.

ше її спеціальні, надзвичайні права та обов'язки чисто політичного характеру. Обсяг і зміст цих прав було викладено в „Секретному наставленні“, власноручно написаному Катериною II³⁵²). В цьому документі, не призначеному для опублікування, цариця отверто й до кінця висловила свої погляди й свої наміри щодо України. Вона підкреслила важливе значення України з її родючою землею, добрим підсоном, мпоголюдним населенням, природними багатствами, та труднощі правити Україною з огляду на „чужі закони й права“, „несообразное сѣщеніе правленія воинскаго съ гражданскимъ“, привилеї й вольності населення, а головне з огляду на „внутреннюю противъ великороссійскаго ненависть“³⁵³). Між иншим цариця наказувала Румянцеву „не всегда силою ввѣренной ему власти“ діяти, але иноді — „многообразіемъ ласковости и снисхожденія“, та взагалі в справі управління Україною треба йому „имѣть и волчьи зубы, и лисий хвостъ“³⁵⁴). Прибувши на Україну, Румянцев ретельно взявся за переведення в життя наказів Катерини II, при чім, як того й треба було сподіватися від доброго вояка й кепського адміністратора, своєю діяльністю не тільки не сприяв залагодженню „сокровенной ненависти“ українців до росіян, а, навпаки, посилив на Україні жалі за скасуванням автономії та бажання повернути давні права й вольності. Два перші роки управління Румянцева принесли такі загрозливі для російської політики наслідки, що сам Румянцев в листах до цариці в розпучі висловлював своє обурення з приводу того, що український народ уперто не хоче розуміти намірів цариці „возвести Малороссійскій народъ на высшую ступень счастья“, та що „многіе малороссіяне до того вошли во вкусъ своевольства, что всякій законъ и царскій указъ кажется имъ ничѣмъ инымъ, какъ нарушеніемъ правъ и вольностей“³⁵⁵). „Ослѣпленные, писал Румянцев любовію къ своей землицѣ ...эта небольшая частица людей инако не отзывается, что они изъ всего свѣта отличенные люди и что нѣтъ ихъ сильнѣе, ихъ храбрѣе, нѣтъ ихъ умнѣе и нигдѣ ничего хорошаго, ничего полезнаго и ничего прямо свободнаго, чтобы имъ годиться могло, и все то, что у нихъ есть, то — лучше всего“³⁵⁶).

В якому стані знаходилась Україна після перших років управління Румянцева, які настрої панували серед її населення, які були політичні, соціальні й культурні ідеали та бажання, як населення ставилося до скасування гетьманського уряду й до правління Румянцева, все це яскраво й правдиво відбилосся в наказах українських депутатів до комісії „Новаго уложенія“ р. 1767. В основних точках накази повторюють головні вимоги й аргументи, висловлені в петиції 1763 р., але в наказах помітно більшу продуманість і точність вислову, а також і соліднішу аргументацію. У всіх наказах червоною ниткою проходить одна думка, одно бажання: лишитися при тих правах і вольностях, на яких „Б. Хмельницькі й со вѣѣмъ Малороссійской націи корпусомъ подъ дер-

³⁵²) Сборн. ИРНО., т. 7, стор. 376—391.

³⁵³) Там же, ст. 376.

³⁵⁴) Там же, стор. 382.

³⁵⁵) П. Телаченко. Со словныя шужды и желанія Малороссіи въ эпоху Екатерининской Комиссії. Киевская Старина, 1890, вл. VIII, ст. 167.

³⁵⁶) Там же, ст. 170.

жаву Везнкороссійську приступивъ". Це було загальним голосом усіх без винятку наказів; не було ні одного наказу, в якому б в тих чи інших виразах про це не говорилося і минуле українського народу не виставлялося, як ідеал і для майбутнього України³⁵⁷). Значна кількість наказів цю цю додала, щоб давши права й вольності Україні „внести в напечатать въ Генеральномъ Уложеніи къ извѣстію и непремѣнному содержанию на вѣчное время приумромъ того, какъ гласитъ въ Генеральномъ Регламентъ 27-я глава"³⁵⁸). Другою точкою, загальною для всіх наказів, було побажання, щоб Україні було по лишено ї ї давнє „право“ — для шляхти й козацтва — Литовський Статут, який український народ „в судахъ и росправахъ черезъ 113 лѣтъ донынѣ употребляетъ къ своему удовольствію“, а для міщан — Магдебурзьке право, „яко оное никакихъ въ себѣ недостатковъ не заключаетъ и для насъ сносное, да и къ опому мы по всегдашнему его въ тѣхъ нашихъ судахъ и росправахъ употребленію пріобыкли, не мало пользуясь, довольны состоимъ"³⁵⁹). Крім цього в багатьох наказах було вміщено протести й скарги на різні реформи, що почав переводити на Україні Румянцев: проти „подушного перепису“ 1765 р., проти соляної монополії, проти податку по 1 руб. 2 коп. з кожної хати замість утримання „консистентів"³⁶⁰). Крім наведених загальних точок, спільних більшості наказів, у наказах кожного стапу — шляхти, козацтва, духовенства, міщанства — вміщено багато дуже цікавих вимог, яких через брак місця, на жаль, не можемо торкатись.

Українські депутати не обмежилися наказами, вони ще подали цариці через маршала Бібікова колективне прохання, в якому сміливо й отверто поновили основну вимогу — привернення сили порушених договорів. У проханні вони писали, що беруть на себе сміливість нагадати цариці відоме цілому світові „обстоятельство“, що український народ, скинувши польське ярмо, добровільно приєднався до Московської держави на умові, що йому залишені будуть „навіки“ всі його вольності, права, свободи й звичаї без усякого порушення й відмінн³⁶¹). В підкреслених словах депутати сформулювали правну підставу своїх вимог: за гетьмана Б. Хмельницького Україна вступила в договірні відносини з московським царем, поступилася на його користь деякими правами та виговорила собі автономні права, вольності й привилеї, які цар обіцяв непорушно дотримувати. Після порушення договору за Петра I, Петра II і Ганни Івановни, цариця Лісавета знову ствердила цей договір та привернула правний стан, який був за гетьмана Скоропадського. Тепер же знов умови договору порушено: скасовано гетьманський уряд та заведено правління, яке суперечить попереднім договорам. Тому вони просять відкликати порушуючі права України укази

³⁵⁷) Там же, кн. IX, ст. 391.

³⁵⁸) Сб. ИРИО., т. 68, ст. 213, 217. В регламенті Петра I, глава 27, говорилося про те, що крім російських держав і земель також і інші „знатные провинция и области Российскому скипетру подчинены“ й мають свої привилеї. Тому кожна Козація повинна з привилеї зняти копії „и каждый народъ по ихъ подтвержденнымъ отъ с. в. к-на правамъ и привилегиямъ управлять“.

³⁵⁹) Сб. ИРИО., т. 107, ст. 199.

³⁶⁰) Сб. ИРИО., т. 68, ст. 166, 222, 175.

³⁶¹) М. Телляченко. Киевская Старина, 1890, кн. IV, ст. 249—251.

и розпорядки та привернути попередній правний став. Така була правна позиція українських депутатів і вона цілком відповідала державно-правним актам, прийнятим як Україною, так і московськими царями. Але погляд Катерини II на права відносно України й Росії був цілком інший: вона дивилася на Україну, як на провінцію Росії, яка, хоч і правиться на підставі „конфирмованныхъ привилегій“, але в царській волі ці привилегії відібрати та підпорядкувати загальним російським законам. Щодо договору Б. Хмельницького, то Катерина про нього згадувала лише тоді, коли потрібно було аргументувати право російського скарбу на податки й доходи України.

При таких поглядах Катерини II не було надії, щоб вимоги й побажання українського народу, висловлені його представниками, були задоволені. Дійсно, жадного з попередніх розпорядків не було відкликано, навпаки, ще було посилено владу Малоросійського генерал-губернатора та ступнево знищено й ті другорядні ознаки автономії України, які ще лишилися після актів 1764 р. Року 1775 було зруйновано Запорозьку Січ — „странное и нагъреию самого творца въ размноженіи рода человеческого, отъ него благословенномъ, противуборствующее политическое совмище“, як її науввала Катерина в маніфесті з 3 серпня 1775 р.³⁶²). Року 1781 було поширено на Україну російський закон „объ учрежденіи губерній“, внаслідок чого Малоросійську Колегію було скасовано, центральну частину України-Гетьманщини було поділено на три губернії-намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Разом із тим на Україні було зорганізовано російське губерніяльне управління з усіма його органами адміністративними й судовими. Всі українські ознаки управління було знищено і тільки залишено кодекси: Литовський Статут та Магдебурзьке право. Указом із 3-го травня 1783 р. було остаточно прикріплено селяни до землі та поширено на них загально-російський режим повної панщини³⁶³). Того ж таки року було знищено давній устрій козацького війська, а козацькі полки реорганізовано в 10 карабінерських полків³⁶⁴). Жалованою грамотою з 21. V. 1785 року українська шляхта була зрівняна в правах із російським дворянством, але не так, як прохали депутати р. 1767, а тим способом, що українське шляхетство було перейменоване в російське дворянство, а ранги генеральної й полкової старшини до сотника включно переведено на російські ранги. Нарешті указом із 10 квітня 1786 р. на Україні була переведена секуляризація монастирських маєтностей та встановлено штати утримання вищого духовенства й монастирів. Українському духовенству не було признано „прав шляхетства“, за прикладом Росії воно було включене в оклад „поддыхъ состояній“ та прирівняне до міщан.

Так було знищено автономію України, права, вольності й привилегії її населення, не один раз ствержені царським словом і договорами. Україну було інкорпоровано до Російської Імперії й на неї розвинуто загально-російське управління, а український народ кинуте до царської „тюрми народів“.

³⁶²) Ригельманъ, IV, ст. 31.

³⁶³) П. С. З., ч. 15724.

³⁶⁴) Ригельманъ, ст. 52—53.

*

.

,

,

,

,

,

З М І С Т.

	стор.
Вступні уваги	3
І. Договір Б. Хмельницького р. 1654	8
ІІ. Проекти договорів за гетьманування І. Виговського	53
ІІІ. Договори Ю. Хмельницького р. 1659	61
ІV. Договори І. Брюховецького р. 1663 та 1665	81
V. Глухівський договір Д. Многогрішного р. 1669	93
VI. Договори за гетьманування І. Самойловича 1672 та 1674 рр.	108
VII. Договір гетьмана Івана Мазепи р. 1687	121
VIII. Договір гетьмана І. Скоропадського р. 1709 та реформи 1772 р.	138
IX „Ръшительные пункты“ Петра II, дані гетьманові Д. Апостолові р. 1728	157
X Кінець автономії України	169

T R E Ś Ć

	Str.
Uwagi wstępne	3
I. Umowa B. Chmielnickiego (1654)	8
II. Projekty umów za J. Wyhowskiego	53
III. Umowy J. Chmielnickiego 1659 r.	61
IV. Umowy J. Bruchowieckiego 1663 i 1665 r.	81
V. Umowa hłuchowska D. Mnohohrisznego 1669 r.	93
VI. Umowy za J. Samojłowicza 1672 i 1674 r.	108
VII. Umowa hetmana Iwana Mazepy 1687 r.	121
VIII. Umowa hetmana J. Skoropadskiego 1709 r. i reformy 1772 r.	138
IX. „Reszitelnyje punkty“, nadane przez Piotra II hetmanowi D. Aposto- łowi w 1728 r.	157
X. Koniec autonomji Ukrainy.	169

T A B L E D E S M A T I E R E S.

	Pag.
Introduction	3
I. Le traité de B. Khmelnitzky (1654)	8
II. Les projets des traites au temps de J. Vyhovsky	53
III. Les traités de Georges Khmelnitzky (1659)	61
IV. Les traités de J. Eroukhovetzky (1663 et 1665)	81
V. Le traité conclu à Hloukhiv par D. Mnohohrichny (1669)	93
VI. Les traites de J. Samoïlovitch (1672 et 1674)	108
VII. Le traité de l'hetman J. Mazepa (1687)	121
VIII. Le traité de l'hetman J. Skoropadsky (1709) et les réformes de 1772	138
IX. „Les points décisifs“ octroyés en 1728 par Pierre II à l'hetman D. Apostol (1772).	157
X. La fin de l'autonomie de l'Ukraine	169

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

Стор.	Рядок	Надруковано:	Треба читати
26	8 знизу	злотими	золотими
38	12 згори	встановлювати	встановлювати
46	17 "	58)	56)
"	6 знизу	Zaroviensium	Zaroviensium ⁵⁹⁾
67	9 "	договорм	договором
69	10 "	на цілій	на цій
75	7 згори	ця московська підробка під іменем „прежніх статей Б. Хмельницького“	(викинути цей рядок)
76	17 знизу	В. В.,	В. З.,
90	5 згори	не посміють	посміють
"	14 "	1665	1666
130	29—33 згори	Навпаки, український народ обов'язків, які суперечили договору, обмеження прав України та накладання на український народ обов'язків, які суперечили договору або ним не передбачались.	Навпаки, з боку Московського царя помічаються постійні порушення договору, обмеження прав України та накладання на Український народ таких обов'язків, які суперечили договору або ж ним не передбачались.
132	13 знизу	Московою	Москвою
142	21 "	царського	царського
149	9 "	спарвах	справх
150	20 "	польвої	полкових
159	2 згори	компетенції	компетенцію
160	10 "	и „милости, и	і „милости“,
171	16 "	374)	347)

Travaux de l'Institut Scientifique Ukrainien.

- Volume I. Série statistique, livraison 1. La population ukrainienne de l'U. R. S. S. Etudes de T. Olesievitch, O. Pytel, V. Sadovski et O. Tshubenko. Prix zł. 6.
- Volume II. Série statistique, livraison 2. Tableaux statistiques de la population ukrainienne de l'U. R. S. S. d'après le recensement du 17 décembre 1926. Prix zł. 20.
- Volume III. Série économique, livraison 1. E. Glovinski, K. Macievitch, V. Sadovska. Les problèmes contemporains de l'économie de l'Ukraine. Prix zł. 6.
- Volume IV. Série philologique, livraison 1. Constantin Tchekhovytch, docteur ès lettres. Alexander Potebnia, philosophe-linguiste ukrainien. Prix zł. 6.
- Volume V. Série de droit, livraison 1. Prof. A. Lotocki. Les sources ukrainiennes du droit ecclésiastique. Prix zł. 12.
- Volume VI. Série de mémoires, livraison 1. A. Lotocki. Notes et souvenirs. Prix zł. 8.
- Volume VII. Série économique, livraison 2. V. Sadovski. Le travail en Ukraine soviétique. Prix zł. 6.
- Volume VIII. Série de mémoires, livraison 2. Mémoires. L. Wasilewski, M. Galine, S. Stempowski, A. Toptchybachy, Tabouis. Prix zł. 6.
- Volume IX. Série de manuels, livraison 1. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukrainienne. Vol. I (jusqu'à la moitié du XVIIe siècle). Prix zł. 8.
- Volume X. Série philologique, livraison 2. Dr. Nicolas Pouchkar. La plus récente palatalisation des consonnes dans la langue ukrainienne. Prix zł. 5.
- Volume XI. Série économique, livraison 3. I. Ivassiuk. La coopération de crédit en Ukraine. Prix zł. 5.
- Volume XII. Série de mémoires, livraison 3. A. Lotocki. Notes et souvenirs. II-me partie. Prix zł. 15.
- Volume XIII. Série historique, livraison 1. A. Docenko. La campagne d'hiver de 1920. Prix zł. 15.
- Volume XIV. Série philologique, livraison 3. Ivan Zilynski. Carte des dialectes ukrainiens avec explications. Prix zł. 2.50.
- Volume XV. Série historique, livraison 2. La guerre ukrainienne de 1920 contre Moscou. I partie. Documents de l'Etat-Major de l'Armée de la République Démocratique Ukrainienne, publiés sous la direction du général V. Salski par le général P. Chandroncq. Prix zł. 15.
- Volume XVI. Série de droit, livraison 2. Prof. A. Lotocki. L'Autocéphalie. Prix zł. 12.
- Volume XVII. Série historique, livraison 3. Le Journal de l'hetman Orlyk avec notes et commentaires de Jean de Tokary Tokarzewski Karaszewicz. Prix zł. 6.
- Volume XVIII. Série de manuels, livraison 2. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukrainienne. Vol. II. Prix zł. 12.
- Volume XIX. Série de droit, livraison 3. Prof. A. Yakovliv. Les traités moskovito-ukrainiens aux XVIIe — XVIIIe siècles. Prix zł. 3.
- Volume XX. Série économique, livraison 4. Prof. ing. I. Chovhéniv. Economie hydraulique en Ukraine, dans le bassin du Dnieper. Prix zł. 4.
- Volume XXI. Série des mémoires, livraison 4. A. Lotocki. Notes et souvenirs. III-me partie. Prix zł. 15.
- Volume XXII. Série pédagogique, livraison 1. S. Siropolko. L'instruction publique en Ukraine Soviétique. Prix zł. 10.
- Volume XXIII. Série économique, livraison 5. Prof. V. Ivanya. Utilisation des forces de la nature dans l'économie de l'Ukraine et du Caucase du Nord. Prix zł. 5.
- Volume XXIV. Série philosophique, livraison 1. Prof. D. Tchyzhevskij. La philosophie de Grégoire Skovoroda. Prix zł. 8.
- Volume XXV. Série d'histoire de la littérature, livraison 1. Prof. S. Smal-Stotaky, T. Chevchenko. Interprétations. Prix zł. 10.
- Volume XXVI. Série économique, livraison 6. V. Sadovski. La main-d'œuvre agricole en Ukraine. (paraîtra prochainement).
- Volume XXVII. Série économique, livraison 7. B. Ivatnitski. Les forêts et l'économie forestière en Ukraine. Volume I (paraîtra prochainement).
- Volume XXVIII. Série spéciale: Travaux de la Commission d'études des questions polono-ukrainiennes, livraison 1. Leon Wasilewski. La question ukrainienne comme problème international (en langue polonaise). Prix zł. 5.